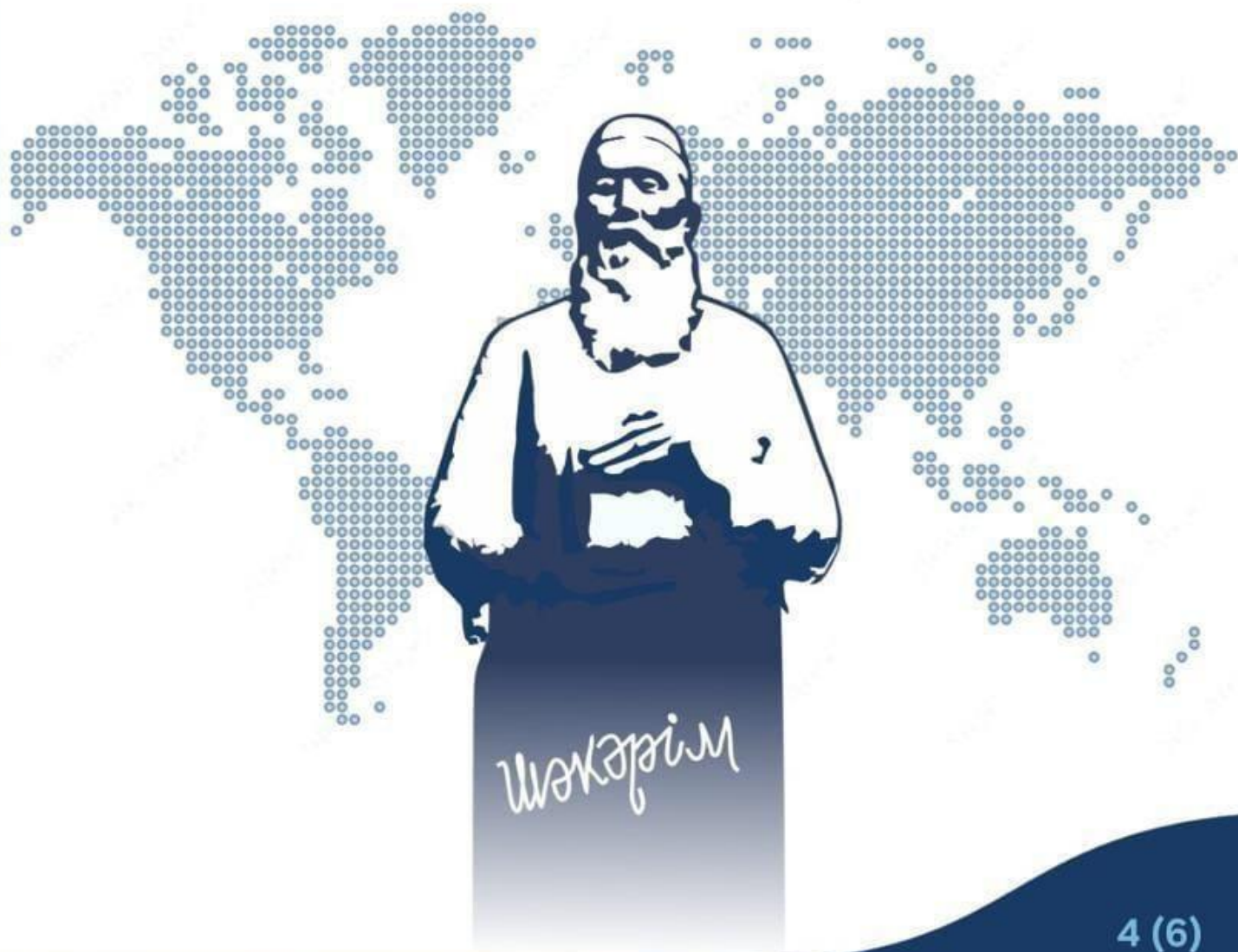

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

4 (6)/ 2025

2024 жылдан бастап шығады

Founded in 2024

Издается с 2024 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Semey, 2025

Бас редактор:
Атантаева Бақыт Жумагазықызы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Шәкәрім Университеті,
Семей, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Байсарина Қымбат	т.ғ.д., Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан
Енсенов Қанат	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы Институты
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева- Ерджиласун Гүлжанат	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия
Азаматова Гульназ	т.ғ.д., профессор, Политехникалық Университеті, Мәскеу, Ресей
Жанбосинова Альбина	т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
Щеглова Татьяна	т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік педагогикалық Университет, Барнаул, Ресей
Каримов Мұхтарбек	т.ғ.к., Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан
Исин Амантай	т.ғ.к., Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Техникалық хатшы: +77089285850

Shakarim Journal of History

Меншіктенуші: «Шәкәрім Университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 100 дана.

Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

© Shakarim University

Editor-in-Chief:

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Shakarim University
Semey, Kazakhstan

Editorial Board:

HISTORICAL SCIENCES

Baisarina Kymbat	Doctor of Historical Sc., Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Ensenov Kanat	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
Finke Peter	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Kurmangaliyeva-Erdzhilasun Gulzhanat	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Azamatova Gulnaz	Doctor of Historical Sc., Professor, Polytechnic University, Moscow, Russia
Zhanbossinova Albina	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Shcheglova Tatiana	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia
Karimov Mukhtarbek	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Isin Amantay	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Editorial Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Technical Secretary: +77089285850

Shakarim Journal of History

Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University"

Publication Frequency: 4 times a year.

Circulation: 100 copies

Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A

Главный редактор:
Атантаева Бакыт Жумагазыевна,
доктор исторических наук, профессор,
Шәкәрім Университет
Семей, Казахстан

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Байсарина Кымбат	д.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Енсенов Канат	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МНВО РК
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели Университет, Турция
Азаматова Гульназ	д.и.н., Политехнический Университет, Москва, Россия
Жанбосинова Альбина	д.и.н., профессор, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Щеглова Татьяна	д.и.н., профессор, Алтайский государственный педагогический Университет, Барнаул, Россия
Каримов Мухтарбек	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Исин Амантай	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан

Адрес редакции: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А.

Е-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Технический секретарь: +77089285850

Shakarim Journal of History

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім Университет»

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 100 экземпляров.

Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А.

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

№4 (6)/2025

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Y.A. Lysenko (*Barnaul, Russian Federation*)

Regional specificities of urbanization and ethnic structure in the regions of Kazakhstan (1959–1989).....

Ю.А. Лысенко (*Барнаул, Ресей Федерациясы*)

Қазақстан өңірлеріндегі урбандалу мен этникалық құрылымның аймақтық ерекшеліктері (1959–1989 жж.).....

Ю.А. Лысенко (*Барнаул, Российская Федерация*)

Региональные особенности урбанизации и этнической структуры в регионах Казахстана (1959–1989 гг.).....

8

С.Т. Нұртөлеуов (*Семей, Қазақстан*), **М.К. Каримов** (*Семей, Қазақстан*)

Абайдың қайраткерлік қызметі.....

С.Т. Нуртолеуов (*Семей, Казахстан*), **М.К. Каримов** (*Семей, Казахстан*)

Деятельность Абая как общественного деятеля.....

S.T. Nurtoleuov (*Semey, Kazakhstan*), **M.T. Karimov** (*Semey, Kazakhstan*)

Abai's Public and Political Activity.....

20

Г.М. Ахметова (*Усть-Каменогорск, Казахстан*)

Эволюция скотоводческо-земледельческой экономики и становление товарного рынка в Казахстане на рубеже XIX-XX веков (на примере Акмолинской и Семипалатинской областей).....

Г.М. Ахметова (*Өскемен, Қазақстан*)

XIX-XX ғасырлар тұсында Қазақстандағы мал шаруашылығы мен егіншілік экономикасының эволюциясы және тауар нарығының қалыптасуы (Ақмола және Семей облыстары мысалында).....

G.M. Akhmetova (*Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*)

The Evolution of Livestock and Agricultural Economy and the Formation of the Commodity Market in Kazakhstan at the Turn of the XIXth-XXth Centuries (Based on the Example of Akmolinsk and Semipalatinsk Regions).....

32

Г.А. Сарсембаева (*Усть-Каменогорск, Казахстан*)

Особенности демографического развития населения Казахстана в 1970-1989 гг.....

Г.А. Сарсембаева (*Өскемен, Қазақстан*)

Қазақстан халқының 1970-1989 жылдар аралығындағы демографиялық даму ерекшеліктері.....

G.A. Sarsembaeva (<i>Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan</i>) <i>Peculiarities of Demographic Development of the Population of Kazakhstan in 1970-1989</i>	47
Ж.К. Айтенев (<i>Астана, Қазақстан</i>), Қ.С. Адельчанов (<i>Астана, Қазақстан</i>) <i>Астық және ет дайындау науқандарының ауыр салдары (Шығыс Қазақстан мысалында 1920-1930 жж)</i>	
Ж.К. Айтенев (<i>Астана, Казахстан</i>), К.С. Адельчанов (<i>Астана, Казахстан</i>) <i>Тяжёлые последствия кампаний по заготовке зерна и мяса (на примере Восточного Казахстана, 1920–1930 гг.)</i>	
Zh.K. Aitenov (<i>Astana, Kazakhstan</i>), K.S. Adelchanov (<i>Astana, Kazakhstan</i>) <i>Severe Consequences of Grain and Meat Procurement Campaigns (Case Study of East Kazakhstan, 1920-1930)</i>	57
А.И. Исин (<i>Семей, Қазақстан</i>), М.Г. Насыров (<i>Семей, Қазақстан</i>) <i>Бура Қаратал батыр Тілеубердіұлы: Шығыс Қазақстанның Нарын алқабын қоныстану тарихынан</i>	
А.И. Исин (<i>Семей, Казахстан</i>), М.Г. Насыров (<i>Семей, Казахстан</i>) <i>Бура Каратал батыр Тилеубердиев: История заселения Нарынской долины в Восточном Казахстане</i>	
A.I. Isin (<i>Semey, Kazakhstan</i>), M.G. Nasyrov (<i>Semey, Kazakhstan</i>) <i>Bura Karatal Batyr Tileuberdiuly: A Study on the Settlement History of the Naryn Valley in East Kazakhstan</i>	70
А.Б. Нургазаева (<i>Алматы, Қазақстан</i>), К.Т. Туенбаева (<i>Алматы, Қазақстан</i>) <i>Орталық ғылыми кітапхана қызметін жаңғырту және дамыту мәселелері (1932-1960 жж)</i>	
А.Б. Нургазаева (<i>Алматы, Казахстан</i>), К.Т. Туенбаева (<i>Алматы, Казахстан</i>) <i>Проблемы модернизации и развития деятельности Центральной научной библиотеки (1932–1960 гг.)</i>	
A.B. Nurtazaeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), K.T. Tuenbayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) <i>Issues of Modernization and Development of the Central Scientific Library (1932-1960)</i>	81
Е.Н. Біләл (<i>Алматы, Қазақстан</i>), Г.М. Абикова (<i>Алматы, Қазақстан</i>) <i>Ұлттық библиография және М. Дулатұлы: «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткішінің» тарихи маңызы</i>	
Е.Н. Біләл (<i>Алматы, Казахстан</i>), Г.М. Абикова (<i>Алматы, Казахстан</i>) <i>Национальная библиография и М. Дулатулы: историческое значение «Указателя книг, изданных на казахском языке</i>	
Е.Н. Біләл (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), Г.М. Абикова (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) <i>National Bibliography and M. Dulatuly: the historical significance of the "Index of Books published in the Kazakh language"</i>	91

IRSTI 03.81.35

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-1](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-1)

REGIONAL SPECIFICITIES OF URBANIZATION AND ETHNIC STRUCTURE IN THE REGIONS OF KAZAKHSTAN (1959-1989)

Y.A. Lysenko

Altai State University (Barnaul, Russian Federation)

E-mail: iulia_199674@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>

Abstract. This study examines the historical stages and regional specificities of Kazakhstan's demographic development between 1959 and 1989. The processes of industrialization, urbanization, the Virgin Lands campaign, migration flows, and major social reforms of the second half of the twentieth century are analyzed as key factors that significantly influenced the country's ethnodemographic structure. Based on archival sources, census materials, and statistical data, the study identifies changes in the population size, ethnic composition, the ratio of urban to rural inhabitants, as well as interregional differences. The study also highlights that the demographic transformations were closely linked to regional disparities in economic development and settlement patterns.

The research findings demonstrate that between 1959 and 1989, the population of Kazakhstan increased by a factor of 1.77, while the share of Kazakhs rose from 30% to 39.7%. These trends were largely driven by high natural population growth, the concentration of Kazakh populations in rural areas, and shifts in migration dynamics. At the same time, Soviet industrialization policies led to the predominance of Slavic ethnic groups in the northern and central regions of the republic. In contrast, the southern and western regions retained a demographic structure in which Kazakhs constituted the majority.

Keywords: demographic development, ethnic structure, urbanization, migration, regional specificities, population census, twentieth century

Introduction

The demographic development of Kazakhstan's population is one of the key factors directly shaping the country's economic, social, and political trajectories. In particular, the large-scale socio-economic processes of the second half of the twentieth century – such as industrialization, urbanization, the Virgin Lands campaign, collectivization, and migration – significantly transformed the demographic structure of the republic. During this period, not only the population size but also its ethnic composition, the ratio of urban to rural residents, and the social roles within society underwent substantial changes.

The period between 1959 and 1989 is characterized as one of the most dynamic phases of demographic change in the history of Kazakhstan. During these decades, the social structure of the republic began to acquire new features. Urbanization and migration processes intensified more than ever before. As a result of internal and external migration driven by Soviet policies, the ethnic composition of the population underwent significant transformation. Regional demographic specificities also became more pronounced, leading to the formation of distinct ethnodemographic profiles in each province and region. Archival documents preserve detailed records concerning the preparation for the 1959 population census, the rules for conducting the census, the number of personnel involved, and the remuneration they received. For example, each region appointed between two and six individuals responsible for supervising the census. Preparations for the census had already begun in 1957 (OMA. F. 698. Op. 20. D. 74. L. 15). The archival protocols also list the individuals

assigned to this work, including their names. In East Kazakhstan Region, for instance, the persons responsible for organizing the census included I.A. Ni, L.T. Pak, and E.K. Idrisov, with their respective salaries also documented (OMA. F. 698. Op. 20. D. 74. L. 26).

Materials and Methods

Materials. The source base of the research is composed of the results of the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989, as well as documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and regional archives. The archival materials include reports, protocols, memoranda, and personnel lists that describe the preparation, organization, and implementation of the census campaigns. In addition, regional socio-economic indicators obtained from official sources – such as data on industry, agriculture, population structure, levels of urbanization, and migration flows – were used for analytical purposes. Scholarly works by domestic and foreign researchers on demographic development, urbanization, and ethnic structure were also incorporated into the study.

Methods. The methodological framework of the study is based on historical, statistical, and comparative analytical approaches. The historical-retrospective method was employed to examine the evolution of demographic processes in the second half of the twentieth century and to distinguish their developmental stages. The statistical method enabled a quantitative assessment of census data and the dynamics of ethnic composition. The comparative method was used to identify demographic differences across provinces and regions. In addition, a cluster analysis was conducted to classify ethnodemographic regions using the Fuzzy Class program model proposed by Zh.S. Aubakirova. The combination of these methods made it possible to analyze the complexity, multidimensionality, and regional variations of the research subject in a comprehensive manner.

Discussion

One of the primary issues influencing the study of any region's history is the formation and development of its population. The end of the demographic crises of the 1950s-1980s stimulated progress in demographic development and facilitated the emergence of a modern sovereign demographic system. A number of processes – such as population growth, the development of functional structures, and the formation of architectural and artistic features – directly affected the evolution of urban planning systems. These processes were shaped not only by local conditions but also by broader global factors occurring beyond the boundaries of individual settlements. Such determinants include the region's economic, social, and physical-geographical characteristics, its connections with other localities, and the historical patterns of territorial settlement. Overall, despite their heterogeneity and diversity, these factors collectively shape settlement systems. It is well established that the socio-demographic development of the population influences many aspects of societal progress. At the same time, ecological, economic, and socio-political conditions exert significant influence on population growth indicators. Kazakhstan has historically possessed distinct regional characteristics, and demographic indicators constitute one of the key factors enabling conditional differentiation of the country's territory. Zh.S. Aubakirova applied cluster analysis using the Fuzzy Class program to classify Kazakhstan's territory into demographic regions for the period between 1979 and 1999, based on statistical data. The analysis resulted in two megatypes comprising five classes:

1. North-East Ethnodemographic Region: Akmola, East Kazakhstan, Kostanay, and North Kazakhstan oblasts;
2. Central Ethnodemographic Region: Karaganda and Pavlodar oblasts;
3. Southern Ethnodemographic Region: South Kazakhstan, Atyrau, and Kyzylorda oblasts;
4. South-Western Ethnodemographic Region: Aktobe, Almaty, Zhambyl, and West Kazakhstan oblasts;
5. Western Ethnodemographic Region: Mangystau oblast (Aubakirova Zh.S., 2017: 55–68).

The principal reference point in the proposed demographic classification of regions was the ethnodemographic indicator. The regional specificities of demographic development in Kazakhstan

are shaped by pronounced ethnic differentiation. Such distinct ethnic stratification within regions introduces significant variation into population processes across the republic (Tatimov M.B., 1978). On the other hand, geographically proximate regions do not always exhibit similar developmental characteristics. For instance, the country's south is typically understood to include the oblasts of South Kazakhstan, Kyzylorda, and Zhambyl. In their article "Contemporary Socio-Demographic Trends in Population Development in Southern Kazakhstan," Z.M. Dzhanpaizova and A.B. Esimova analyze the population dynamics of these oblasts through indicators such as fertility, mortality, marriage, and divorce, concluding that regional distinctions in Kazakhstan's demographic development are clearly evident. Their statistical analysis demonstrated that even within a single region, multiple patterns of demographic development may coexist (Dzhanpaizova Z.M., Esimova A.B., 2011: 214). The task of regionalization is further complicated by the heterogeneity of administrative-territorial units themselves. Researcher N.L. Krasnobaeva, examining East Kazakhstan Region, identified the historically formed administrative-territorial division and the Soviet-era characteristics of population formation as key factors producing distinct ethnic, geographical, and economic differentiation within the region. She demonstrated that East Kazakhstan can be analytically divided into "Northern" and "Southern" subregions (Krasnobaeva N.L., 2009: 212).

The period from 1959 to 1989 represents a time of major socio-economic transformation in the history of Kazakhstan. During these decades, the republic experienced a new stage of industrialization: cities expanded, and new industrial centers were established. However, these changes did not unfold uniformly across all regions. While some areas underwent intensified urbanization, others saw an increase in the share of the rural population. Significant shifts occurred in the distribution of urban and rural residents across the oblasts and their respective ethnodemographic regions (Table 1).

Table 1. Dynamics of Urban and Rural Population by Oblasts of Kazakhstan (1959, 1970, 1979, 1989) (%)

Regions	1959		1970		1979		1989	
	urban	rural	urban	Rural	urban	rural	urban	rural
Akmola	71,2	28,8	65,43	34,57	43,0	57,0	47,2	52,8
Aktobe	69,69	30,31	68,98	31,02	46,9	53,1	54,1	45,9
Almaty	82,7	17,3	84,44	15,56	28,8	71,2	32,7	67,3
Atyrau	64,02	35,98	60,2	39,8	59,2	40,8	60,3	39,7
West Kazakhstan	77,07	22,93	65,4	34,6	37,1	62,8	42,5	57,5
Zhambyl	73,58	26,42	71,25	28,75	44,5	55,5	47,3	52,7
Karaganda	56,09	43,91	55,21	44,79	82,4	17,6	81,7	18,3
Kostanay	79,1	20,9	70,29	29,71	45,5	54,5	50,5	49,5
Kyzylorda	68,26	31,74	64,67	35,33	61,4	38,6	60,2	39,8
Mangystau	*	*	*	*	87,1	12,9	88,6	11,4
Pavlodar	77,57	22,43	67,26	32,74	56,6	43,4	64,0	36,0
North Kazakhstan	74,5	25,5	72,43	27,57	32,2	67,8	35,9	64,1
South Kazakhstan	73,44	26,56	71,99	28,01	39,1	60,9	40,5	59,5
East Kazakhstan	65,08	34,92	63,54	36,46	54,6	45,4	58,4	41,6
Note – Compiled on the basis of the literature (Vsesoiuznaia perepis naselenia 1959 g. // SGA RK. F. 1568, Op. 21, D. 4, L. 1-42) (Statisticheskii, 1991)								

*Mangystau Region was part of West Kazakhstan Region until 1973.

Based on statistical data, the oblasts were classified into four major regions according to their geographical and demographic characteristics: the North and East, the West, the Center, and the South. Each of these regions is examined separately below:

The regions included in the North and East group are Akmola, Kostanay, North Kazakhstan, Pavlodar, and East Kazakhstan. During the Soviet period, these areas had a high proportion of Russian and other Slavic populations. Urban development in the region accelerated during the Virgin Lands campaign, which focused on agricultural expansion. In 1959, many oblasts within this region had a relatively high share of urban residents. For example, Pavlodar Oblast consistently maintained a high level of urbanization, with the urban population reaching 64% by 1989. This stability can be attributed to the oblast's heavy industrial sectors, including electric power generation and aluminum production. In Kostanay (79.1%) and North Kazakhstan (74.5%) oblasts, urban residents constituted the majority. However, by 1989, these figures had decreased significantly: to 50.5% in Kostanay and only 35.9% in North Kazakhstan. This decline is associated with population growth in rural areas as well as a slowdown in migration to cities. Although the share of the urban population in East Kazakhstan also declined slightly, the region maintained a relatively high level of urbanization (*Vsesoiuznaia perepis naselenia 1959 g. // SGA RK. F. 1568, Op. 21, D. 4, L. 1-42.*). Between 1970 and 1989, the share of rural residents began to increase gradually; however, the urban population remained dominant. In North Kazakhstan and East Kazakhstan, the proportion of urban residents in 1989 ranged between 35% and 58%, which is considered a relatively high level. Urbanization in these regions began early and was closely linked to industrial development. Nevertheless, in subsequent years, the population of rural areas started to grow again.

The western region includes the oblasts of Atyrau, Mangystau, West Kazakhstan, and Aktobe. In this area, the oil and gas industry played a dominant role in shaping demographic and spatial development. Mangystau Oblast, which was established later (in 1973), became the most urbanized region in Kazakhstan. In 1979, the share of urban residents reached 87.1%, increasing further to 88.6% by 1989. This exceptionally high level of urbanization was driven by the region's dependence on the oil and gas sector and the rapid development of urban centers such as Zhanaozen and Aktau. The proportion of rural residents amounted to only 11.4%, the lowest figure in Kazakhstan. Although the share of the urban population in Atyrau and Aktobe stood at 64% and 69% respectively in 1959, the proportion of rural residents increased in subsequent decades. In West Kazakhstan, the urban population accounted for 42.5% and the rural population for 57.5% in 1989. Although urbanization in Aktobe and West Kazakhstan was initially relatively high, it gradually slowed over time. Demographic dynamics in Atyrau differ from those of other western oblasts. A distinctive feature of the region is the predominance of the rural population. As such, its demographic profile resembles that of southern-type regions, where a single ethnic group is more dominant. These patterns were directly influenced by economic policy, the distribution of industrial centers, migration flows between rural and urban areas, and fertility levels. Thus, within this region, Mangystau experienced extremely high urbanization, whereas the other oblasts exhibited moderate and more unstable urbanization trends. The overall economy remained heavily dependent on industry, particularly the oil sector.

The Central region is represented by Karaganda Oblast. Karaganda is the center of the coal industry and one of the flagships of Soviet industrialization. A distinctive feature separating this region from others is the continuous growth of urbanization. This trend is especially evident in Karaganda Oblast: the share of urban residents increased from 56% in 1959 to 81.7% in 1989. This rise is closely linked to the rapid expansion of the coal and metallurgical industries and the growing demand for labor. The Central ethnodemographic region is also characterized by a sharp decline in population dynamics. It can be described as a region that consistently loses population. Over the last two inter-census periods, population decline in this area reached 303.2 thousand people, making it the second-highest rate of population reduction after the North-East. Thus, the Central region stands

out for its distinct pathway of ethnodemographic development. Karaganda remains one of the most urbanized oblasts in Kazakhstan, where migration from rural to urban areas was exceptionally intense.

The southern region includes the oblasts of Almaty, Zhambyl, Kyzylorda, and South Kazakhstan. These regions were characterized by the predominance of the Kazakh population, as well as the persistent dominance of rural residents. For example, although the share of the urban population in Almaty Oblast reached 82.7% in 1959, by 1989 it had decreased to only 32.7%. This shift is explained by the administrative separation of the city of Almaty as an independent territorial unit. In Zhambyl Oblast, the urban population accounted for 47.3% and the rural population for 52.7% in 1989. In South Kazakhstan, the proportion of urban residents was very low – only 40.5%. In Kyzylorda, although the urban share increased slightly (reaching 60.2% by 1989), rural lifestyles remained dominant. These regions maintained an economic profile largely oriented toward agriculture – cotton production, rice cultivation, and livestock farming (Demograficheski, 1990: 7-11). Consequently, migration to urban areas remained limited, and rural settlement patterns persisted. Additionally, these oblasts were characterized by relatively high fertility rates.

Overall, a comparative assessment of urbanization levels and regional characteristics allows the following conclusions to be drawn:

1. North-East: high (Virgin Lands campaign, industrial development, Slavic/Russian demographic influence);
2. West: medium to high (oil industry; extremely high urbanization in Mangystau);
3. Center: very high (urban dominance; a region of miners and industrial workers);
4. South: low (agricultural orientation; traditional rural lifestyle of the Kazakh population).

Growth in the urban population was observed in two ethnodemographic regions: the North-East and the Center. The Central region can be classified as a highly urbanized area, with two-thirds of its population residing in cities. A decline in the urban population occurred in two regions: the South and the West. Despite a 9% decrease in the number of urban residents in recent years, Mangystau Oblast remains one of the most highly urbanized regions of Kazakhstan. The urbanization process had a more significant impact on Aktobe and North Kazakhstan oblasts, where the share of the urban population increased by 20% and 17%, respectively, during this period. Overall, Kazakhstan is developing in line with the general global trend of increasing urbanization (Sarsembaeva G.A., 2020).

A key feature of the period under analysis is that the ethnic groups of the republic had, by this time, accumulated the potential of distinctive demographic, cultural, historical, and geographical patterns of development. This accumulation of potential emerged over a long historical period as a result of natural demographic dynamics and their inherent regularities. At the same time, state intervention also influenced population movement processes. The state directly or indirectly regulated certain demographic processes – such as population distribution, population size, and migration.

Results

The historical retrospective of ethnodemographic processes is of great significance for identifying contemporary demographic development trends in Kazakhstan. Statistical data for the period between the 1959 and 1989 population censuses – which corresponds to nearly one full demographic generation – show that the population increased by a factor of 1.77 (77.14%) over these forty years.

Between 1959 and 1989, the ethnic composition of Kazakhstan underwent complex and rapid transformations. The numerical strengthening of the Kazakh population through natural growth, alongside the long-term demographic dominance of Russians, significantly shaped these changes. The period was also marked by the notable presence of other ethnic groups, including Germans, Ukrainians, Uighurs, and Tatars. This era constitutes an important historical foundation for understanding the national and ethnic policies of contemporary independent Kazakhstan. Throughout the 1959–1989 period, the ethnic composition of Kazakhstan's regions changed considerably. When examining the ethnic profiles of individual oblasts, they can be categorized into four groups based on their similarities (Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., 2020: 15–20).

If we examine the changes in the ethnic composition during this period, the following figures are observed (Table 2).

Table 2. Population Size and Ethnic Composition of Kazakhstan According to the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979, and 1989 (thousand persons)

Ethnic groups	1959		1970		1979		1989	
	number	%	Number	%	number	%	number	%
Total population	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
Kazakhs	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
Russians	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
Ukrainians	741,3	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	956,2	5,8
Germans	659,8	7,1	858,1	6,6	887,4	6,1	957,5	5,8
Other ethnic groups	1134,3	12,2	1461,0	11,2	1618,4	11,0	1788,7	10,9
Note – Compiled on the basis of the literature (Vsesoiuznaia perepis naselenia 1959 g. // SGA RK. F. 1568, Op. 21, D. 4, L. 1-42.) (Statisticheskii, 1991)								

The period between 1959 and 1989 represents one of the most significant phases in Kazakhstan's ethnodemographic history. Over these thirty years, the population of the republic increased from 9.3 million to 16.5 million. However, this growth was not uniform across all ethnic groups. The demographic shifts of these decades were directly shaped by Soviet migration policies, socio-industrial projects, natural population growth among the indigenous population, as well as the consequences of repression and deportations (Itogi, 1994). The proportion of Kazakhs increased from 30% to 39.7%. One of the main drivers of this rise was the high natural population growth, particularly in rural areas where Kazakhs were densely concentrated and fertility rates remained high. Moreover, during the 1970s and 1980s, Kazakh youth increasingly pursued educational opportunities, leading to stronger integration into urban environments. As higher education expanded, part of the younger generation migrated to cities, becoming active participants in the urbanization process. In the 1960s, however, the share of semi-literate and illiterate residents in the republic remained relatively high. Archival statistics confirm this. According to reports from 1964, the total number of illiterate individuals in Kazakhstan was 4,072, of whom 2,875 were women. The number of semi-literate residents was 6,682, including 4,213 women. These data indicate that women's access to education was limited at the time, largely due to their restricted involvement in public life and predominant engagement in domestic duties. This phenomenon can be attributed to socio-cultural factors of the period—specifically, traditional gender roles and insufficient educational infrastructure in rural areas, which hindered women's educational advancement (Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., 2020: 29). During this same period, the Kazakh population, which had sharply declined as a result of repression and famine, began to recover starting in the 1950s. Nonetheless, several factors limited the increase in the Kazakh share. One of these was the mass influx of Russians and other ethnic groups during the Virgin Lands campaign (1954-1965), which slowed the proportional growth of the Kazakh population. Another limiting factor was the dominance of the Russian-speaking environment in urban areas, which hindered the pace of Kazakh urbanization. The proportion of Russians decreased from 42.7% to 37.8%, although their absolute number increased. This was primarily due to two major processes. First, the Virgin Lands campaign of the 1950s-1960s brought a large influx of Russian settlers into Kazakhstan. Second, industrialization played a crucial role: during the 1960s-1980s, many of the engineers and workers who arrived to build factories and industrial enterprises were ethnic Russians. However, their natural population growth remained slower than that of Kazakhs. By the 1980s, some Russians began migrating to their historical homeland. The next largest ethnic group in Kazakhstan was Ukrainians, whose share declined from 8.2% to 5.8%. Similar to Russians, many Ukrainians arrived during the Virgin Lands campaign. However, a significant number of them were

temporary settlers who later returned to their historical homeland or moved to other Soviet republics. Another notable ethnic group was the Germans, whose share decreased from 7.1% to 5.8%, although their absolute number increased. Several factors contributed to this trend: Germans deported en masse to Kazakhstan during the Stalinist period settled permanently in the republic and developed strong community structures between the 1950s and 1980s. Due to their high levels of labor discipline and relatively high fertility rates, their population continued to grow. Nevertheless, by the late 1980s, the German population also began to decline as repatriation to their ethnic homeland (migration to Germany) increased (Alekseenko N.V., Alekseenko V.N., 2009:131).

As for other ethnic groups (Uighurs, Tatars, Koreans, Chechens, Kurds, and others), they accounted for approximately 11-12% of the population. This proportion reflects the presence of ethnic communities that were relocated to Kazakhstan for political reasons during the 1930s-1950s. Many of these groups settled in the southern and eastern regions of the republic, where they established national-cultural centers and maintained strong community structures.

Overall, the changes in the ethnic composition during this period can be characterized through the following demographic and political factors:

Virgin Lands campaign (1954-1965): led to the mass arrival of Slavic populations in Northern, Central, and Eastern Kazakhstan;

Deportations (1930s–1950s): Germans, Koreans, Chechens-Ingush, and other ethnic groups were forcibly resettled in Kazakhstan;

Industrialization: resulted in a large influx of Russian-speaking populations to cities such as Karaganda, Pavlodar, Oskemen, Semey, and Zhezkazgan;

High natural population growth in rural areas: among Kazakhs led to an increase in their numbers and a gradual shift in the overall ethnic balance.

The first group consists of regions where Kazakhs formed the majority, but Slavic populations remained significant (Western and Central-Western zones). The oblasts in this group are Aktobe, West Kazakhstan, and Mangystau. Their general characteristics were as follows: in 1959, Kazakhs constituted 40-70%, while Russians accounted for 25-45%; by 1989, Kazakhs comprised 55-78%, and Russians 15-35%. Main trends: During the Soviet period, the development of the oil and gas industries attracted Russians and other ethnic groups to these regions. Nevertheless, Kazakhs retained demographic dominance due to high natural population growth and strong rural concentration. By the 1980s, outmigration of Russians and Slavic populations to their historical homelands accelerated, leading to a further increase in the share of Kazakhs.

The second group consists of regions where Slavic populations were predominant (Northern, Eastern, and Central Kazakhstan). This group includes the oblasts of North Kazakhstan, Kostanay, Akmola, Pavlodar, East Kazakhstan, and Karaganda. Their general characteristics were as follows: in 1959, Kazakhs accounted for 20-35%, Russians 45-60%, and Ukrainians and Germans 10-20%; by 1989, Kazakhs made up 30-40%, while Russians accounted for 37-51%. Main trends: These regions were the primary targets of the Virgin Lands campaign and Soviet industrialization policies. Millions of migrants arrived from Russia, Ukraine, and Belarus. Kazakhs remained concentrated mainly in rural areas and constituted a minority in urban centers. From the 1980s onward, the share of Kazakhs began to increase gradually, yet in many oblasts they continued to remain a minority.

The third group comprises regions where the Kazakh ethnic group was clearly dominant (Southern and Western Kazakhstan). The oblasts in this category include Atyrau, Kyzylorda, Zhambyl, and South Kazakhstan (now Turkistan). Their general characteristics were as follows: in 1959, Kazakhs accounted for 70-90%, while other ethnic groups constituted 10-30%; by 1989, the share of Kazakhs had increased to 80-95%. Main trends: These regions historically represented the traditional settlement areas of the Kazakh population. Ethnic groups such as Uzbeks, Uighurs, Dungans, Tatars, and Russians tended to reside primarily in urban centers. Strong rural settlement patterns and high fertility rates enabled Kazakhs to maintain and further strengthen their demographic dominance.

The fourth group consists of regions with a mixed ethnic composition, where the proportion of Kazakhs was steadily increasing. This group includes Almaty Oblast and the city of Almaty. Their

general characteristics were as follows: in 1959, Kazakhs accounted for 25-50%, Russians 35-60%, and Uighurs 5-8%; by 1989, Kazakhs comprised 45-60%, Russians 30-50%, and Uighurs 7-8%. Main trends: As Almaty served as the capital, it attracted a significant number of Russian-speaking intellectuals and specialists. In Almaty Oblast, Kazakhs and Uighurs lived in mixed settlements. During the 1980s, Kazakhs increasingly migrated to urban areas, contributing to the rise in their share of the population.

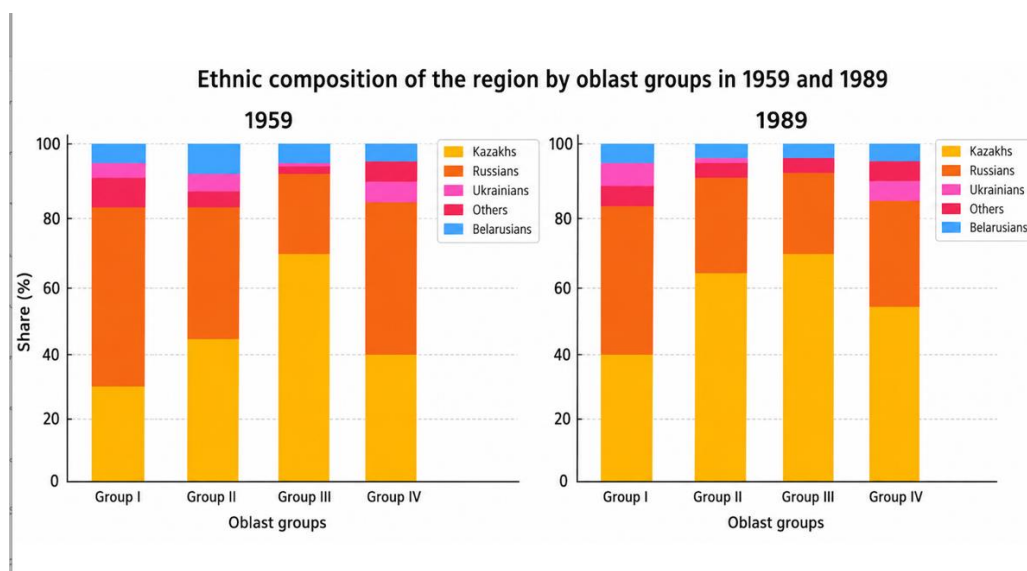

Figure 1. Ethnic Composition of Regional Groups of the Republic of Kazakhstan (1959 and 1989)

Note – Compiled on the basis of the literature (All-Union Population Census of 1959 // Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1568, Op. 21, D. 4, L. 1-42.) (Statistical, 1991)

As shown in the diagram above (Figure 1), during the period from 1959 to 1989, Russians and other Slavic ethnic groups constituted a large share of the population in the northern and central regions of Kazakhstan, whereas Kazakhs predominated in the southern and western regions. However, over the course of these thirty years, both the number and the proportion of Kazakhs increased steadily across all regions. The main factors influencing this trend include:

- high natural population growth among Kazakhs;
- migration from rural to urban areas;
- decline in the intensity of Soviet migration policies;
- the beginning of return migration of certain ethnic groups to their historical homelands (Germans, Russians) (Asylbekov M.H., Kozina V.V., 2001).

Statistical data indicate that during the 1950s-1960s, Kazakhs experienced a demographic explosion. The ethnic stratification of the socio-economic conditions formed during this period played a decisive role. Industrial and manufacturing functions were carried out predominantly by “non-titular” ethnic groups, while the majority of Kazakhs remained rural residents. State social preferences – such as free healthcare and education, state allowances, and support for large families – contributed to qualitative changes in the demographic characteristics of the ethnic group. Against the backdrop of sustained high fertility, the rapid decline in mortality rates (particularly infant mortality) led to accelerated population growth. During this period, the share of Russian-speaking populations increased significantly, especially in industrial regions. However, in the 1970s-1980s, natural population growth among Kazakhs, along with the increase in the number of Kazakhs returning to the republic, contributed to changes in the national structure.

During the period from the 1950s to the 1980s, Kazakhstan underwent profound socio-economic transformations – particularly industrialization, urbanization, agricultural collectivization, and internal migration processes – that shaped the demographic characteristics of different regions.

The demographic dynamics of each region varied according to factors such as local natural resources, the level of industrial development, the condition of agriculture, and the scale and direction of migration flows. This period witnessed fundamental changes in Kazakhstan's economy, which in turn intensified regional differences in demographic structure. In the course of the research, the territory of the republic was conditionally divided into four major regions according to their ethnodemographic characteristics: the North-East, the Center, the West, and the South. The demographic features of each region were closely linked to historical development trajectories, economic policies, migration patterns, and ethnic composition. In the northern and central regions, the proportion of Slavic ethnic groups remained high, alongside rapid industrialization. In contrast, the southern region was characterized by strong natural population growth among Kazakhs and a high degree of ethnic homogeneity. The western region, distinguished by its oil and gas industry, represented a model of both accelerated urbanization and mixed ethnic composition.

Between 1959 and 1989, the proportion of Kazakhs increased gradually across all regions of the country. This trend was driven, on the one hand, by high natural population growth and, on the other, by changes in migration patterns. The decline in Soviet migration policies, the return migration of various ethnic groups to their historical homelands, and internal rural-to-urban migration all had a significant impact on the national composition and regional demographic structure. Thus, the period under study represents a decisive historical stage in the formation of Kazakhstan's contemporary demographic profile. Processes of urbanization, migration, ethnic restructuring, and social transformation intensified regional differences and laid the foundation for the country's current social, economic, and ethno-political stability. Regional demographic differentiation plays an important role in shaping the nation's social structure and future development strategies and remains highly relevant today. The findings of this research should be regarded as an important scientific and practical basis for ensuring demographic security, developing regional development strategies, and fostering harmonious interethnic relations.

Among the regions of Kazakhstan, the demographic development of East Kazakhstan is particularly distinctive and can be regarded as a micro-model of nationwide demographic processes. This is because the key factors that shaped the country's overall demographic landscape – industrialization, migration, urbanization, ethnic transformation, and socio-state reforms – intersected most clearly in this region. Consequently, from the perspective of conducting a comprehensive analysis of national demographic trends, East Kazakhstan emerges as a representative model region.

Conclusion

Kazakhstan's demographic development in the second half of the twentieth century was shaped by profound socio-economic transformations. This period fundamentally altered the country's ethnic composition, settlement patterns, urbanization trajectories, and regional demographic characteristics. Industrialization, the Virgin Lands campaign, the acceleration of urban development, intensified migration, and the priorities of Soviet social policy became the main driving forces of demographic change.

The research demonstrates that each region developed its own distinct demographic model. In the northern and central regions, the effects of industrialization and in-migration were more pronounced, leading to significant changes in ethnic and social structures. The western region, shaped by the development of the oil and gas industry, experienced rapid urbanization. In contrast, the demographic structure of the southern regions was defined by historical settlement patterns, a predominantly rural way of life, and high natural population growth.

Changes in the ethnic composition were also shaped by a number of historical factors. State policies, internal and external migration flows, transformations in the social structure, and the expansion of the urban environment all contributed to the reconfiguration of the ethnodemographic balance. The propensity for natural population growth among Kazakhs and their predominance in rural areas influenced the long-term transformation of the overall ethnic structure, while the presence of other ethnic groups in industrialized regions further intensified regional differences.

The process of urbanization was one of the key factors shaping Kazakhstan's demographic landscape. Cities became centers of industrial development, migration, and social transformation, contributing to the deepening of demographic differences between regions. The role of rural areas persisted to varying degrees across different regions, exerting a distinct influence on the country's spatial structure.

Overall, the period under study laid the historical foundation for Kazakhstan's contemporary demographic system. The ethnic, social, and urbanization differences among the regions diversified the country's development trajectories and highlighted the need for region-specific policy approaches. This historical continuity serves as an important methodological basis for understanding current demographic trends and for informing future strategic planning.

References

- Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S. Naselenie Kazakhstana v konse HH veka: etnodemograficheskie evoliysii i stanovlenie suverennoi demograficheskoi sistemy // Vestnik KazNPU. Seria istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki. – 2020. – № 4 (67). – S. 15-20.
- Alekseenko N.V., Alekseenko V.N. Slaviynskoe naselenie Kazakhstana HVIII-HH vv.: istoriko-demograficheskoe issledovanie. – Ust-Kamenogorsk: Media-Alyans, 2009. – 131 s
- Aubakirova Zh.S. Demograficheskoe raionirovanie Kazakhstana: monografiya. – Ust-Kamenogorsk: Berel: İzd-vo VKGU, 2017. – 186
- Aubakirova Zh.S. i dr. Demograficheskaya bezopasnost Kazakhstana: potentsial, riski i perspektivy / Zh.S. Aubakirova, A.N. Alekseenko, E.O. Stolyarova, N.L. Krasnobaeva, T.E. Omirzaq. – Ust-Kamenogorsk: Media-Alyans, 2022. – 515 s.
- Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N. Formirovanie gorodskogo kazahskogo naselenia Vostochnogo Kazakhstana v 1920-80-e gg. (po dannym vsesoiuznyh perepisei naselenia 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.) // Vestnik KazNPU. Seria istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki. – 2020. – № 4 (67). – S. 295-299.
- Vsesoiuznaya perepis naselenia 1959 g. // SGA RK. F. 1568, Op. 21, D. 4, L. 1-42.
- Demograficheskiy egozhnik SSSR. – M.: [b. i.], 1990. – S. 596, 608. Rasschitano po: Chislennost naselenia Kazahskoi SSR po oblastam, gorodam, rabochim poselkam i raionam na 1 ianvaria 1990 g. – Alma-Ata, 1990. – S. 5-12.
- Dzhanpaizova Z.M., Esimova A.B. Sovremennyye sosialno-demograficheskie tendentsii v razvitiі naselenia iuga Kazakhstana // Sb. materialov III Mejdunar. nauch. konf. «Demograficheskaya situatsiya v Kazahstane: sostoyanie i perspektivy». – Uralsk, 2011. – S. 212-218.
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naselenia 1989 g. po KazSSR. Razdel 1. Chast 2. Chislennost i razmeshenie naselenia. – Almaty: Respublikanskiy informatsionno-izdatelskiy sentr, 1994.
- Asylbekov M.H., Kozina V.V. Demograficheskoe razvitiye Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta. Almaty: Orkeniet, 2001.
- Krasnobaeva N.L. Vostochnyi Kazahstan: regionalnye osobennosti migratsionnykh prosesov // Etnodemograficheskie prosy v Kazahstane i sopredelnykh territoriyah: sb. nauch. tr. H Mejdunar. nauch.-prakt. konf. – Ust-Kamenogorsk, 2009. – S. 207-215zh
- OMA. F. 698. Op. 20. D. 74. L. 15
- OMA. F. 698. Op. 20. D. 74. L. 26
- Sarsembaeva G.A. Urbanizatsiya, kak osnovnoi migratsionnyi trend sovremennogo Kazakhstana // Vestnik KazNPU im. Abaia, seria «İstoricheskie i sosialno-politicheskie nauki», 2020. № 1(64). – S. 63-67.
- Statisticheskiy sbornik po otdelnym pokazatelam Vsesoiuznyh perepisei naselenia 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg. – Alma-Ata, 1991. – S. 7-70.
- Tatimov M.B. Razvitiye narodonaselenia i demograficheskaya politika. Sosialno-filosofskie aspekty sistemnogo izucheniya i kompleksnoi razrabotki. – Alma-Ata: Nauka, 1978.

Ю.А. Лысенко

Барнаул, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚСТАН Өңірлеріндегі Урбанизация және Этникалық Құрылымның Аймақтық Ерекшеліктері (1959-1989 жж.)

Аңдатпа. Бұл зерттеуде 1959-1989 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының демографиялық дамуының негізгі кезеңдері мен аймақтық ерекшеліктері қарастырылады. XX ғасырдың екінші жартысында елде жүргізілген индустриаландыру, урбанизация қарқынының күшеюі, тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны, көші-қон процестерінің бағытталуы және әлеуметтік реформалардың жүзеге асырылуы республикадағы этнодемографиялық жағдайға елеулі ықпал еткен маңызды факторлар ретінде талданады.

Зерттеу барысында архивтік құжаттар, кеңестік кезеңнің халық санағы материалдары мен ресми статистикалық мәліметтер қолданылып, халық санының динамикасы, этникалық құрамдағы өзгерістер, қалалық және ауылдық тұрғындар арақатынасы, сондай-ақ өңірлер арасындағы демографиялық айырмашылықтар анықталды.

Нәтижелер көрсеткендей, 1959-1989 жылдары Қазақстан халқы 1,77 есеге артқан, ал қазақтардың үлесі 30%-дан 39,7%-ға дейін көбейген. Бұл өсім ең алдымен табиғи көбейістің жоғары деңгейімен және ауылдық жерлердегі қазақ халқының шоғырлануымен түсіндіріледі. Сонымен қатар зерттеу индустриаландыру саясатының Солтүстік және Орталық аймақтарда славян этностарының үлесін арттырғанын, ал Оңтүстік пен Батыс облыстарда қазақ халқы басым сақталғанын көрсетеді. Жалпы алғанда, бұл демографиялық өзгерістер Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына ұзақ мерзімді ықпал еткен маңызды тарихи үрдістер болды.

Түйін сөздер: демографиялық даму, этникалық құрылым, урбанизация, көші-қон, аймақтық ерекшеліктер, халық санағы, XX ғасыр.

Ю.А. Лысенко

Барнаул, Российская Федерация

УРБАНИЗАЦИЯ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ В РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА (1959-1989 гг.)

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются основные этапы и региональные особенности демографического развития населения Казахстана в 1959-1989 годы. Во второй половине XX века индустриализация, ускоренная урбанизация, освоение целинных и залежных земель, направленные миграционные процессы и проведение социальных реформ стали ключевыми факторами, оказавшими значительное влияние на этнодемографическую структуру республики.

В ходе исследования использованы архивные материалы, данные всесоюзных переписей населения и официальные статистические сборники, на основе которых проанализирована динамика численности населения, изменения в этническом составе, соотношение городских и сельских жителей, а также выявлены демографические различия между регионами.

Результаты показывают, что в 1959-1989 годы население Казахстана увеличилось в 1,77 раза, а доля казахов возросла с 30 % до 39,7 %. Такой рост объясняется прежде всего высоким уровнем естественного прироста и концентрацией казахского населения в сельской местности. Кроме того, исследование выявило, что политика индустриализации способствовала преобладанию славянских этносов на севере и в центре республики, тогда как в южных и западных областях сохранялось доминирование казахского населения. В целом данные демографические изменения представляют собой важный исторический процесс, оказавший долговременное влияние на социально-экономическое развитие Казахстана.

Ключевые слова: демографическое развитие, этническая структура, урбанизация, миграция, региональные особенности, перепись населения, XX век.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Алексеевко А.Н., Аубакирова Ж.С. XX ғасырдың соңындағы Қазақстан халқы: этнодемографиялық эволюциялар және егеменді демографиялық жүйенің қалыптасуы // ҚазҰПУ Хабаршысы. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. – 2020. – № 4 (67). – 15–20-бб.
- Алексеевко Н.В., Алексеевко В.Н. XVIII–XX ғасырлардағы Қазақстанның славян халқы: тарихи-демографиялық зерттеу. – Өскемен: Медиа-Альянс, 2009. – 131 б.
- Аубакирова Ж.С. Қазақстанның демографиялық аудандастырылуы: монография. – Өскемен: Берел; ШҚМУ баспасы, 2017. – 186 б.
- Аубакирова Ж.С. және басқалары. Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігі: әлеует, қауіптер және перспективалар / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеевко, Е.О. Столярова, Н.Л. Краснобаева, Т.Е. Өмірзақ. – Өскемен: Медиа-Альянс, 2022. – 515 б.
- Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н. 1920-1980 жж. Шығыс Қазақстандағы қалалық қазақ халқының қалыптасуы (1926, 1939, 1959, 1970, 1979 және 1989 жж. бүкілодақтық халық санағы деректері бойынша) // ҚазҰПУ Хабаршысы. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. – 2020. – № 4 (67). – 295-299 бб.
- 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағы // ҚР ОМБ. Қор 1568, Тізбе 21, Іс 4, 1–42-парақтар. КСРО Демографиялық жылнамасы. – М.: [б.ж.], 1990. – 596, 608 бб. Есептелген дерек көзі: 1990 ж. 1 қаңтарға Қазақстан КСР халқының саны облыстар, қалалар, жұмысшы кенттері мен аудандар бойынша. – Алматы, 1990. – 5-12 бб.
- Джанпаизова З.М., Есимова А.Б. Қазақстанның оңтүстігі халқының қазіргі әлеуметтік-демографиялық үрдістері // «Қазақстандағы демографиялық жағдай: жай-күйі және перспективалары» атты III Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Орал, 2011. – 212-218-бб.
- 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының Қазақстан бойынша қорытындылары. 1-бөлім. 2-кітап. Халық саны және оның орналасуы. – Алматы: Республикалық ақпараттық-баспа орталығы, 1994.
- Асылбеков М.Х., Козина В.В. Тәуелсіздік жағдайындағы Қазақстан Республикасының демографиялық дамуы. – Алматы: Өркениет, 2001.
- Краснобаева Н.Л. Шығыс Қазақстан: көші-қон үдерістерінің аймақтық ерекшеліктері // Қазақстан және шектес аумақтардағы этнодемографиялық үдерістер: X Халықаралық ғылыми-практикалық конференция еңбектері. – Өскемен, 2009. – 207-215 бб.
- ҚР ОММ. Қор 698. Тізбе 20. Іс 74. 15-парақ.
- ҚР ОММ. Қор 698. Тізбе 20. Іс 74. 26-парақ.
- Сарсембаева Г.А. Қазіргі Қазақстандағы урбанизация – негізгі көші-қондық тренд ретінде // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, «Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы. – 2020. № 1(64). – 63-67 бб.
- 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жж. халық санақтарының жекелеген көрсеткіштері бойынша статистикалық жинақ. – Алматы, 1991. – 7-70 бб.
- Тәтімов М.Б. Халықтың дамуы және демографиялық саясат. Жүйелі зерттеу мен кешенді талдаудың әлеуметтік-философиялық аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1978.

Information about author

Lysenko Yulia Aleksandrovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University

Автор туралы мәлімет:

Лысенко Юлия Александровна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті

Сведения об авторе

Лысенко Юлия Александровна – доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет

Received: 15.10.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 25.12.2025

FTAMP 03.01.09

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-2](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-2)

АБАЙДЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ

С.Т. Нұртөлеуов^{1*}, М.К. Каримов²

^{1,2}*Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: nurtoleuovsultan@gmail.com^{1*}
karimov_51@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0009-0002-5217-2165>

²<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының қоғамдық-саяси қайраткерлігі, болыстық қызметі және қазақтың дәстүрлі құқық жүйесін реформалаудағы тарихи рөлі талданады. Абайтануда тұлғаның ақындық және философиялық қырлары жан-жақты қарастырылғанымен, оның ел басқару ісіндегі қызметі, құқықтық ой-санасы, билік айтудағы тәжірибесі ғылыми айналымда толық әрі жүйелі түрде бағаланбаған.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – Абайдың қайраткерлік жолының негізгі кезеңдерін нақты тарихи оқиғалар мен жарияланған деректердегі архивтік құжаттар негізінде талдау; Абай қайраткерлігінің Абайтану ғылымындағы орны мен өзектілігін анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында архив деректері, XIX ғасырдың ресми құжаттары, Абайдың замандастарының естеліктері мен алғашқы өмірбаяндық еңбектер (Ә. Бөкейханов, Т. Ысқақов, Рамазанов) кешенді түрде салыстырмалы талдаудан өткізілді, Абайдың қоғамдық қызметінің даму хронологиясы айқындалды. XVI-XIX ғасырлардағы билер сотының қағидаттарымен сабақтастығы бар Абайдың құқықтық көзқарастары реформаторлық сипатта болғаны дәлелденді. Қармола съезінде қабылданған 73 баптан тұратын ереже – Абайдың құқықтық мәдениетінің жоғарылығын, оның әкімшілік-құқықтық институттарды жетілдіруге бағытталған ой-тұжырымдарын көрсететін бірегей құжат екені анықталды. *Қорытынды.* Абайдың қайраткерлік болмысы – қазақ халқының құқықтық ойы мен қоғамдық басқару мәдениетінің жаңа кезеңге өтуіне ықпал еткен тарихи құбылыс. Оның болыстық қызметі, дау шешудегі әділеттілігі, құқықтық нормаларды жаңғыртуға қосқан үлесі, реформаторлық әрекеттері ұлттық құқықтық сананың дамуындағы маңызды тарихи белес ретінде бағаланады. Бұл бағыттағы зерттеулердің жалғасуы Абайтанудың ғылыми өрісін кеңейтіп, Абайды тек ақын және ойшыл ретінде емес, ұлттық құқықтық мәдениетті қалыптастырған қайраткер ретінде тануға негіз қалайды.

Түйін сөздер: Семей, қоғамдық-саяси қызметтер, Абай Құнанбайұлы, әдет заңы, билер институты, Қармола ережесі, өлкетану.

Кіріспе

Абайтануда Абай ақын, ойшыл ретінде зерттеледі. Ал Абайдың қоғамдағы қайраткерлік орны, ел ағасы және әділ де парасатты би болғаны, ел ішіндегі болыстық қызметі көп жағдайда назардан тыс қалады. Күнделікті өмірге Абай немқұрайлы қарай алмаған, тіптен айналасындағылардың жүріс-тұрысы, киім үлгісі, мінез-құлқы, сөз сөйлеуінен оғаштық байқап қалса, сол мезетте турасын айтып жөнге салған. Биыл, Абай Құнанбайұлының туғанына 180 жыл толып отыр. Десе де, Абайды күні бүгінге дейін көбіне ақын, философ деп қараймыз. Бұл орынды пайым. Орынды болса да, жеткіліксіз. Ұлы ақын өзінің өлең сөзбен бейнелеген жүрек сырын, терең ойын тек арманы етіп қалдырмаған. Сол үшін күрескен. Тіпті,

Абайтану саласының арқауы болып отырған адамтану ойларына, Абайдың іс-тәжірибе арқылы жеткендігін байқаймыз.

Абайдың қайраткерлігі 1858 жылдары әкесі Құнанбайдың оқудан алдырып, ел ісіне араластырумен басталады. Енді Абайдың өсу, жетілу сатылары орын алады. Абай расында әкесін жоғары бағалаған және оның тапсырмасы бойынша Бауырды (Шыңғыс) түгел аралап, әкесінің көз-құлағы болуы да бекер емес. Абайдың қыр қазақтарының тұрмыс-тіршілігін осы сәттен тани бастағанын көреміз. Абайдың ел ішіндегі өмірге белсене араласып, қалыптасқан уақыты 1865 жылы болыстық сайлауда Құдайберді Күшік-тобықты еліне болыс, ал жиырма жастағы Абай оған кандидаттыққа сайлануымен көрінеді. Абайтанудағы Абай болмысының маңызды тұсы осы. Себебі біз білетін Абайдың хәкімдік жолының өзегі Абайдың жігіт шағындағы (20 жас) қайраткерлігімен, болыстық қызметімен байланысты. Сол үшін де Абайдың бұл қыры өзекті. Ендеше, Абайтанудағы өзекті мәселелер мен зерттеулерді қажет ететін тақырып осы – Абайдың қайраткерлігі. Оның қоғамдық-саяси қызметі, қайраткерлігі жайында едәуір зерттеулер кездеседі. Бірақ, зерттеу нысанының объективтілігі, жазу мүмкіншілігі, тарихи контексті толық сақталды деп айта алмаймыз. Абайдың өзекті бұл болмысына сыни көзқарас танытып, қайраткерлік қызметін толық зерттеу нысаны ретінде алып талдау, қазіргі таңдағы Абайтану саласының маңызды әрі өзекті нысаны.

Материалдар мен әдістер

Абай Құнанбаевтың өмірбаянына қатысты дерек көздерінің зерттелу тарихы – оған арналып әр жылдарда жазылған өмірбаяндарының тарихымен байланысты. Себебі, белгілі бір дерек көздеріне сүйене отырып жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижелері осы жүйеленген өмірбаяндарда көрініс тапқан. Бірінші кезеңде жазылған ақын өмірбаяндарының қатарында 1905 жылы жарық көрген Ә. Бөкейхановтың «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» деген «Семипалатинский листок» газетінде жарияланған мақаласы (Бүкейханов, 1905), К. Ысқақовтың, ақынның 1909 жылы шыққан тұңғыш жинағына жазған «Абай (Ибрагим) Құнанбайұлының өмірі» деген өмірбаяндық шағын мақаласын (Ысқақов, 1909: 1-2) және Москва есеп-кредит институтының студенті Нұх Рамазановтың «Абай Құнанбаев» деген өмірбаяндық очеркін (Рамазанов, 1914: 224-227) жатқызуға болады. Бұл аталған еңбектер көлемдерінің шағындығына қарамастан, сол кезең үшін ұлы Абайды жұртшылыққа насихаттауда, танытуда зор рөл атқарады. Десе де аталған еңбектердің авторларында, архив құжаттарын қарау мүмкіндігі болмады.

Келесі бір толқын еңбектер, Абай мұрасын таныстыру және насихаттау үлгісінде болғаны байқалтады. Оған оның өзіндік хронологиялық кеңістігі де, уақыты да сай. Мұндай еңбектердің қатарында А. Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны», М. Дулатовтың «Абай», С. Нұржановтың «Наши поэты и литература», Екеудің (бүркеншік) «Абайдың өнері мен қызметі» және «Абайдан соңғы ақындар», Ғ. Сағидың «Абай», Ы. Мұстамбаевтың «Ұлы ақын Абай» және «Абай», Б. Кенжебаевтың «Абай» деген мақалаларын (Кенжебаев, 1925) жатқызуға болады. Біз бұл арада аталған мақалаларға жеке-жеке тоқталып жатпадық. Себебі, бұл еңбектердің сыр-сипаты профессор М. Мырзахметовтың «Абайтану тарихы» деген монографиясында жан-жақты баяндалған (Мырзахметов, 1994).

Бұл саладағы ізденістер, зерттеу жұмыстары отызыншы жылдардың соңынан басталып, күні бүгінге дейін жүргізіліп келеді. Осы орайда аталған іске ерекше еңбек сіңірген академик Ә. Марғұлан, архив маманы, тарихшы Ф.Н. Криеев, тарихшылар Е. Бекмаханов, Л.М. Әуезова, Г. Семенюк, Ф. Маликов, Б. Аккерман, Ә. Жиреншин, Ж. Қасымбаев, әдебиетшілер Қ. Мұқаметханов, М. Мырзахметов, М. Бейсенбаев, Т. Жұртбаев, Б. Асылжанов сияқты ғалымдардың есімдерін құрметпен атап өткеніміз жөн. Олар өз зерттеулерінде Абай өмірбаянына қатысты архив документтерін шама-шарқынша пайдаланып, көптеген «ақтандақ» тұстарды толықтыруға, жаңғыртуға үлес қосты. Осылайша Абайдың өмірі туралы түсінігіміз молыға түсті және бұл мәселені әрі қарай тереңдей зерттеуге негіз қаланды.

Тағы бір тілге тиек ететін еңбек, абайтанушы Бейсенбай Байғалиевтың «Абай өмірбаяны: архив деректерінде» мазмұнды еңбегі. Айтылған еңбекте, ақын өмірбаянына қатысты дерек

көздерінің зерттелу тарихын, шартты түрде үшке бөліп қарастырған. Бірінші кезең – ұлы ақынның алғашқы шағын түрдегі өмірбаяндары жазылған 1905-1932 жылдар аралығын, екінші кезең – ұлы ақынның толық түрдегі ғылыми өмірбаяндары жарияланған 1933-1961 жылдарды, үшінші кезең – бұл салада 1962 жылдан бүгінгі күнге дейін жүргізілген ғылыми зерттеулерді қамтиды (Байғалиев, 2001).

Абайдың қоғамдық өмірге байланысты, құқықтық мәселелерге арналған шығармалары, қайраткерлігі, билік айтуы терең зерттелген, аяқталған тақырып деуге болмайды. Тіпті табалдырығын енді бекіткен, ашылу керек қыры десекте артық емес. Кеңес Одағы кезінде бұл тақырыпқа алғаш қалам тартқандар қатарында Тайыр Құлтелеев (Құлтелеев, 1950: 99-110) пен Айдарат Тәуекелов (Таукелов, 1960: 91-107) болды. Бірақ оларға Абайдың заңға, құқыққа байланысты барлық пікірлерін, соның ішінде Абайдың қайраткерлік қызметін зерттеу нысаны ретінде алуға мүмкіндік болмады. Кезінде белгілі ғалым – Мұсатай Ақынжанов «Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы» – деген мақаласын жазған. Аса тартымды бұл еңбекте Абайдың қайраткерлік жағы сөз етілсе де, айтулы оқиғалар айтылмаған. Мысалы: Шар өзенінің бойындағы Абай «төбеби» сайланған – Қарамола ережесі. Абай Құнанбайұлының құқықтық көзқарастарына байланысты біраз зерттеулер, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап жариялана бастады. Қазақ елінің әдеттегі құқықтық жүйесіне реформаторлық өзгеріс енгізген ғұлама Абайдың заңгерлік қасиеттеріне зерттеушілік зейінін аударған ғалымдардың бірі – Сәкен Өзбекұлы болды. Ол «Абай және адам құқы» (Өзбекұлы, 1995) ғылыми еңбегінде Абайдың шығармаларындағы құқықтық мемлекет идеясының ең өзекті мәселелерінің бірі адам құқығына қатысты мәселеге ерекше назар аударады. Бірақ бұл жерде Абайдың тек құқықтық көзқарастары арнайы зерттеу нысаны ретінде алынғандықтан, қайраткерлік қызметі толық қамтылмаған.

Байқауымызша, бірі Абайдың қайраткерлігін сөз етсе, бірі заңгерлігін зерттеу нысаны ретінде қарастырған. Абайдың қайраткерлігі, болыстық қызметі, билік айтуы, әдет заңының шебер білгірі болуы кездейсоқ нәрсе емес. Осы жерде біз әуелі салыстырмалы әдісті қолдана отыра, тарихи-жүйелік әдісі (systematic-historical method) арқылы бір ізділікке келтіруге тырысамыз.

Талқылау

Абайдың құқықтық, құқықтық-саяси көзқарастары, қайраткерлік қызметі де прогрессивтік бағытта болды. Ол қазақ халқының би-шешендерінің игі дәстүрін жаңғырта отырып, жер, жесір, мал дауларын шешкен, әділ төрелік айтып, заңгерлік қызмет те атқарған. Өзіне дейінгі билер мұрасын саралай келе, құқықтық-саяси идеяларын тұжырымдаған. Қазақтың әдеттік заңына заман талабына сай өзгерістер енгізген (Қарамола сиезінің ережесі). Ресей қазақтарды отарлау саясатын барынша игеріп тұрған уақытта өмір сүрген Абай өз заманында замандастарының, соңынан ерген шәкірттерінің құқықтық-саяси сауаттылық алуындағы, мәдениет пен саясат жолындағы рухани ұстазына айналып, кейіннен олардың ұлт ісінде айрықша серпілуіне ықпал еткені талданады.

Қазақтың қоғамдық қайраткерлік өмірі – қазақ халқының және барлық көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихымен, өзіндік ерекшелігі және өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді. Қазақ халқының құқықтық өміріне терең де, әділетті сипаттаманы XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ойшыл, әрі қазақ құқығының білгірі Абай Құнанбайұлы да беріп кетті.

Оның пайымдауынша көшпелі қазақтар мәдени және сауаттылық, тұрмыс-тіршілік жағынан артта қалып қойса да, екі айырмашылығы бар екенін, Абай төмендегідей тұжырымдайды: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардың артық екі мінезі бар екен... Ол екі мінез қайсы десең, әуелі – заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылар қалай қылса, қалай

бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден-бірге жүгірмен болмайды екен... Екіншісі – намысқор келеді екен. Аты аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен... Бұларда арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылды. Ендігілердің достығы – бейіл емес, не күндестік не тыныш отыра алмағандық» (Зиманов, 2005).

Қазақ әдебиеттану ғылымы тарихында көп зерттелген де, шығармашылық мұрасы жан-жақты талданып, ғалымдардың тыңғылықты назарына ілінгені де Абай екендігі даусыз. М.О. Әуезов төрт рет жазған ғылыми өмір-баянының орны ерекше. Белгілі абайтанушы Мекемтас Мырзахметов сөзімен айтсақ: «М. Әуезов қаламынан туған Абайдың ғылыми өмір баяны – абайтану саласындағы бірегей еңбек. Архив деректері, не күнделік жазба деректері сақталмаған жағдайда Абай өмірбаянын ел аузынан ақын замандастарының жадында сақталған естеліктердің жұрнағын мысқылдап жинап, оларды екшей сұрыптап жазу үшін ұзақ жылдар бойы сарыла іздеуді басынан кешірді» (Мырзахметов, 1997).

Біз, Абай Құнанбайұлының биографиялық тарихына тоқталып жатпаймыз, тек нақтылы зерттеу нысаны арқылы, тарихи зерттеулерді және деректерді, жарияланған архив құжаттарын басқа қырынан талдап, кезі келсе жаңаша пайымдармен толықтырамыз. Өйткені, ұлы Абайдың ақындық әлемі оның қоғамдық-әлеуметтік қызметімен, ол өмір сүрген қоғамның саяси-экономикалық ахуалымен іштей қабысып, тығыз байланысып жатады. Көпшілік жағдайда ақын басынан кешкен өмір шындығы оның қайталанбас бірегей туындыларына сәуле түсіріп, көркемдік шындыққа айналып отырған.

Міне, сондықтан да ақын өмірбаянын жазбаша сақталған дерек көздері арқылы тереңдей зерттеп, жаңаша пайымдау – абайтанудағы ең маңызды, ең өзекті бағыттың бірі саналады.

Зерттеу нәтижелері

Абай Құнанбайұлы – өз заманының шынайы болмысын терең сезініп, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен рухани күйін дәл бейнелеген кемеңгер тұлға. Ол қазақ халқын кері тартқан рухани қайшылықтар мен мінездің кемшіліктерін анық танып, мәнін философиялық тұрғыдан саралай білді. Ұлы ақынның қайраткерлік қызметі мен шығармашылық мұрасын зерделеген ғалымдар Абайдың болыстық қызметтегі қоғамдық рөлін, ел ішіндегі ықпалын анық айғақтады.

Абайдың атасы – Өскенбай тобықтының атақты биі Кеңгірбайдан соң билік тізгінін ұстаған адам. Әкесі Құнанбай – аға сұлтан, қоғам қайраткері болды. Абайдың ата тегіне жасалған шолуды қазақтың классик жазушысы әрі көрнекті ғалымы Мұхтар Мағауиннің айтқанымен сабақтайық: «Құнекеңнің алтыншы атасы – Сары деген кісі Есім ханның заманында қол бастаған батыр болған. Атақты қатағанның ханы Тұрсынның Қоңырбике деген қызын алған. Қоңырбикеден Кішік туған, онан барып Абай тарайды. Осы тұрғыдан алатын болсақ, Құнекең – тура Әз-Жәнібек хан, онан әрі қарай Орыс хан, онан әрі Жошы хан, онан әрі тура Шыңғыс ханның қатысы бар болып шығады» (Омаров, 2015). Тұжыра айтқанда, Абайдың сөзіндегі мінез жұғатынының бір өкілі, осы – ата тегі.

Абай ел сөзіне кірісе бастаған соң-ақ, толық ұғынып, өз өміріне үлгі қылуға тырысқан. Абайдың бойында қос бейне: бірі – ақын, бірі – қайраткерлік қалыптасқанын байқаймыз. Өз дәуірі Абайды, дара да дана би етіп қалыптасуына қосымша ықпал еткен. Абай өзінің заманында 4 мәрте болыс сайланған адам. Осы ретте біз, алдын жазылған зерттеу жұмыстарына түзету ретінде ескертетін болсақ, Абайдың төрт мәрте болыстыққа сайлануы оның тек әкімшілік қызметпен айналыспағанын, керісінше, қазақ қоғамын жаңғыртуға бағытталған реформалық әрекеттерге барғанын көрсетеді. Абай әділеттілікті ту етіп, әсіресе, әйел теңдігін қорғау, жесір мәселесі мен жер дауын әділ шешу жолында белсенділік танытты. Атап айтқанда, 1885 жылы Қарамола съезінде қабылданған заң жобасына Абайдың төбеби сайлануы, оның бастамасымен арнайы баптар енгізілгені Абайдың тарихи бейнесін көрсетіп отыр.

Құнанбай баласын ерте жастан бастап ел ішіндегі даулы мәселелерге қатыстырып, оны дәстүрлі билік жүйесінің қыр-сырына қанықтыруға тырысқан. Бұл кезеңдегі қазақ қоғамының құрылымы түгелдей дала заңына негізделіп, рулар мен қауымдар арасындағы жер дауы, жесір

дауы, барымта және өзге де әлеуметтік-құқықтық келіспеушіліктерді реттеу ісі билік иелерінің басты міндеті болды. Мұндай күрделі құқықтық қатынастарды басқару тәжірибесі Құнанбайдан Абайға мұра болып, оның қоғамдық ой-санасының қалыптасуына және әділдік жолындағы ұстанымдарына тікелей ықпал етті. Ұлы ақын есімін қалың көпшілікке кеңінен таныстыруды мақсат еткен Ә. Бөкейханов, К. Ысқақов, А.Н. Седельников, Н. Рамазановтың еңбектерінде көбінесе оның шығармашылығына назар аударылып, ал ел басқару қызметін сөз етілмеді. Себебі, Совет өкіметі жылдарында Абайдың ел басқару қызметі туралы терең зерттеулер қиынға соқты. Бай табының идеясына түбегейлі қарсы Кеңестік билік ақын өмірбаянына қатысты дерек көздері шоғырланған архив мекемелері Ішкі істер халық комиссариаты, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қарамағында болуына байланысты зерттеуші-ғалымдардың архив қорларындағы деректер мен мәліметтерге қолдарын жеткізе алмады.

Абай Құнанбайұлының басты өмірбаянын жазған Мұхтар Әуезовтің де ғылыми ізденіс жолы осындай шектеулерге тап болды. Архив деректеріне қол жеткізе алмаған Әуезов өз еңбектерін негізінен ауызша сұхбаттар мен халық жадындағы деректерге сүйене отырып жазуға мәжбүр болды. Бұл туралы ол кейінірек: «Менде хаттар, күнделіктер, естеліктер болмағандықтан, тек ауызша деректерге сүйендім; ал кейінірек ғана Киреев арқылы кейбір архив материалдарын табу мүмкін болды» (Әуезов, 1985), – деп атап өткен болатын.

Архивтік материалдар Абай Құнанбаевтың Кішік-Тобықты елінде болыстық қызметті алғаш рет 1866 жылдан бастап атқара бастағанын дәлелдейді. Бұл жайында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттардың бірі (Байғалиев, 2001) – Сергиополь сыртқы округтік приказының Кішік-Тобықты елі құрамындағы Байжігіт руының ішінде көшіп кеткен бірнеше отбасы жөнінде толық мәлімет ұсынуды сұрап жолдаған ресми қатынасына жауап ретінде берілген мәлімет куәлік етеді. Аталған құжатта Абай Құнанбаев Кішік Тобықты болысының басқарушысы ретінде түсініктеме беріп, өз рапорты мен жауабын 1866 жылғы 13 шілдеде жолдаған. Абайдың бұл рапорты тіркелген «Дело об уковании казахов рода Урус-Коржау Кучук Тобуклинской волости Куттубаев и других в Байжигитовские волости» деген архив ісіндегі деректер және ондағы басқа деректер және ондағы басқа қосалқы документтер Абайдың қандай жағдайға байланысты болыстық қызметке келгендігінен ақпарат береді.

Заседатель Аыбинның Сергиополь сыртқы округтік приказына 1866 жылы 30 маусымда берген түсінігінде:

«Құрметпен хабарлаймын, Кішік Тобықты болысының Урус-Каржау руынан Қонтаев бастаған қырғыздардың көшіп кетуі туралы Округтік Приказға ресми түрде хабарланбаған, өйткені бұл жөнінде маған ешкімнен ешқандай өтініш те, мәлімдеме де түскен жоқ. Соған қарамастан, олардың көшіп кету себептерін анықтау мақсатында мен тексеру жүргіздім. Бұл тексеру болыс басқарушысы Құдайберді Құнанбаевтың (марқұм) тікелей Сергиополь Округтік Приказына жіберген рапортына негізделді, кейін ол Приказ тарапынан маған жолданған болатын» (Байғалиев, 2001) – деп жазылған. Бұған қарағанда, 1866 жылдың басында Күшік-Тобықты елінде болыстық қызметті Құдайберді Құнанбаев, ал ол қайтыс болғаннан кейін Абайдың атқарғандығын байқауға болады.

Абайдың болыстық қызметін алғаш Кішік-Тобықты елінде бастағанын баласы Тұрағұл Ибраһимов өзінің 1927 жылы жазған «Әкем Абай туралы» деген естелік жазбасында: «Менің әкем жиырма жасында Құдайберді деген ағасына кандидаттыққа бір сайланған екен. Құдайберді өлген соң араз жағы жасы толымсыз деп көрсетіп, түсіп қалған екен» (Тұрағұл, 2014) – деп атап өтеді. Тұрағұл деректері шындыққа келеді, тек Құдайберді қайтыс болғаннан кейін Абай орнынан түсіп қалмаған, керісінше, оның орнына болыстық қызметті атқарған. Оған жоғарыда сөз болған архив деректері дәлел бола алады. Сонымен бірге, Құнанбай ауылының бала оқытушы молласы Ғабитханның 1866 жылы 4 ақпанда Омбыда оқитын Абайдың інісі Халиуллаға жазған хатындағы «Хұдайберді мырзамыз июлден должной болыс болып тұр. Жаңа қайтадан сайлаушы шықмақ болып тұр. Өзінің сырқауы бар» (Тұрағұл, 2014) деген дерегі Тұрағұл келтірген мәліметті толықтыра түседі. Яғни, осы деректерді және сол

кездегі төрт болыс Тобықты еліндегі болыстық сайлаудың ретін негізге ала отырып, 1865 жылғы кезектен тыс болған болыстық сайлауда Күшік Тобықты болысына болыстыққа Құдайберді Құнанбаев, оған кандидат болып Абай сайланған. Болыстың міндеті мен құқығы туралы ережеде белгілі себептермен (ауру, не істі болса) болыстық қызметін атқара алмайтын жағдайда оның міндеті кандидатқа жүктелетіндігі көрсетілген. Сондықтан да қайтыс болған Құдайбердінің болыстық міндетін кандидаты Абайдың атқаруы заңды екенін көреміз.

Абайдың қоғамдық-мәдени қызметінің басты саласының бірі – оның жергілікті патша әкімшілігі тарапынан құрылып, солардың басқаруымен жұмыс істеген ғылыми мәні, мемлекеттік маңызы бар мәдени-ағарту мекемелерінде атқарған қызметі. Бұл мекемелердің негізгі мақсаты мен міндеті Семей облысына қарасты қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын, әдет-ғұрпын жан-жақты зерттеп, патша өкіметінің отарлау саясатының түбегейлі жүзеге асуына алғышарттар жасап отыру болатын. Абай өзінің замандас орыс достарының ұсынысымен Семей қаласында 1877 жылы құрылған алғашқы ғылым мекеме – Семей облыстық статистикалық комитетіне 1886 жылы 4 мамырда толық мүше болып сайланды. Осы комитет мүшесі ретінде ол облыстық өлкетану музейінің (комитет мүшелерінің күшімен 1883 жылы 24 қыркүйекте ірге көтерген) ішінен ашылған этнографиялық бөлімнің жабдықталуына айтарлықтай үлес қосты. Жаңадан ұйымдастырылған бөлімге ел арасынан халқымыздың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, күн көріс кәсібіне, шаруашылығына қатысты этнографиялық экспонаттарды көптеп жинап, бұл бағалы бұйымдарды Абай алғашында музей қорына Н.И. Долгополов арқылы, кейін тікелей өз атынан тапсырып отырды.

Ұлы ақын Семей облысының әскери-губернаторы В.С. Цеклинскийдің қолдауымен 1887 жылы құрылған Семей қалалық бастауыш білім қамқоршылары қоғамның жұмысына да кезінде белсене ат салысты. Семей қаласындағы бастауыш мектептерде оқитын мұқтаж шәкірттерге жәрдем беріп, көмек көрсететін қоғамның ақшалай қаражаты мүшелік жарналар мен қайырымды адамдардың жәрдемге берген адамдарынан құралатын. Қоғамға қала интеллигенциясы, дәулетті байлар, қалталы пайдагерлер, ауқатты қыр қазақтары қаржылай көмек берді. Қоғам кассасына жиналған ақша мұқтаж шәкірттердің ата-аналарына киім-кешек, оқу құралдарын сатып алу үшін беріліп тұрды. Ұлы Абайдың аталған қоғам жұмысына қатысын айғақтайтын архивтік документтің көшірмесі ақынның Семейдегі музейінде сақтаулы тұр. Онда қамқоршылар тізімі былай көрсетілген:

«Список членов общества попечения о начальном образовании в г. Семипалатинске за 1893 – 1894 гг. действительные члены:

В Семипалатинском уезде:

Альжанов 1 р.

Бисекеев Каричал 1 р.

Грубее Адольф Егорович 3 р.

Джакупов Акберди 1 р.

Джангелдин Бертысбек 2 р.

Джангелдин Айтказы 2 р.

Джурттубаев Бисембы 1 р.

Бисенбаев Кирейбай 1 р.

Құнанбаев Ақылбай Ибрагимович 3 р.

Құнанбаев Ибрагим Құнанбаевич 3 р.

Құнанбаев Магавья Ибрагимович 1 р» (Байғалиев, 2001). Бұл дерекке қарағанда аталған қоғамға Абайдың тек өзі ғана емес, екі баласы, бірнеше жақын туысы, таныс достары да толық мүше болып, қайырымдылық көмек көрсеткен.

Ұлы Абайдың ел басқару жүйесінде атқарған іскер басшылығы, турашыл, әділетті билігі өз кезінде бұқара халық пен жергілікті әкімшілік тарапынан өте жоғары бағаланды. Ол өкімет алдында сіңірген еңбегі үшін «Құрметті қазақ» атағымен, 1876 жылы 3 разрядты кафтанмен, ал 1890 жылы аңшы мылтығымен де марапатталған.

Абайдың қазір де өзекті қыры, ол оның қазақ құқығының білгірлігі. Н. Я. Коншиннің жазбаларында «1885 жылғы жалпы облыстық Ережені облыстық әкімшілік орны бастырып

шығармақ болды, бұған қазақтар мен қатар молдалар да қатысты. Әлі есімде бұл ереже басылып та шықты. Осы ережені жасауға қазақтың белгілі ақыны Абай Құнанбаев та қатысты»-деп мәлімет береді (Коншин, 116). Бірақ зерттеуші Н. Я. Коншин бұл уақытта Семей қаласында болмаған. Десе де дерегі, ережені 73-бабындағы нұсқаумен сәйкес келеді.

Абай Құнанбаевтың аты-жөні Ереженің 73-бабында Шыңғыс елінің құрметті қазағы деп көрсетіліп, құжатты әзірлеушілердің бірі ретінде қол қойған. Қарамола ережесі Семей облысының әскери губернаторының жарлығымен осы облысқа қарасты Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан уездері арасында туған дауларды, саяси құқықтық негізде шешу үшін жасап бекітілген құжат. Құрылымы жағынан 73 баптан тұратын құжатты жасап бекіткендердің аты-жөндері ереженің 73-бабында нақты көрсетілген. Ережені түзуде 100-ден астам билер мен молдалар қатысқан көрінеді (Жиреншин 1961).

Осы маңызы үлкен мемлекеттік дейтіндей құжатты дайындауға жетекшілікке Абайдың таңдап алынуы жайдан-жай нәрсе емес. Семей облысының сол кездегі әскери-губернаторы Цекилинский қажетті құжатты дайындайтын, оған жетекшілік жасайтын қазақтың әдеттік заңын жетік білетін адамды іздегені сөзсіз. Цекилинский сол кездерде енді ғана Семей облысының басшысы болып тағайындалғандықтан Абайды көрмеген. Бірақ сұрау барысында облыстық канцелярияның шенеуніктері ондай адамның бар екендігін, оның Абай Құнанбайұлы екендігін айтқан.

Сиез өткен Қарамола, Семей қаласынан 70 шақырым болатын жерде, Шар (*моңғол тілінде – сары*) өзенінің бойында орналасқан. Бұл жерде үнемі жаз шыққанда Семей облысындағы Қояндыдан кейінгі ең үлкен Қарамола жәрмеңкесі өткізіліп тұрған. 1885 жылғы мамыр айында өткен уез аралық төтенше сиездің орталығы ретінде Қарамоланың таңдап алынуының себептері бар. Бірі – мұндағы Арқадағы атақты жәрмеңке болса, екіншісі орналасқан жерінің барлық уездерге жақын болуы.

Қарамола ережесінің бір көшірмесі Ғабит Мүсіреповтың қолында болғандығы, кейіннен сол уақытта Абайдың қасында болған Мүсірәлі ақсақалдың естелігі де жарияланды (Абай журналы, 1992/4: 77-78). Осы дерек бойынша Абайдың бұл ережені жазып шығуға аз уақыт берілгендігі айтылады. Абайдың бұл ережені 3 (4) күн ішінде жазғаны, және ең бастысы ақылдасу арқылы, тіпті кейбір баптарды арнайы жазғызғанын дөп басып айта аламыз. Бұл да Абайдың көрегенділігінің бір қыры. Бұл оның саяси-құқықтық көзқарасының тереңдігін және тарихи прогреске қосқан үлесін көрсетеді.

Оған дәлел, Абайдың ережеге 18-ші болып қол қойғандығы. Ережеге қол қойған өзге де 50 шақты би-болыстың ереже түзуде өзіндік ықпалы мен орны болмады деу тарихи әділетсіздік. Бұл Абайтануға да жасаған қиянат болары сөзсіз. Ереже түзу қоғамдық шара болғандықтан діни сауатты молдалардың қатысуы – сол кездегі қоғам талабы. Ережедегі 29, 37, 40, 55-баптарында шариғаттың табы қалған нормаларға талдау жасағанда молдалардың да ереже түзуге тигізген ықпалын ескеру қажет екені байқалады. Мысалы: аталған баптардағы дүре соғу, шариғат төңірегінде жазалау. Сондықтан да біз Абайды Қарамола Ережесін әзірлеушілерінің ішіндегі бірегейі ретінде қарастырғанымыз жөн.

Абай қоғамдағы әділетсіздіктерді жою үшін заңдардың айқын әрі әділ болуына назар аударды. Әйел құқығы және отбасылық қатынастар. Құжатта әйелдердің құқығын қорғау мәселесі де қарастырылды. Ол заманда әйелдердің мұрагерлік, ажырасу және өз мүлкіне иелік ету құқықтары шектеулі болды. «Қарамола ережесі» арқылы әйелдердің қоғамдағы орны айқындалып, оларға қатысты әділетсіз шешімдердің алдын алу көзделді. Жазалау және қылмыстық құқық Абайдың бұл реформасы дәстүрлі билер сотының кейбір қатаң жазалау әдістерін жұмсартуға бағытталды. Қылмыстық істерде кінәліні дәлелсіз жазаламау қағидасы енгізіліп, айыппұл мен материалдық өтемақы сияқты баламалы жаза түрлері қарастырылды.

Сондықтан да Ереженің 39-бабы: «Ұрлыққа жаһат еткен адамдар ұрымен бірдей жаза тартады» - деп қылмыстың құрамында ашуға тырысты. Осы ереженің мазмұнын, 60-бапта, ұры серіктерін анықтап береді: 1) ұрыға ат берушілер; 2) ұрлық істегендер; 3) ұрлық малды жасырушылар; 4) істелген ұрлықты біле тұра жасырушылар. Ереже бойынша аталған адамдар айып тартарда солидарлы (бірігіп) жауап береді. Егер өтеуге малы жетпесе субсидиярлы

сипатта әкімшілік бөлініс ескеріле отырып топ басындағы кісілер және халқы жауаптылыққа қоса тартылады. Бұл жерден біз бір емес бірнеше гуманисттік-құқықтық ерекшеліктерді байқаймыз. Сонымен қатар Абайдың қарапайым өмірде де заңнамасыз жазалау түрлері де болған. Онысы ұрының ұрлығын сатып алу. Қорамжан сияқты ұрылардың ұрлығын сатып алып, адам қатарына қосқаны туралы әңгімелері де ел арасында тараған.

Ережедегі таңқалдыратын тағы бір бап, 34-бап. Айтулы бапты: «Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран һәм суықта сол сияқты түрлі себептерде болысып, көмек етпегендер бас тоғызбен айыпталады» - деп келеді. Бұл баптан біз Абайдың құқықтық принциптік позициясын көре аламыз. Абай пәлсапасындағы ар мәселесінің төркінін осы жерден көруге болады. Ереженің соңғы баптарында Қарамола төтенше сиезінің шешімдерінің талқыға салынбайтын, аяқталған құжат екендігі және оны барша лауазым иелері мен билердің нұсқаға алуларының керектігі көрсетілген. Бұл деген сөз, бекітілген ереженің нақтылығы және ортақ екенінің көрінісі. Қарамола ережесі заманалы өміршең ереже, ең бастысы қоғамды ұйыстыру, ішкі формальды және моральды тәртіпке бағыну сияқты міндеттік жұмысы бар. Қарамола ережесі қазақ тарихындағы құқықтық-саяси ережелердің жүйелісі, қолданылғаны, қолдау тапқаны болды.

Абайдың орыс достары жөнінде әлсін атап өттік. Абай сонымен қатар Семейдегі мұсылман қауымымен де өте тығыз байланыста болған. Бұл байланысы алдыңғы байланысынан артығырақ болмаса кем болған емес. Әбілпейіз сұлтан тамызық болған Семей қаласының даму тарихында, мұсылман институттарының маңызы зор. Ресейдің 1858 жылғы ресми дереккөздеріне сәйкес Семей қаласында 19 мұсылман ғалымы болғаны жазылады. Ал Ахмет Уәли 1888 жылға қарай Семейде мұсылман ғалымдарының саны 23 болғанын жазады. Семейдегі жетінші мешіттің имамы болған Ахмет Уәлидің білімі жайлы, ол емтихан тапсырар алдында «сіз ахундыққа лайық екенсіз» деген империядағы хафиздерден баға алады (Мұқанов, 2025: 48). Сондықтан Ахмет Уәлидің Семей арасында атағы кең болғаны белгілі. Абайдың да Ахмет Уәли бастаған мұсылман қауымымен өте жақын араласқанын, Қарамола ережесінің 29-бабындағы: «Адам мүшесі мерткісе, өкім шариғат бойынша айтылады. Мұндайда қателікке жол берілмегені жөн. Бұл міндеттер Семейдегі Ахмет Уәли Манасыпұлына және Өскемен молдасы Мырзағали Ғаббасұлына тапсырылса, олардың шығарған шешімдері осы ережеге тіркелсе, дұрыс болар еді» деректен байқаймыз. Абай Ахмет Уәлидің діни білімін мойындаған жан деуге әсте болады. XX ғасырдың басынан бастап Семей қаласына жаңа бір толқын, Гаспиринский бастаған жәдитшілдік идея келе бастады. 1908 жылы ашылған мұсылман-орыс кітапханасы, 1910 жылы құрылған мұсылман театры (алғышқы мұсылман әйелдері ойнаған театрлардың бір), және тағы да басқа мәдени мекемелердің ашылу хронологиясы осы бәр пайымды растайтындай. Әрине, бұл Семей қаласына орнығып қалған «қадымшылардың» сынына ұшырғаны сөзсіз. Бірақ жәдитшілдердің де қадамшы-ескі қауымды сынайтын тұстары да болды. Дегенмен «қадымшыларды» өте қатты құрмет тұтқан Абайдың, бірден «жәдиттік» көзқарасының қалыптасып кетуі күмәнді. Оның бір себебі – жәдитшілдердің келуі Абайдың өмірінің соңғы кезеңіне келсе, екінші себебі – Абай, Риза ад-дин Хазіреттің шәкірті екенін ескеру керек. Бірақ Абайдың ИРГО Семей бөлімшесінің мүшесінің болуы да, оның жаңашылдыққа, нақтырақ айтсақ ғылым мен білімге ұмтылғаны, ұмтылдырғаны негіз болуы да мүмкін. Бұл жаңашылдық Абайдың интеллектуалдық санасының жетістігін көрсетеді. Жалпы осы қозғалыстар, көзқарастар да Абайдың қайраткерлігі мен құқықтық көзқарасына айтарлықтай әсер етті.

Қорытынды

Қай ғылымда да, әсіресе гуманитарлық салада орныққан, қалыптасқан ой-пікірлерді, тұжырым-қағидаларды оқтын-оқтын қайта қарап, жаңғыртып отыруға тура келеді. Бұл – уақыт талабы, әрі әрдайым даму үстінде болатын ғылым үдесі. Жаңа дерек, ақпараттар толыққан, толысқан тұста ескірген, күмәнді мәліметтері көбейген қағидаларды қайта қарау да – замана қажеттілігі.

Абай Құнанбайұлының қайраткерлік қызметі – қазақ халқының құқықтық, саяси және рухани тарихының аса маңызды бір бөлігі. Қазіргі таңда абайтану ғылымында ақынның шығармашылық, философиялық мұрасы кеңінен зерттеліп, көпшілікке танылғанымен, оның ел басқару ісіндегі, би-болыстық қызметіндегі қайраткерлік қыры әлі де өз деңгейінде бағаланбай отыр. Абайтану деген тақырып – адамтану деген тақырып. Олай дейтін себебіміз адамды оның іс-тәжірбиесі, өмірлік ұстанымына сеп болған өмір жолдары арқылы зерделейсің. Ал, Абайдың ақындық қырынан ғана зерттеу тар түсінікке, оның ішінде түрлі сұрақтарға алып келуі мүмкін. Себебі Абайдың өзі құр босқа отырып тіленуді сөккен адам. Абай Құнанбайұлы өзінің 38-қара сөзінде: Яғни пенделіктің кәмәләты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазынасын кім іздейді?» – дейді. Абайдың пайымы кемелдену дегені тек қана қоғаммен, оның ішінде қоғамдық істермен болады дегені.

Абайдың болыстық қызметі мен билік айтудағы тәжірибесі – оның әділет, адамгершілік, парасаттылық қағидаттарын өмірде жүзеге асыру жолындағы күресінің көрінісі. Ол тек қайраткерлік қызмет атқарушы ғана емес, қоғамды түзетуші, ел бірлігін сақтау жолында табанды еңбек еткен тұлға ретінде танылады. 1885 жылғы Қарамола съезінде қабылданған «73 баптан» тұратын ереже – Абайдың құқықтық көзқарастарының жүйеленген, сонымен қатар оның қазақ әдет заңын реформалаудағы тарихи рөлін айқындайды.

Абай Қарамола ережесін түзуде тура 40 жаста болғаны тәжірбиелік сәйкестік. Қазақта: «Отызында орда бұзбаған, қырқында қырқа аспайды», – дейді. Абай өзінің қырық жасында қазақтың билер институтының көрнекті өкілі ретінде өмірінің жаңа бір белесіне аяқ басқанын байқаймыз. Абай тура 40 жаста! Ақындығы мен қайраткерлігі толық пісіп жетілген шақ. Толық жетілген Абайдың алғашқы ашқан қақпасы осы – «Қарамола ережесі» болды.

Қорыта айтсақ, Абай Құнанбайұлының қайраткерлік қызметі – қазақ тарихындағы демократиялық, құқықтық ой-сананың, реформаторлық идеяның жаңаша кезі. Оны терең тану – тек өткенді зерделеу емес, қазіргі ұлттық мемлекеттілік пен қоғамдық келісімнің іргетасын нығайту. Болашақ зерттеулер осы бағытта жүйелі түрде жалғасын табуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

Абай. 1992. №4. 77–78 беттер.

Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы / Құраст. Жиреншин Ә. – Алматы, 1961.

Абай еліндегі Ислам: тарихи танымдық басылым / А. Мұқанов, А. Жүнісханов, Д. Тілеубердиев. – Астана, 2025. – 312 б.

Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Өмірі мен творчествосы // Шығармалар жинағы, 18-том. – Алматы, 1985.

Байғалиев Б. Абай өмірбаяны архив деректерінде. – Алматы: Арыс, 2001. – 134 б.

Букейханов А. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (некролог) // Семипалатинский листок. 1905, № 250.

Кенжебаев Б. Абай // Еңбекші қазақ, 1925, 28–29 август.

Култеев Т. Вопросы казахского обычного права в романе М. Ауезова «Абай» // Вестник АН КазССР, 1950. № 9. С. 99–110.

Коншин Н.Я. Что могут дать Семипалатинские архивы // Записки Русского географического общества. Семипалатинский подотдел. Вып. XVI.

Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы, 1994.

Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және Абай әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б.

Омаров А. Абай: ашылмай келген қырлары. – Семей, 2015. – 266 б.

Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 112 б.

Рамазанов Н. Абай Құнанбаев (биографический очерк) // Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. Москва, 1914, с. 224–227.

Таукелов А.Н. Политические взгляды казахского просветителя Абая Құнанбаева. // Ученые записки КазГУ, т. 29. Алматы, 1960. С. 91–107.

Тұрағұл Абайұлы. Әкем Абай туралы. – Семей, Абай қорық-мұражайы, 2014, 23-б.
Ысқақов К. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі // Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері. СПб, 1909, 1–2-бб.
Зиманов С. Қазақтың ата заңдары. 5 том. – Алматы, 2005. – 544 б.

С.Т. Нуртолеуов^{1*}, М.К. Каримов²
Шәкәрім университет (Семей, Қазақстан)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АБАЯ

Аннотация. В статье анализируется общественно-политическая деятельность Абая, его волостное управление и историческая роль в реформировании традиционной казахской правовой системы. Несмотря на то, что в абаеведении творческое и философское наследие Абая всесторонне исследовано, его участие в управлении обществом, правовое мировоззрение и опыт вынесения решений по спорам до сих пор не получили в научной литературе комплексной и системной оценки.

Цель и задачи исследования состоят в том, чтобы на основе конкретных исторических событий и опубликованных архивных документов проследить основные этапы становления и развития общественно-политической деятельности Абая; выявить принципы его управления и правовое мировоззрение; дать научную оценку содержанию, структуре и историческому значению Қарамолинского положения 1885 года; определить место и актуальность темы абаеведения, связанной с деятельностью Абая как общественного деятеля.

В ходе исследования путём сопоставления архивных материалов, официальных документов XIX века, воспоминаний современников Абая, а также первых биографических работ (Букейханов, Искаков, Рамазанов) была уточнена хронология общественной деятельности Абая.

В заключение отмечается, что общественно-политическая деятельность Абая предстает как историческое явление, оказавшее влияние на переход казахского общества к новому уровню правового сознания и культуры общественного управления. Его служба, справедливость в разрешении споров, вклад в обновление правовых норм и реформаторские усилия оцениваются как важный этап в развитии национального правового мышления.

Ключевые слова: Семей, общественно-политическая деятельность, Абая Құнанбайұлы, обычное право, институт биев, Қарамолинское положение, краеведение.

S.T. Nurtoleuov^{1*}, M.K. Karimov²
Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

ABAI'S PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY

Abstract. The article analyzes Abai's socio-political activity, his administration as a volost governor, and his historical role in reforming the traditional Kazakh legal system. Although Abai's creative and philosophical legacy has been thoroughly studied in Abai studies, his participation in public administration, his legal worldview, and his experience in resolving disputes have not yet received a comprehensive and systematic scholarly assessment.

The aim and objectives of the research are to trace the main stages of the formation and development of Abai's socio-political activity on the basis of specific historical events and published archival documents; to identify the principles of his governance and his legal outlook; to provide an academic evaluation of the content, structure, and historical significance of the 1885 Karamola Statute; and to determine the place and relevance of this topic within Abai studies in relation to Abai's role as a public figure.

In the course of the research, by comparing archival materials, official documents of the 19th century, memoirs of Abai's contemporaries, as well as early biographical works (Bukeikhanov, Iskakov, Ramazanov), the chronology of Abai's public activity was clarified.

Conclusion. Abai's socio-political activity appears as a historical phenomenon that influenced the transition of Kazakh society to a new level of legal consciousness and public governance culture. His service, fairness in dispute resolution, contribution to the renewal of legal norms, and reformist efforts are assessed as an important stage in the development of national legal thought.

Keywords: Semey, public and political activity, Abai Qunanbaiuly, customary law, institution of judge, Qaramola Regulations, local history.

References

- Abai. (1992). №4, pp. 77–78.
- Abai Qunanbaev. *Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy* [Complete Works] / Comp. by Ä. Zhirenschin. – Almaty, 1961.
- Abai elindegi Islam: tarikhy tanyndyq basylym [Islam in Abai's Land: Historical-cognitive publication] / A. Mukanov, A. Zhūnisqanov, D. Tileuberdiev. – Astana, 2025. – 312 p.
- Auezov M. Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Ömiri men tvorchestvasy [Life and creative work] // *Shyǵarmalar jınaǵy*, Vol. 18. – Almaty, 1985.
- Baigaliev B. *Abai ömirbaiany arkhiv derekterinde* [Abai's Biography in Archival Sources]. – Almaty: Arys, 2001. – 134 p.
- Bukeikhanov A. “Abai (Ibrahim) Kunanbaev” (Nekrolog) // *Semipalatinskiy listok*. 1905, No. 250.
- Kenzhebaev B. “Abai” // *Enbekshi qazaq*, 1925, August 28–29.
- Kultelee v T. “Voprosy kazakhskogo obychnogo prava v romane M. Auezova ‘Abai’” [Issues of Kazakh customary law in M. Auezov's novel Abai] // *Vestnik AN KazSSR*, 1950, No. 9, pp. 99–110.
- Konshin N. Ya. “Chto mogut dat’ Semipalatinskie arkhivy” [What the Semipalatinsk archives can provide] // *Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva. Semipalatinskiy podotdel.*, Issue XVI.
- Myrzakhmetov M. *Abaitanu tarihy* [The History of Abai Studies]. – Almaty, 1994.
- Myrzakhmetov M. *Mukhtar Auezov zhane Abai alemi* [Mukhtar Auezov and the World of Abai]. – Almaty: Sanat, 1997. – 416 p.
- Omarov A. *Abai: ashylmai kelgen qyrlary* [Abai: Unrevealed Aspects]. – Semey, 2015. – 266 p.
- Özbekuly S. *Abai zhane adam quqy* [Abai and Human Rights]. – Almaty: Zheti Zhargy, 1995. – 112 p.
- Ramazanov N. “Abai Qunanbaev (biograficheskiy ocherk)” // *Vostochnyy sbornik v chest’ A. N. Veselovskogo*. – Moscow, 1914, pp. 224–227.
- Taukelov A. N. “Politicheskie vzglyady kazakhskogo prosvetitelya Abaya Kunanbaeva” // *Uchenye zapiski KazGU*, Vol. 29. – Almaty, 1960, pp. 91–107.
- Turagul Abaiuly. *Äkem Abai turaly* [About My Father Abai]. – Semey: Abai State Reserve-Museum, 2014, p. 23.
- Ysraqov K. “Abai (Ibrahim) Qunanbaiulyń ömiri” // *Qazaq aqyny Ibrahim Qunanbaiulyń öleńderi*. – Saint Petersburg, 1909, pp. 1–2.
- Zimanov S. *Qazaqtyń ata zańdary* [Ancient Laws of the Kazakhs]. Vol. 5. – Almaty, 2005. – 544 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Нұртөлеуов Сұлтанбейбарыс Талғатұлы – Шәкәрім университетінің Тарих және археология ғылыми орталығының кіші ғылыми қызметкері, «Тарих» білім беру бағдарламысының магистранты.

Каримов Мұхтарбек Қарпықұлы – Тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университетінің доценты.

Сведения об авторах

Нұртөлеуов Сұлтанбейбарыс Талғатұлы – младший научный сотрудник Научного центра истории и археологии Шәкәрім университета, магистрант образовательной программы «История».

Каримов Мұхтарбек Қарныкович – кандидат исторических наук, доцент Шәкәрім университета.

Information about authors

Nurtoleuov Sultanbeibarys – Junior Researcher at the Scientific Center for History and Archaeology Shakarim University, Master's degree student in the educational program "History".

Karimov Mukhtarbek – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Shakarim University.

Авторлардың үлесі

Нұртөлеуов Сұлтанбейбарыс Талғатұлы – мақаланың мәтінін дайындады, зерттеу құрылымын жасады, архивтік және тарихи деректерді талдады, жалпы қорытындыларды тұжырымдады.

Каримов Мұхтарбек Қарнықұлы – мәтінді ғылыми өңдеуге, құрылымын реттеуге, зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін нақтылауға әдістемелік көмек көрсетті.

Вклад авторов

Нұртөлеуов Сұлтанбейбарыс Талғатұлы – подготовил текст статьи, разработал структуру исследования, провёл анализ архивных и исторических источников и сформулировал основные выводы.

Каримов Мұхтарбек Қарнықұлы – оказал методологическую помощь в научной редакции текста, его структурировании и уточнении теоретико-методологических оснований исследования.

Authors' contributions

Nurtoleuov Sultanbeibarys – prepared the text of the article, developed the structure of the study, analyzed archival and historical sources, and formulated the main conclusions.

Karimov Mukhtarbek – provided methodological support in the academic editing and structuring of the text, as well as in clarifying the theoretical and methodological foundations of the study.

Редакцияға түсті 13.10.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 29.11.2025

Жариялауға қабылданды 25.12.2025

МРНТИ 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-3](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-3)

ЭВОЛЮЦИЯ СКОТОВОДЧЕСКО-ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ И СТАНОВЛЕНИЕ ТОВАРНОГО РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX-XX ВЕКОВ (НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ И СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ)

Г.М. Ахметова

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>

Аннотация. Статья посвящена анализу аграрной трансформации и эволюции торговых практик в Акмолинской и Семипалатинской областях Казахстана на рубеже XIX-XX веков, когда регион активно вовлекался в процессы имперской модернизации. На основе обширного круга источников: статистических обзоров, материалов по землепользованию, бюджетных обследований, ведомственных отчётов и циркуляров региональных администраций, реконструируются механизмы включения местного хозяйства в общеимперский и мировой экономический оборот. Особое внимание уделяется численности и социально-профессиональному составу населения, занятого в торговле: выявляются масштабы вовлечённости различных групп, их экономические стратегии, формы участия в коммерческих операциях и факторы, определяющие дифференциацию торговых слоёв. Анализируются особенности хлебной торговли, изменение структуры товарооборота и динамика цен на основную сельскохозяйственную продукцию. Выявлены противоречия аграрного развития региона, обусловленные арендными отношениями, сокращением свободных земель и ростом товарности производства. Показано, что модернизация инфраструктуры, включая расширение транспортных коммуникаций и развитие перерабатывающих предприятий, существенно усилила мобильность торгового населения и расширила географию экономических связей. Исследуется влияние социальной дифференциации аула, посреднических групп и предпринимательских инициатив на усложнение рыночных взаимодействий. Перспективы дальнейших исследований включают микроисторическое изучение торговых сообществ, анализ роли традиционных норм в формировании экономического поведения и демографической динамики.

Ключевые слова: аграрная трансформация; внутренняя торговля; ярмарочная экономика; скотоводческо-земледельческая система; хлебная торговля; переселенческая колонизация; землепользование; социально-экономическая дифференциация; Казахстан XIX-начала XX века; региональный рынок.

Введение

На рубеже XIX-XX веков хозяйственная жизнь Казахстана претерпевала глубокие социально-экономические изменения под влиянием как внутренних факторов, так и общероссийской модернизации. В этот период наблюдался рост земледелия среди коренного населения, развитие товарно-денежных отношений, усиление торговых связей и формирование предпринимательских структур, что способствовало вовлечению региона в общероссийский и мировой рынок. Существенное влияние на экономическое развитие

оказывали переселенческая политика, аграрные преобразования и расширение транспортной инфраструктуры, которые стимулировали специализацию территорий, и рост рынков сбыта. Торговля выступала важным элементом хозяйственной системы, обеспечивая взаимодействие скотоводческих и земледельческих районов и интеграцию региона в имперское экономическое пространство.

Цель настоящего исследования - комплексный анализ развития сельского хозяйства, торговли и промышленности в Акмолинской и Семипалатинской областях в досоветский период и выявление влияния аграрной трансформации на социально-экономическую структуру региона. В качестве одной из задач исследования поставлено изучение участия различных социальных групп в торговой деятельности, систематизация структуры торговой занятости населения с учётом гендерных и этноконфессиональных особенностей, а также выявление механизмов функционирования внутреннего рынка и специфических форм торговли.

На основе архивных и статистических материалов рассматриваются роль арендных отношений между переселенцами и коренным населением в формировании смешанного хозяйства, особенности становления местной промышленности и её зависимость от внешних факторов. Работа позволяет осмыслить причины нестабильности регионального производства, социально-экономические последствия деградации земельных ресурсов и разрушения традиционной общинной системы, а также формирует новое понимание аграрной трансформации как ключевого процесса, определившего экономическое развитие региона и трансформацию социальной структуры казахского общества.

Материалы и методология исследования

Исследование базируется на широком круге разноплановых источников, включающих официальную статистику Российской империи, материалы экспедиционных обследований, отчёты областных управлений, труды земских и административных комиссий. В основу работы легли следующие группы материалов: официально-административные документы (отчёты областных правлений; ежегодные статистические сборники Министерств и ведомств; таможенные отчёты и сведения о переходных пунктах); материалы земских и научных экспедиций (статистические описания отдельных уездов; землеустроительные изыскания и картографические материалы; этнографические исследования); торгово-промышленные отчёты и ярмарочные ведомости.

Методология работы строится на междисциплинарном подходе и опирается на принципы историзма, системности и объективности анализа. Историко-сравнительный метод использован для сопоставления хозяйственных процессов в различных областях Степного края, выявления региональных различий в структуре производства, землепользования, форм торговли и предпринимательства. Историко-генетический метод позволил проследить эволюцию аграрных и торговых отношений. Количественные методы помогли проанализировать такие параметры, как объёмы продукции, данные о ценообразовании, показатели потребления, и выявить тенденции аграрного роста, изменения производственных приоритетов и социально-экономической дифференциации. Социально-экономический анализ позволил оценить влияние аграрной политики на изменение моделей труда и торговли. Использование историко-антропологического подхода стало необходимым для анализа поведения различных социальных и этнических групп в условиях трансформации: адаптация переселенцев к местным условиям; формирование новых профессиональных категорий.

Обсуждение

Анализ историографии затронутой проблематики целесообразно структурировать в рамках четырёх крупных направлений: дореволюционной исследовательской традиции, советской научной литературы, постсоветской казахстанской историографии и зарубежных исследований, внесших значимый вклад в переосмысление процессов модернизации и трансформации кочевого социума.

Дореволюционный массив источников, сформированный статистиками, чиновничьими структурами, переселенческими ведомствами и экономистами, представляет собой важнейший эмпирический фундамент. Работы Т. Седельникова, А. Волкова, В. Бутенко, М. Боголепова, Ф. Щербины, А. Кауфмана, П. Румянцева и других современников содержат детализированные сведения об аграрных отношениях, функционировании торговли, нормах землепользования и социально-экономической стратификации. Материалы экспедиционных обследований степных областей позволяют реконструировать хозяйственные структуры, уровни доходности, потребительские стандарты и динамику экономического поведения населения.

Советская исследовательская парадигма, основанная на марксистско-ленинской методологии, переориентировала внимание на изучение социально-классовой дифференциации, колониальной политики империи и предпосылок социалистической реконструкции. Работы Е. Бекмаханова, П. Галузо, С. Толыбекова анализировали аграрную политику царизма, процессы экспроприации земель и переселенческую динамику, а также трансформацию социального уклада в казахской степи. Проблемы развития торговли, формирования промышленного сектора и социальной дифференциации на основе широкого статистического материала были исследованы Ж. Касымбаевым, Б. Сулейменовым, С. Игибаевым и другими. Несмотря на методологические ограничения идеологического характера, накопленный советскими исследователями фактический материал обладает значительной научной ценностью.

Постсоветский этап характеризуется отказом от идеологизированных схем и переходом к многофакторным методам, включающим экономическую историю, историческую географию, сравнительный анализ и методы междисциплинарных исследований. Существенный вклад в переосмысление аграрной модернизации и эволюции хозяйственных практик внесли Ж. Абылхожин, К. Абилов, Б. Тулеуова и другие авторы, расширившие исследовательское поле за счёт обращения к новым источниковым комплексам и аналитическим подходам.

Зарубежная историография предложила альтернативные исследовательские парадигмы, основанные на интеграции антропологических, экономических и пространственных методов анализа. Наиболее значимые труды принадлежат Д. Брауэру (D. Brower), Р. Киндлеру (R. Kindler), С. Камерону (S. Cameron) и ряду других исследователей, изучавших как советскую коллективизацию, так и предшествующую ей эволюцию аграрных реформ, включая трансформацию традиционного казахского общества со второй половины XIX века. Современные зарубежные работы демонстрируют явную тенденцию к многомерному подходу: анализируются микроисторические процессы, пространственная организация торговых сетей (historical GIS), взаимосвязь природно-климатических условий с динамикой аграрных преобразований и изменения в культурных моделях хозяйственного поведения.

Совокупность рассмотренных исследовательских направлений позволяет реконструировать аграрную трансформацию степных регионов Казахстана в её структурной сложности, выявить механизмы развития торговли и хозяйственной модернизации, а также оценить многоуровневое воздействие имперской социально-экономической политики на трансформацию кочевого общества.

Результаты. Аграрное развитие традиционно представляет собой процесс глубинной трансформации хозяйственной системы, выражающийся в усложнении скотоводческо-земледельческих практик, постепенной механизации, расширении товарно-денежных отношений и переходе от натуральных форм хозяйствования к рыночным. Со второй половины XIX века, параллельно с усилением скотоводческих отраслей значительное развитие получила арендная форма землепользования. Земельный вопрос становился особенно острым в районах массового крестьянско-переселенческого заселения, где наблюдалось постоянное стремление населения к расширению пастбищных угодий в условиях увеличения плотности населения и роста хозяйственных потребностей.

Хозяйственная специализация территорий была во многом предопределена природно-географической средой, определявшей доступность тех или иных пастбищных и сенокосных ресурсов. Обычно каждый аул имел собственные покосы, локализованные в непосредственной близости от зимовочных стоянок. Однако уровень технической оснащённости сельского хозяйства оставался относительно низким: процент обеспеченности новыми орудиями труда и сельскохозяйственными машинами был недостаточным. По мере развития земледелия интенсифицировались торговые операции, среди товаров в обращении постепенно увеличивалась доля земледельческих орудий.

Для удовлетворения потребностей крестьянства многочисленные конторы и отделения начали массовые поставки сельскохозяйственных орудий в кредит, включая сеялки, молотилки, жатки-лобогрейки, тракторы с самоходным двигателем и плуги. Основными поставщиками машин выступали компании: «Андриас Платт и К», «Гельферих-Саде», «Майер К и К», «Эльвороти Р. и Т.», «Международная компания жатвенных машин», «Сибирская компания», «Столль и К», «Эккерт Т.Ф.», «Эрт Р.К.» (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 15. Оп.1. Д. 1594. Л. 57; ЦГА РК. Ф. 342. Оп.1. Д. 87. Л. 12).

Всего в Омске в 1909 году продажей машин и земледельческих орудий занималось около 20 иностранных компаний и предпринимателей. Представители местного торгово-промышленного класса также действовали на рынке сельскохозяйственных машин. В 1903 году в Омске Г.Х. Рандруп, разбогатевший на комиссионной продаже масла и земледельческих орудий, открыл большой завод сельскохозяйственных машин и орудий (Государственный Архив Омской области (далее ГАОО). Ф. 78. Оп.1. Д.183. Л. 48). Плуги Рандрупа пользовались огромным спросом. Сергей Христианович Рандруп – яркая личность, его фирмы распространились по Сибири, они занимались кредитованием, являлись поставщиками земледельческих машин и сельскохозяйственных орудий, сотрудничали с иностранными компаниями Гамбурга.

На рубеже XIX-XX веков торговые процессы активизировались: расширялась внутренняя торговля, менялась структура товарооборота, формировалось местное предпринимательство. Хозяйство края все более вовлекалось в мировую капиталистическую систему, включаясь в неё преимущественно как поставщик аграрного сырья. Внутренняя торговля функционировала в рамках целостного регионального комплекса со своими центрами, товарными потоками и экономическими связями между различными районами. Товарообороты колебались в зависимости от состояния сельскохозяйственного производства.

Рост городского населения способствовал усилению спроса на продукцию скотоводства и земледелия, стимулируя обмен между центром и периферией. По данным переписи 1897 года, население Северо-Восточного Казахстана составляло 1 367 198 человек, из которых 52,6 % мужчины (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. под редакцией Н.А. Тройницкого, издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Акмолинская область. СПб., 1905, 135с.; Семипалатинская область. СПб., 1905. 148 с. Далее, Перепись). В торговой деятельности участвовали 39 633 человека, при этом 55,6 % торговцев приходились на Акмолинскую область и 44,4 % - на Семипалатинскую. Самостоятельные предприниматели насчитывали 11 929 человек (0,87 % населения), преимущественно мужчины. В торговле принимали участие как самостоятельные лица, так и члены семей: основная масса торгового населения была представлена членами семей, выполнявшими вспомогательные функции.

Акмолинская область занимала стратегически важное положение на пересечении торговых трактов и включала пять уездных городов: Омск, Петропавловск, Акмолинск, Кокчетав и Атбасар. Население области - 682 608 человек было преимущественно местным (76,6 %), 21 % переселенцев и 0,02 % иностранцев. Основные социальные и этнические группы: казахи (62,6 %), русские (25,5 %), татары (1,6 %), прочие (10,3 %); доля торговцев среди казахов составляла 0,23 %, русских - 2,4 %, татар - 10,08 %.

Семипалатинская область охватывала современные территории области Абай, Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей, имела пять уездов и пять городов, население - 684 590 человек, из которых 88,4 % были уроженцами этого края. Торговцы среди казахов составляли 0,35 %, русских - 2,7 %, татар - 9,2 %. Основные торговые центры - Семипалатинск и Павлодар, уступали по численности городам Акмолинской области.

Существенное увеличение товарных потоков обусловило рост числа и значения ярмарок, выступавших ключевыми узлами товарообмена. Они выполняли особенно важную функцию в глубинных районах, где стационарная торговля была слабо развита, а транспортная инфраструктура - крайне ограниченной. С развитием транспортной сети ярмарочная торговля постепенно трансформировалась: крупные ярмарки, ориентированные на оптовые сделки, начали утрачивать своё прежнее значение, и параллельно ускорялась стационаризация торговли. Политические события начала XX в. также воздействовали на конъюнктуру рынка и торговую динамику.

Преобладающая часть коренного населения специализировалась преимущественно на реализации продукции животноводства. Переселенцы активно участвовали в хлебной торговле, реализуя овёс, ячмень и другие злаки. Определённые доходы приносили охота, рыболовство, пчеловодство и огородничество. На ассортимент сельскохозяйственных товаров влиял каждый поток приток переселенцев - новых производителей и продавцов аграрной продукции. Они либо владели наделами, либо арендовали земли у казахов или казахских баев.

Основную часть вывозной продукции составляли живой скот и товары животноводства. Колебания численности скота, поставляемого на ярмарки, находились в прямой зависимости от природных условий, падежа и эпизоотий. Материалы по обследованию хозяйств и землепользования казахского населения представляют исключительный исследовательский интерес, поскольку позволяют реконструировать систему внутренней торговли и хозяйственные структуры региона. В рамках этих обследований фиксировались демографические показатели, формы землепользования, виды хозяйственных занятий, нормы земельного обеспечения, а также структура скотоводческого хозяйства. Основными потребителями продукции животноводства внутри региона выступали городские жители, предприятия по переработке сырья, а также русское земледельческое население. Однако удельный вес внутреннего потребления был незначителен: основная масса продуктов скотоводства вывозилась за пределы Казахстана.

По статистике начала XX века отмечалось общее увеличение численности скота, однако видовой состав стада изменялся: уменьшалось поголовье овец и возрастало число коров. В 1910 году средняя цена одного пуда топлёного масла достигала 10 руб. 97 коп., тогда как в 1897 г. она составляла лишь 4 руб. 90 коп., что свидетельствует о 120-процентном росте. Сбыт сала зависел от хозяйственной структуры: наиболее активно продавалось баранье и говяжье, стоимость которых колебалась в пределах 6-8 руб. за пуд. (Подсчитано автором. Материалы по обследованию хозяйств и землепользования киргизов Семипалатинской области. Переселенческое управление Главного управления землеустройства и земледелия. СПб, 1913. Т.1. Павлодарский уезд: 149-308).

Шерстяное сырьё также занимало важное место в торговле. Хозяйства сдавали до половины собранной шерсти, продавая её преимущественно в натуральном виде. Цены колебались: овечья шерсть - около 4 руб., козья - 3 руб., верблюжья - 6,5-8 руб. Особым спросом пользовался конский волос, стоимость длинного достигала 28-30 руб. за пуд (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 661, л. 34-42). Значительное место в товарообороте занимали шкуры: большая их часть продавалась на рынке, тогда как в хозяйстве потреблялась лишь малая доля.

Продажа скота представляла собой один из основных элементов доходной части хозяйств. В структуре реализации преобладали овцы (56 %), затем крупный рогатый скот (27,9 %), лошади (13,2 %). Средние цены на ярмарках выглядели следующим образом: лошадь - около 75 руб., бык - 80, корова - 40, овца - 8 руб., верблюд - 70 руб. (Обзор, 1912: 41). Экспортные цены были значительно выше, что стимулировало вывоз продукции за пределы степных областей.

Сезонность торговых операций оказывала значительное влияние на спрос и цены. Торговцы из крупных центров приобретали скот преимущественно осенью или весной, причём нередко практиковалась рассрочка платежей. Среди переселенческого населения развитой была хлебная торговля: в категорию «хлеб» включались различные виды яровых и озимых культур, а сенокосы подразделялись на луговые, степные и залежные.

Стоимость зерновых культур в рассматриваемый период оставалась сравнительно невысокой: цена на овёс колебалась в пределах 20-25 копеек за пуд, тогда как пшеница оценивалась примерно в 40 копеек (ЦГА РК. Ф. 460. Оп.1. Д.19. Лл. 104, 140). Расширение хлебопроизводства наблюдалось как в переселенческих и казачьих станицах, так и в рамках казахского оседлого земледелия, чему в значительной мере способствовало совершенствование транспортной инфраструктуры, обеспечивавшее возможность вывоза значительных объёмов продукции.

Внутреннее потребление хлеба последовательно возрастало, главным образом за счёт коренного населения, а также в связи с развитием перерабатывающих производств: винокуренного, крупяного, мельничного, пивоваренного, и увеличения численности городских жителей.

В структуре национального хозяйства определяющее значение имело сосуществование двух фундаментальных экономических укладов – кочевого скотоводства и оседлого земледелия. Их взаимная торговая связь обеспечивалась, прежде всего, посредством обмена хлебом, что постепенно способствовало формированию устойчивых хозяйственных зон, специализировавшихся либо на производстве, либо на потреблении хлеба, и выстраиванию прочных торговых маршрутов между земледельческими, скотоводческими районами и казачьим населением.

Формирование хлебных цен зависело главным образом от динамики внутренних и внешних грузопотоков, что обусловило их корреляцию не столько с локальными условиями урожайности, сколько с ситуацией на мировом рынке. Общий объём урожая вычислялся посредством пересчёта площадей посева в гектолитрах; качество зерна определялось путём взвешивания фиксированного его количества: чем выше натуральная масса, тем более ценным считался хлеб. При этом каждая страна пользовалась собственными мерами веса и объёма, что затрудняло унификацию торговых норм.

Регламентация хлебной торговли на внутренних рынках основывалась на предписаниях, сформулированных в приложении к записке Министерства финансов под названием «Значение правильной организации хлебной торговли», где подчёркивалась необходимость централизации и упорядочения торговых операций. Закупку зерна осуществляли местные скупщики; на каждой железнодорожной станции действовало несколько комиссионеров, зависимых от экспортных компаний. Они принимали хлеб партиями по дубликату железнодорожной накладной, выдавая краткосрочные, преимущественно десятидневные ссуды до 95% стоимости товара. Накладные учитывались банковскими структурами, что обеспечивало непрерывность кредитного оборота. Зерно нередко закупалось «по будущим ценам» с выдачей задатков и последующей перепродажей ещё до фактической приемки товара. При подобной системе качество зерна отходило на второй план, что в конечном итоге способствовало снижению цен на международных рынках.

Представители товарищества нефтяного производства братья Нобель так описали состояние торговли в 1912-1913 годах: «Всюду хороший урожай хлебов – торговать как бы нужно и хорошо, но цены на хлеб сильно пали и по пониженным ценам буквально не стало спроса на вывозимый хлеб. Торговцы, рассчитывая на хорошую торговлю по случаю хорошего урожая, запаслись товарами, кто как мог, но на торговлю надежды не оправдались. Время шло торговли положительной не было, подходили сроки платить деньги за товар, а они сидели с товарами, но без денег, массами пошли протесты векселей – неплатежи как мелких, так и средних фирм. Банки стали до минимума сокращать кредит не только мелким и средним фирмам, но под общей паникой и крупным фирмам, от чего последние имея в портфеле массу векселей, не могли их усчитать и так же затягивали платежи...при такой неблагоприятной

конъюнктуре, мы все даже торговали и против прошлого года лучше. Улучшение это можно приписывать тому, что в нынешнем году мы с самого начала сезона имели от правления в руках определенные данные на продажу, почему заблаговременно имели возможность со своими покупателями сделать словесные и письменные соглашения и этим, несмотря на более льготные условия конкуренции, удерживали их покупать весь сезон у нас» (ГАОО. Ф. 433. Оп.1. Д.3. Лл. 3-5). Компания сделала краткий обзор торговли за 1912 год, указав на ряд проблем в торговой деятельности: нестабильность транспортной связи, несогласованность спроса и предложения, отсутствие экономического прогнозирования, нехватка капитала у мелких и средних фирм, погрешности банковской системы, нерегулируемость рынков сбыта, слабая покупательная способность населения.

Показательным примером развития хлебопроизводства являются материалы по казахскому землепользованию Усть-Каменогорского уезда (Подсчитано по Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. СПб, 1913. Т.9. Семипалатинская область. Усть-Каменогорский уезд: 227-389). В 1900 году уезд включал 13 волостей, 105 административных и 2026 хозяйственных аулов, объединявших 15 103 хозяйства, из которых 1 502 были оседлыми. Население занималось скотоводством, земледелием и различными промыслами. Так, около 70 % хозяйств были сеющими, из них: 67,5 % занимались выращиванием пшеницы (83 898 пудов), 23 % - овса (28 220 пудов), 6 % - ячменя (76 080 пудов), 3,5 % - проса (7 608 пудов). Наиболее активной в земледелии выступала Кулужинская волость, где 14 % хозяйств одновременно выращивали пшеницу и овёс. Самые низкие показатели характерны для Сибинской волости, лишь 3% сеющих хозяйств. В целом по уезду земледелием занимались преимущественно жители Кулужинской (96 %), Уркерской (95 %), Нарымской (95 %) и Курчумской (92 %) волостей, на долю которых приходилось до 124 077 пудов хлеба.

Данные о потреблении муки показывают, что муку использовали 14 913 хозяйств, то есть на 4 425 хозяйств больше, чем тех, кто непосредственно занимался земледелием. Внутренний спрос компенсировался покупкой хлеба: 10 405 хозяйств приобретали его на рынке. Сопоставление объёмов потребления (347 794 пуда) и покупки (316 407 пудов) показывает дефицит в 31 387 пудов при посеве 74 299 пудов в 1900 году.

Социально-экономическое расслоение населения отражалось в структуре хозяйственных групп. Всего выделялось 12 категорий, среди которых наиболее многочисленными были группы с одной лошадью (27 %) и с 2-3 лошадьми (24 %). Лишь 0,5 % хозяйств владели более чем 100 лошадьми; они закупали до 82 % потребляемой муки, практически не приобретая мясо. Из этой зажиточной группы 63 % занимались земледелием, преимущественно выращиванием овса (51 %). До 91 % обеспечивали себя сеном, из них 95 % – за счёт собственных угодий.

Наименее обеспеченной являлась группа безлошадных хозяйств (4 %), на долю которой приходилось минимальное количество скота. Среди них мясо потребляли 72,8 %, муку - 93 %. Земледелием занимались 44 % безлошадных хозяйств, преимущественно выращивая пшеницу (57 %). Сенокошением были заняты 85 %, из них 96 % - на собственной земле.

Группа хозяйств, имевших 2-3 лошадей, являлась наиболее активной в земледелии: 94 % этих хозяйств участвовали в посевной, обрабатывая все основные виды зерновых культур.

По структуре земледельческого цикла хозяйства делились на две категории: с запашкой (10 485) и без запашки (4 584). В первой группе 57 % приобретали муку, однако основную её часть составляла продукция собственного производства (242 765 пудов), тогда как покупной было 155 104 пуда, или 11,3 пуда на хозяйство. Во второй категории 98,7 % хозяйств покупали муку - всего 161 302 пуда, что составляло в среднем 7,5 пуда на хозяйство. Таким образом, каждое второе хозяйство региона являлось покупателем хлеба.

Главными центрами хлебной торговли в Семипалатинской области были Семипалатинск и Павлодар. С открытием навигации закупленный хлеб отправлялся по Иртышу в Омск и Тюмень, откуда следовал в Европейскую Россию или на экспорт. По данным местной полиции,

в зимний период в Семипалатинске накапливалось до 380 тыс. пудов пшеницы и около 500 тыс. пудов муки; в Павлодаре - от 120 до 200 тыс. пудов (ГАОО. Ф. 78. Оп. 1. Д. 196. Л. 14).

Основная торговля осуществлялась на местах, прежде всего на ярмарках, где сочетались крупнооптовые сделки с розничной и разносной торговлей. Ярмарка выступала не только торговой площадкой, но и своеобразным экономическим индикатором, где представлялись технические новинки, формировались артели и предпринимательские союзы, возникали новые формы хозяйственных связей. Она служила «барометром» экономической жизни региона, регулируя баланс между спросом и предложением.

Хлебная торговля на рубеже XIX-XX веков развивалась неравномерно, хотя в исторической литературе считалась одной из наиболее прибыльных сфер. Так, в 1883 году на ярмарках было реализовано муки и зерна на сумму 91 026 руб. или 4,5 % всех торговых операций. В 1901 году из Семипалатинской области было вывезено 2,5 млн пудов зернового хлеба и 300 тыс. пудов зерна, а на ярмарках продано муки и зерна на 57 964 руб. (2 %). В 1911 году этот показатель составил 79 883 руб. или 1,4 % (подсчитано автором. Обзоры за 1883-1912 гг.).

Доходы местного населения во многом базировались на реализации продукции собственного хозяйства. По данным Ф.А. Щербины, структура крестьянских расходов распределялась следующим образом: 35 % - на строительство, 25,5 % - на одежду и обувь, 24,9 % - на покупку скота и птицы, 8,1 % - на сельскохозяйственные орудия, 6,5 % - на предметы домашнего обихода.

В поисках дополнительных доходов часть населения обращалась к торговле. Однако низкая покупательная способность и недостаточная развитость стационарных торговых структур способствовали тому, что торговые операции зачастую концентрировались в руках посредников. К второстепенным, но значимым предметам торговли относились мех, соль, рыба и другие продукты охоты, промыслов и рыболовства. Промысловая охота приносила ощутимый доход: особенно высоко ценились шкуры лисицы и волка, тогда как заячьи почти не пользовались спросом (25-35 копеек). В числе наиболее ценных товаров также находились гуси и глухари, тогда как куропатки ценились низко.

Рыболовством занимались в районе Нор-Зайсана, на Чёрном Иртыше, в Павлодаре, в станицах Долонской и Семиярской. В 1895 году доход от рыболовства в Павлодарской части составил 12 350 рублей. Основными потребителями рыбы выступали южные регионы Казахстана.

Большая часть избыточной продукции хозяйств вывозилась на рынки. Для проведения торговых операций производители должны были иметь соответствующие документы. Наиболее распространённым видом разрешений являлись билеты на мелочный торг, что было связано со спецификой региона. В 1880-е годы получила широкое распространение торговля «с кошей» - из передвижных лавок. Только в Семипалатинской области в 1883 году насчитывалось 265 таких кошей; было выдано 440 свидетельств на мелочный торг, 449 - на развозную торговлю, 214 свидетельств приказчиков 1-го класса и 346 - 2-го класса (Касымбаев, 1998: 152). Всего было оформлено 2052 торговых документа. В 90-е годы XIX столетия стали повсеместно открываться стационарные лавки в отдалённых районах.

Еще одним нововведением стало строительство предприятий по обработке местного сырья: винокуренных заводов, мельниц, маслобоен и других объектов. В этот период формировались отношения между производителем и потребителем, реализатором и покупателем. С 1885 по 1900 год количество фабрик и заводов в Семипалатинской области увеличилось в пять раз и достигло 84 объектов, при общей сумме производства 745 466 рублей. За указанный период число промышленных объектов выросло на 16,6 %, а объём производства - на 223,4 %. Однако уже с 1895 года начался обратный процесс: число предприятий сократилось на 3,5 %, а объём производства - на 55,8 %. Это свидетельствовало о слабой устойчивости и зависимости местной промышленности от внешних факторов. По данным Г. Есенгалиевой, основными районами сбыта местной промышленной продукции были: винокуренной - Семипалатинский, Бийский и Барнаульский округа; пивоваренной -

Семипалатинский округ; кожевенной - Ирбитская ярмарка и Китай; овчинной - Томск и Семипалатинск (Есенгалиева, 1961: 90)

Развитие транспорта вносило существенные изменения в структуру товарооборота. Ранее скот доставляли в живом виде, перегоняя его месяцами от ярмарки к ярмарке. Потери в пути были значительны. Строительство дорог и внедрение холодильных установок на транспорте способствовали переходу к вывозу переработанной мясной продукции. На станциях купцы открывали бойни, где скот забивался и отправлялся в транспортном виде за пределы края.

Возросло количество вывозимых кож и шерсти, спрос на которые стимулировался развитием кожевенной, обувной, суконной и других отраслей российской промышленности. Высокой ценностью на мировом рынке пользовалось масло. Г. Щербик (Щербик, 2007: 354) отмечала, что в 1890-е годы из Семипалатинской области ежегодно вывозилось до 400 000 пудов масла. В 1912 году в канцелярию Степного генерал-губернаторства сообщалось, что из Семипалатинска было вывезено 57 бочонков масла, а «перевалом» через город прошло 178 тысяч бочонков (из расчёта 4 пуда масла в бочонке). На Усть-Каменогорском маслозаводе пуд масла стоил 10-11 рублей, молока - 6 рублей. Со временем цены росли: к 1909 году стоимость пуда масла достигала 13-19 рублей. По заказу заводы изготавливали различные сорта сливочного масла: «экспорт» (солёное), «голландское» (малосолёное), «парижское» (сладкое), «датское», «шведское», «английское», «альпийское», «норманское».

Таким образом, основная масса населения региона, занятая в аграрном секторе, реализовывала свою продукцию либо в качестве сырья, либо в переработанном виде. Чем дальше географически продавался товар, тем больше он приносил прибыли. Поэтому, выгоднее было переработать товар для сохранения его в качественном виде.

Анализ материалов Всеобщей переписи населения Российской империи, «Обзоров областей» позволяет выявить концентрацию занятых в сельском хозяйстве: на долю Акмолинской области приходилось 86 %, Семипалатинской – 89 %. Многие из них имели вспомогательные промыслы, такие как охота, пчеловодство, рыболовство, соледобыча: в Акмолинской области – 5,9 % населения, в Семипалатинской – 13 %.

Торговля как побочное занятие фиксировалась в обеих областях, хотя цифры минимальные – в Акмолинской - 0,14 % населения (923 чел.), в Семипалатинской – 0,15 % (1085 чел.). Причём жители Акмолинской области предпочитали торговлю в 39 видах продаж, жители Семипалатинской - в 31.

Наиболее распространёнными видами торговли были: торговля скотом (399 человек – 20 %), универсальная торговля (286 – 14,4 %), мелочная торговля разными товарами (276 – 14 %), продажа съестных припасов (193 – 9,7 %), торговля мясом, дичью и рыбой (109 – 5,5 %).

Отдельные виды торговли были представлены в уездах единичными лицами (кредитно-комиссионерская деятельность, торговля льном, пенькой, хлопком, экипажами), так как требовали капитала и чаще велись через посредников.

В разрезе уездов по занятости торговлей как побочным промыслом лидировал Петропавловский – 26,6 % населения, из них 82 % – самостоятельных лиц. На втором месте находился Семипалатинский уезд (20,6 %, 84 % самостоятельных), на третьем - Павлодарский (17,5 %). Распространение торговли зависело от наличия ярмарок и базаров: чем удалённее уезд и слабее транспортные связи, тем ниже была активность населения. Некоторые виды торговли концентрировались лишь в отдельных уездах, что отражало региональный спрос и наличие сырьевых ресурсов. Например, в Семипалатинском уезде преобладала торговля лесоматериалами и топливом.

Торговая сфера включала профессии приказчиков, кассиров, бухгалтеров, экспедиторов, комиссионеров и маклеров. Торговый служащий мог легко переквалифицироваться, занимаясь разными видами деятельности. В Акмолинской области насчитывалось 528 таких лиц, из них 57 % составляли горожане, в Семипалатинской – 606 человек (31 % – горожане). Вне городов их число было велико благодаря ярмарочной торговле, где временно требовались различные специалисты.

Для сопоставления обратимся к материалам Семиреченской области: различными видами торговли здесь занимались 8 296 человек (включая членов семей – 25 962 чел.), что составляло 2,63 % населения (Игибаев, 2002: 54). Среди лиц с самостоятельными занятиями 3,81 % работали в торговле. Наиболее распространёнными были торговля продуктами сельского хозяйства, универсальная торговля, торговля тканями и одеждой, а также доходы от капитала и недвижимости. Среди мужчин преобладала торговля скотом, среди женщин – торговля предметами гигиены. Этнический состав занятого в торговле населения включал сартов, казахов, русских, уйгур, дунган. Торговля являлась основным источником дохода для 41,62 % сартов, 35,4 % евреев, 34,24 % татар, 18,56 % дунган, 9,05 % уйгур, 5,44 % русских, 0,92 % украинцев и 0,58 % казахов.

Важную роль в аграрном развитии играли социально-экономические факторы, определявшие процесс аграрной трансформации, связанной с формированием скотоводческо-земледельческой модели хозяйства. Наиболее плодородные земли сдавались в аренду переселившимся крестьянам, что способствовало развитию земледелия. Однако массовое изъятие земель у казахов препятствовало прогрессу как скотоводства, так и земледелия, лишая коренное население необходимой экономической базы. К 1917 году под различные статьи земельных изъятий было отмерено 45147765 десятин земли. На этих территориях возникали переселенческие поселки, создавая земельную тесноту, порождая резкую дифференциацию казахского общества. Известный лидер казахского народа А. Байтурсинов отмечал: «Само существование казахской нации стало острой проблемой». По мере сокращения свободных земель экстенсивный путь развития земледелия становился ограниченным: переселенцы сочетали хлебопашество со скотоводством, а казахское население начало развивать земледелие. Хозяйственные связи населения формировались и развивались параллельно, отражая общую тенденцию перехода к смешанному типу хозяйства.

Аграрная трансформация способствовала формированию новых социально-экономических отношений, в том числе развитию торговли и различных промыслов. Эти процессы постепенно изменяли хозяйственный облик региона и отношение населения к модернизированным экономическим условиям. В этот период происходили глубокие изменения, затрагивавшие традиционный уклад казахского общества и обусловленные влиянием государственной аграрной политики, переселенческого движения, модернизации транспортной и торговой инфраструктуры, а также формированием новой структуры регионального рынка.

Аграрная трансформация привела к формированию смешанной (скотоводческо-земледельческой) модели хозяйства, что стало результатом как внутренней адаптации казахского населения, так и внешних факторов. Расширение земледелия среди местного населения происходило в условиях роста потребности в хлебе, давления на земельный фонд и соседства с переселенцами. Несмотря на постепенное распространение оседлости, традиционные формы скотоводства сохранялись, адаптируясь к изменяющимся социально-экономическим условиям. Изъятие земель у коренного населения ограничивало возможности для развития его хозяйств, препятствовало устойчивому развитию животноводства, обостряло социальные противоречия и способствовало дифференциации казахского общества.

Торговля стала важным механизмом экономической интеграции региона. Ярмарочная, развозная и стационарная торговля обеспечивали обмен между регионами, способствовали развитию предпринимательства и формированию местного купечества. Развитие промышленной переработки местного сырья было неравномерным и нестабильным. Несмотря на рост числа предприятий до конца XIX века, промышленность оказалась уязвимой к экономическим колебаниям и не смогла занять устойчивое место в структуре регионального хозяйства. Производство зависело от сезонности сырья, транспортных возможностей, внешнего спроса и капитала, что делало его трудноустойчивым. Создание транспортной инфраструктуры и внедрение новых технологий перевозки (в частности, холодильных установок) заметно изменили структуру товарооборота: увеличились объёмы экспорта масла, шерсти, кожевенного сырья. Это ускорило вовлечение региона на международные рынки.

Структура занятости населения показывает нарастание предпринимательской активности, особенно в форме вспомогательных занятий. Торговля стала важным источником дохода для различных социальных групп, хотя большинство населения оставалось занято в аграрном секторе. Гендерный и этнический состав занятых в торговле демонстрирует значительные различия, отражающие социальные нормы и особенности экономических ниш разных общин. Аграрная модернизация способствовала возникновению новых форм социально-экономических отношений, включая аренду земли, наёмный труд, рост торгового служащего класса, что постепенно изменяло традиционные структуры общества и вело к социально-профессиональной дифференциации.

Выводы

Аграрная политика и хозяйственные процессы рубежа XIX-XX вв. кардинально изменили экономический облик областей, создав предпосылки для дальнейшей модернизации, но не устранив глубинные противоречия, связанные с земельными ресурсами, социальной стратификацией и устойчивостью местных хозяйств.

Несмотря на значительный объем накопленных данных, ряд направлений требуют дальнейшего научного осмысления: микроисторические исследования сельских сообществ, которые позволят реконструировать реальные модели адаптации населения к аграрным изменениям, выявить локальные особенности и региональные различия. Перспективно исследовать, как традиционные нормы, родовые структуры, институты взаимопомощи и авторитет старшин влияли на принятие экономических решений, развитие торговли и перераспределение ресурсов. Использование геоинформационных технологий (GIS) открывают возможность пространственного анализа торговых путей, динамики заселения, структуры землепользования и ресурсных зон.

Проведённый анализ показывает, что хозяйственная трансформация степных областей Казахстана в конце XIX - начале XX века была многофакторным процессом, сочетавшим модернизационные элементы и сохранение традиционных основ. Регион оказался пространством сложного взаимодействия между государственными реформами, переселенческим движением, этническим многообразием, развитием торговли и изменениями в структуре земледелия и скотоводства.

Дальнейшие исследования региона требуют междисциплинарного подхода, объединяющего экономическую историю, антропологию, историческую географию, социологию и экологические исследования, что позволит глубже понять закономерности развития степных регионов в эпоху модернизации.

Список использованной литературы

- Абилов К. Ж. История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. - Караганда, 2006. - 40 с.
- Абылхожин Ж. Б. Традиционная культура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации. - Алматы: Ғылым, 1991. - 240 с.
- Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. - М., 1957. - 298 с.
- Боголепов М. И. Торговля в Сибири // Сибирь: её современное состояние и её нужды. - СПб. :Изд. А. Ф. Деврина, 1908. - С. 169-200.
- Бутенко В. А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности // Гермес. Торговля и реклама. - СПб., 1994. - 360 с.
- Волков А. Ф. Курс международной хлебной торговли. - СПб. : Тип. редких период. изд. Мин-ва финансов, 1910. - 459 с.
- Галузо П. Г. Туркестан - колония. - М., 1929. - 143 с.

- Есенгалиева Г. О развитии промышленности по переработке сельскохозяйственных продуктов в Семипалатинской области в конце XIX - начале XX вв. // Вопросы истории Казахстана в XIX - начале XX вв.- Алма-Ата, 1961. - С. 88-124.
- Игибаев С. К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.). - Алма-Ата : Ғылым, 1991. - 191 с.
- Игибаев С. К., Игибаева А. К. Данные о численности и составе населения Семиреченской области в конце XIX века // Отан тарихы. - 2002. - № 2. - С. 49–63.
- Касымбаев Ж. К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.). - Алматы, 1998. - 276 с.
- Кауфман А. А. Переселение и колонизация. - СПб.: Тип. т-ва «Общественная Польза», 1905. - 349 с.
- Обзор Акмолинской области за 1897-1914 годы. - Омск, 1897-1915.
- Обзор Семипалатинской области за 1883-1912 гг. - Семипалатинск, 1883-1915.
- Памятная книжка Акмолинской области за 1909–1914 гг. - Омск, 1909-1914.
- Румянцев П. П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. - СПб.: Пересел. упр. ГУЗиЗ, 1910. - 66 с.
- Седельников Т. И. Борьба за землю в Киргизской степи. - СПб.: С. Дороватовский и А. Чарушников, 1907.- 79 с.
- Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX - начала XX в. (1867-1907 гг.). - Алма-Ата : Изд-во АН КазССР, 1963. - 411 с.
- Толыбеков С. Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. - Алма-Ата, 1959.
- Тулеуова Б. Т. Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX- начале XX веков. - Караганда, 2012. - 192 с.
- Щербик Г. Усть-Каменогорское купечество.- Усть-Каменогорск, 2007. - 420 с.
- Щербина Ф. И. Киргизская народность в местах крестьянских поселений // На сибирские темы / под ред. М. Н. Соболева.- СПб., 1905. - С. 173-218.
- Brower D. R. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. - London : RoutledgeCurzon, 2003. - XV, 213 p. - (Central Asian Studies).
- Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. - Ithaca ; London : Cornell University Press, 2018. - 294 p.
- Kindler R. Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kasachstan. - Hamburg : Hamburger Edition, 2014. - 381 S.

Г.М. Ахметова

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

ХІХ-ХХ ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН ЕГІНШІЛІК ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ТАУАРЛЫҚ НАРЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (АҚМОЛА ЖӘНЕ СЕМЕЙ ОБЛЫСТАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақала ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысындағы империялық модернизация үдерістері аясында Ақмола және Семей облыстарындағы аграрлық трансформация мен сауда тәжірибелерінің эволюциясын талдауға арналған. Статистикалық шолулар, жер пайдалану материалдары, бюджеттік зерттеулер, ведомстволық есептер және аймақтық әкімшілік циркулярларын қамтитын кең дереккөздер негізінде жергілікті шаруашылықтың жалпыимпериялық және әлемдік экономикалық айналымға тартылу тетіктері қалпына келтіріледі. Сауда саласында еңбек еткен халықтың саны мен әлеуметтік-кәсіби құрамына ерекше назар аударылады: әртүрлі топтардың қатысу ауқымы, олардың экономикалық стратегиялары, коммерциялық операцияларға араласу формалары және сауда топтарының жіктелуіне әсер ететін факторлар айқындалады. Нан саудасының ерекшеліктері, тауар

айналымы құрылымының өзгеруі және ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасының динамикасы талданады. Өңірдің аграрлық дамуының жалға алу қатынастарына, бос жер қорының азаюына және өндірістің тауарлық сипатының күшеюіне байланысты қайшылықтары анықталады. Инфрақұрылымды жаңғырту, көлік коммуникацияларын кеңейту және қайта өңдеу кәсіпорындарының дамуы саудамен айналысатын халықтың мобильдігін күшейтіп, экономикалық байланыстар географиясын кеңейткені көрсетіледі. Ауылдағы әлеуметтік жіктелудің, делдалдық топтар мен кәсіпкерлік бастамалардың нарықтық өзара іс-қимылдарды күрделендірудегі рөлі зерттеледі. Бұдан кейінгі зерттеулердің перспективаларына сауда қауымдастықтарын микроисториялық тұрғыда зерделеу, дәстүрлі нормалардың экономикалық мінез-құлыққа және демографиялық динамикаға ықпалын талдау бағыттары кіреді.

Кілт сөздер: аграрлық трансформация; ішкі сауда; жәрмеңке экономикасы; мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы жүйесі; нан саудасы; қоныстандыру колонизациясы; жер пайдалану; әлеуметтік-экономикалық дифференциация; Қазақстан XIX–XX ғғ. басы; өңірлік нарық.

G.M. Akhmetova

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE EVOLUTION OF LIVESTOCK AND AGRICULTURAL ECONOMY AND THE FORMATION OF THE COMMODITY MARKET IN KAZAKHSTAN AT THE TURN OF THE 19TH-20TH CENTURIES (THE CASE OF AKMOLA AND SEMIPALATINSK REGIONS)

Abstract. This article examines the agrarian transformation and the evolution of commercial practices in the Akmola and Semipalatinsk regions of Kazakhstan at the turn of the XIXth-XXth centuries, a period marked by active integration of the region into processes of imperial modernization. Drawing on a wide range of sources -including statistical surveys, land use materials, budgetary inspections, administrative reports, and regional government circulars – the study reconstructs the mechanisms by which local economies were integrated into the imperial and global economic system. Particular attention is given to the size and socio-professional composition of the population engaged in trade, highlighting the scale of participation of different groups, their economic strategies, forms of involvement in commercial operations, and factors shaping the differentiation of trading layers. It identifies contradictions in the region's agrarian development, including rental relations, reduction of available land, and the increasing commodification of production. The influence of social differentiation within rural communities, intermediary groups, and entrepreneurial initiatives on the complexity of market interactions is also examined. Prospects for further research include microhistorical studies of trading communities, analysis of the role of traditional norms in shaping economic behavior, and investigation of demographic dynamics.

Keywords: agrarian transformation; internal trade; fair economy; pastoral-agricultural system; grain trade; settler colonization; land use; socio-economic differentiation; Kazakhstan, 19th-early 20th century; regional market

References

- Abilov, K. Zh. Istoriya stanovleniya i razvitiya predprinimatel'stva v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.) [History of the Formation and Development of Entrepreneurship in Kazakhstan (Second Half of the 19th – Early 20th Century)]. Karaganda, 2006.
- Abylkhozhin, Zh. B. Traditsionnaya kul'tura Kazakhstana: sotsial'no-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniya i transformatsii. 1920-1930 [Traditional Culture of Kazakhstan: Socio-Economic Aspects of Functioning and Transformation, 1920-1930]. Almaty: Gylym, 1991.
- Bekmakhanov, E. B. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [The Incorporation of Kazakhstan into Russia]. Moscow, 1957.

- Bogolepov, M. I. "Torgovlya v Sibiri" [Trade in Siberia]. In *Sibir': ee sovremennoe sostoyanie i ee nuzhdy*, 169–200. St. Petersburg: A. F. Devrin, 1908.
- Brower D. R. *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*. - London : RoutledgeCurzon, 2003. - XV, 213 p. - (Central Asian Studies).
- Butenko, V. A. *Kratkii ocherk istorii russkoi torgovli v svyazi s istoriei promyshlennosti* [A Brief Essay on the History of Russian Trade in Connection with Industrial History]. St. Petersburg, 1994.
- Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. - Ithaca ; London : Cornell University Press, 2018. - 294 p.
- Galuzo, P. G. *Turkestan – koloniya* [Turkestan: A Colony]. Moscow, 1929.
- Igibaev, S. K. *Promyshlennye rabochie dorevolutsionnogo Kazakhstana (1861-1917)* [Industrial Workers of Pre-Revolutionary Kazakhstan (1861–1917)]. Alma-Ata: Gylm, 1991.
- Igibaev, S. K., and A. K. Igibaeva. "Dannye o chislennosti i sostave naseleniya Semirechenskoi oblasti..." [Data on the Population of the Semirechye Region...]. *Otan taryny* 2 (2002): 49-63.
- Kasymbaev, Zh. K. *Istoriya goroda Semipalatinska (1718–1917)* [History of the City of Semipalatinsk (1718-1917)]. Almaty, 1998.
- Kaufman, A. A. *Pereselenie i kolonizatsiya* [Resettlement and Colonization]. St. Petersburg: Obshchestvennaya Pol'za, 1905.
- Kindler R. *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. - Hamburg: Hamburger Edition, 2014. - 381 S.
- Obzor Akmolinskoi oblasti za 1897-1914 gody [Review of Akmola Region for 1897-1914]. Omsk, 1897-1915.
- Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1883-1912 gg. [Review of Semipalatinsk Region for 1883-1912]. Semipalatinsk, 1883-1915.
- Pamyatnaya knizhka Akmolinskoi oblasti za 1909-1914 gg. [Memorial Book of the Akmola Region, 1909–1914]. Omsk, 1909–1914.
- Rumyantsev, P. P. *Kirgizskii narod v proshlom i nastoyashchem* [The Kyrgyz People in the Past and Present]. St. Petersburg: Resettlement Administration GUZiZ, 1910.
- Sedel'nikov, T. I. *Bor'ba za zemlyu v Kirgizskoi stepi* [The Struggle for Land in the Kyrgyz Steppe]. St. Petersburg: Dorovatovskii & Charushnikov, 1907.
- Shcherbik, G. *Ust'-Kamenogorskoe kupechestvo* [The Merchants of Ust-Kamenogorsk]. Ust-Kamenogorsk, 2007.
- Shcherbina, F. I. "Kirgizskaya narodnost' v mestakh krest'yanskikh poselenii" [The Kyrgyz People in Areas of Peasant Settlement]. In *Na sibirskie temy*, edited by M. N. Sobolev, 173-218. St. Petersburg, 1905.
- Suleimenov, B. *Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei trety XIX – nachala XX v.* [The Agrarian Question in Kazakhstan in the Late 19th – Early 20th Century]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the KazSSR, 1963.
- Tolybekov, S. E. *Obshchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v XVII-XIX vekakh* [The Socio-Economic Structure of the Kazakhs in the 17th–19th Centuries]. Alma-Ata, 1959.
- Tuleuova, B. T. *Adaptatsiya kazakhskogo obshchestva Tsentral'nogo Kazakhstana k rynochnym usloviyam...* [Adaptation of Central Kazakhstan's Kazakh Society to Market Conditions...]. Karaganda, 2012.
- Volkov, A. F. *Kurs mezhdunarodnoi khlebnai torgovli* [A Course in International Grain Trade]. St. Petersburg: Ministry of Finance Press, 1910.
- Yesengalieva, G. "O razvitii promyshlennosti po pererabotke sel'skokhozyaistvennykh produktov v Semipalatinskoi oblasti..." [On the Development of Agricultural Processing Industries in the Semipalatinsk Region...]. In *Voprosy istorii Kazakhstana v XIX–nachale XX vv.*, 88-124. Alma-Ata, 1961.

Сведения об авторах

Ахметова Гульжан Мырзамухамбетовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет

Ахметова Гульжан Мырзамухамбетовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

Information about the Authors

Akhmetova Gulzhan Myrzamukhambetovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Поступила в редакцию 21.10.2025
Поступила после доработки 03.12. 2025
Принята к публикации 25.12.2025

МРНТИ 05.11.21

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-4](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-4)

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1970-1989 гг.

Г.А. Сарсембаева

Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

E-mail: gulzhan1974@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>

Аннотация. В статье анализируются особенности динамики численности и расселения наиболее многочисленных этносов Казахстана в период с 1970 по 1989 гг., при этом особое внимание уделяется изменениям в составе и пространственном размещении титульного населения. Исследование основано на данных переписей населения и официальной статистики, что позволяет детально проследить демографические процессы указанных десятилетий. В работе приводятся сравнительные таблицы, раскрывающие динамику численности различных этнических групп, специфику их расселения по регионам Казахстана, а также распределение населения между городами и сельскими населенными пунктами.

На основе проведенного анализа автор выявляет формирование регионально дифференцированной системы расселения этносов. Южные и Западные регионы республики выделяются как зоны с высокой концентрацией казахов, а также других тюркских и азиатских этносов. В то время как Северные, Восточные и Центральные области преимущественно характеризуются значительной долей европейского населения, сложившейся в результате миграционных процессов советского периода.

Отдельное внимание уделяется особенностям урбанизации титульного этноса. Несмотря на заметный рост доли казахов в городах во второй половине XX века, большинство представителей титульной нации продолжали проживать в сельской местности. Это объясняется как историческими факторами, так и сохранявшимися социально-экономическими особенностями регионов. В целом, автор подчеркивает, что демографическая картина Казахстана в 1970–1989 гг. отличается высокой неоднородностью и обусловлена комплексом социально-экономических и миграционных процессов.

Ключевые слова: население, этнос, казахи, сельское население, городское население, регион, численность.

Введение

Демографические процессы населения Казахстана периода 1970-1989 годов необходимо рассматривать в тесной связи с такими общественно-экономическими и политическими особенностями данного времени, как: замедление темпов экономического развития и отраслей социальной инфраструктуры, жесткая централизация управления экономикой, начало и так называемой «перестройки». Особенности политического, экономического и социального развития Казахстана не могли не отразиться на демографическом поведении населения республики, которое характеризовалось падением рождаемости, увеличением смертности, растущей миграцией в другие республики СССР, а также внутриреспубликанской миграцией из зон экологического бедствия. Вышеуказанное явилось причиной формирования новых тенденций в этнодемографическом соотношении в Казахстане.

Материалы и методы

Анализируемый период был разделен на два этапа: 1970-1979 гг. и 1979-1989 гг. Таблица 1 иллюстрирует численность, этнический состав и удельный вес населения Казахстана по результатам переписей 1970, 1979 и 1989 годов. Согласно переписи 1970 г., численность всего населения Казахстана в сравнении с 1959 г. увеличилась на 40,0%. Динамика численности наиболее многочисленных этносов Казахстана была следующей: численность казахов увеличилась на 51,9%, русских – на 39,0%, украинцев – на 22,6%, немцев – на 25,5%, узбеков – на 59,1%, татар – на 49,3%, прочих этносов – на 21,9%.

Обсуждение

Таблица 1. Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей 1970, 1979, 1989 годов

Этносы	1970 г.		1979 г.		1989 г.	
	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %
Все население	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
Казахи	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
Русские	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
Украинцы	933,5	7,2	898,0	6,1	896,2	5,4
Немцы	858,1	6,6	900,2	6,1	957,5	5,8
Узбеки	216,3	1,7	263,3	1,8	332,0	2,0
Татары	285,7	2,2	312,6	2,1	328,0	2,0
Прочие	959,0	7,4	1029,7	7,1	1188,7	7,3

Рассчитано по: Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. С. 11-12.

Удельный вес в составе всего населения (Таблица 1) повысился у казахов на 3,5, узбеков – на 0,2, татар – на 0,1 пункта. Понижение удельного веса в составе всего населения республики наблюдается у русских – на 0,3, украинцев – на 1,0, немцев – на 0,5, прочих этносов – на 1,0 пункта. Доля казахов в приросте всего населения составила 39,0%, русских – 41,7%, прочих этносов – 19,3% (Статистический, 1991).

В начале 1960-х годов казахское население переживало демографический взрыв, характеризующийся резким повышением естественного прироста, в основном за счет снижения смертности, особенно детской. Наметившаяся тенденция неуклонного роста общей численности казахов, а также их удельного веса в составе населения республики в предыдущий межпереписной период (1959-1970 гг.), нашла свое продолжение в 1970-е годы.

В 1979 г. произошло увеличение численности населения Казахстана в сравнении с 1970 г. на 12,9%. Казахов стало больше на 24,9%, удельный вес их достиг 36,0%, то есть поднялся на 3,7 пункта. Динамика численности наиболее крупных некоренных этносов республики была следующей: русские увеличивают численность на 8,5%, немцев стало больше на 4,9%, узбеков – на 21,7%, татар – на 9,4%, прочих этносов – на 7,4%. Численность украинцев уменьшилась на 4,0%. Отмечается уменьшение удельного веса в составе всего населения республики у большинства некоренных этносов. Так, у русских удельный вес упал на 1,6, украинцев – на 1,1, немцев – на 0,5, татар – на 0,1, прочих этносов – на 0,3 пункта. Исключение составляют узбеки, удельный вес которых поднялся на 0,1 пункта.

Анализируемый период (1970-1979 гг.) характеризуется преобладанием естественного прироста населения над механическим. Миграционные притоки с каждым годом уменьшались

и, в конечном счете, сформировались в отрицательное сальдо. Начиная с 1970 г. население в основном формируется за счет естественного прироста, все возрастающую роль в котором играет титульный этнос. Так, доля казахов в приросте всего населения в анализируемый период (1970-1979 гг.) составила 63,0%, русских – 28,0%, немцев – 2,5%, прочих этносов – 6,5%. Отдельного внимания заслуживает анализ расселения наиболее многочисленных этносов республики по экономическим районам в исследуемый период.

Таблица 2. Расселение этносов Казахстана по экономическим районам
по данным переписей 1970, 1979, 1989 годов

Районы Этносы	1970 г.		1979 г.		1989 г.	
	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс.чел.	доля в составе насел. %
Южный						
все насел.	3874	100	4552	100	5195	100
казахи	1774	45,8	2255	49,5	2799	53,9
русские	1121	28,9	1195	26,2	1170	22,5
узбеки	197	5,1	252	5,5	312	6,0
украины	114	2,9	112	2,5	109	2,1
прочие	668	17,3	738	16,3	805	15,5
Западный						
все насел.	1563	100	1838	100	2111	100
казахи	827	52,9	1013	55,1	1262	59,8
русские	489	31,2	544	29,6	560	26,5
украинцы	123	7,9	120	6,5	117	5,5
немцы	38	2,4	38	2,1	39	1,8
прочие	86	5,6	123	6,7	133	6,4
Центральный						
все насел.	1557	100	1709	100	1841	100
казахи	296	19,0	370	21,6	459	24,9
русские	787	50,5	859	50,3	876	47,6
украинцы	153	9,8	143	8,4	137	7,4
немцы	146	9,4	155	9,1	168	9,1
прочие	175	11,3	182	10,6	201	11,0
Северный						
все насел.	3709	100	4019	100	4427	100
казахи	743	20,0	897	22,3	1078	24,3
русские	1733	46,7	1894	47,1	2044	46,2
украинцы	478	12,9	451	11,2	453	10,2
белорусы	116	3,1	102	2,5	101	2,3
прочие	639	17,3	675	16,9	751	17,0
Восточный						
все насел.	1563	100	1656	100	1766	100
казахи	509	32,6	596	36,0	686	38,8
русские	882	56,4	899	54,3	914	51,8
украинцы	35	2,2	36	2,2	36	2,0
немцы	69	4,4	66	4,0	67	3,8
прочие	68	4,4	59	3,5	63	3,6

Рассчитано по: Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. – Алматы, 1993. – с. 32-38.

Из данных Таблицы 2 видно, что ареалом сосредоточения титульного этноса являются Западный и Южный Казахстан. Русское население представляло доминанту в Северном и Центральном районе республики. Расселение других этносов по регионам Казахстана было следующим: наибольшее число украинцев приходится на Северный и Центральный, немцев – на Центральный, прочих этносов – на Южный, Северный и Центральный районы (причем, в Южном регионе среди прочих этносов преобладали узбеки, уйгуры и азербайджанцы, в Северном и Центральном – белорусы, татары и поляки).

За 9 лет (1970-1979 гг.) выросла численность населения всех без исключения районов Казахстана. Наибольшее увеличение численности отмечается в Западном на 17,6% и Южном на 17,5% экономических районах, наименьшее – в Восточном на 6,0%, Северном на 8,4% и Центральном на 9,8% районах.

Численность казахов в Южном районе увеличилась на 27,1%, в Западном – на 22,5%, в Восточном – на 17,1%, в Северном – на 20,7%, Центральном – на 25,0%. Наблюдается увеличение удельного веса казахского этноса в составе населения всех районов Казахстана.

Динамика численности некоренных этносов по регионам республики была следующей. Наибольшее увеличение численности русского населения отмечается в Северном Казахстане – на 9,3%, наименьшее – в Восточном – на 1,9%. В анализируемый период наблюдается уменьшение численности украинского этноса, исключение составляет Восточный Казахстан, где их численность увеличилась на 2,9%. Отмечается уменьшение удельного веса в составе населения всех районов Казахстана у европейских этносов.

Особенности динамики численности и расселения населения Казахстана по городам и селам в рассматриваемый период приводятся в таблице 3.

Таблица 3. Расселение этносов Казахстана по данным переписей 1970, 1979, 1989 годов

Этносы	1970 г.		1979 г.		1989 г.	
	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %	абс. числен. тыс. чел.	доля в составе насел. %
Все насел.	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
городское	6538,6	100	7855,2	100	9402,6	100
сельское	6470,1	100	6829,1	100	7061,9	100
Казахи	4234,1	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
городское	1115,3	17,0	1634,8	20,8	2506,3	26,6
сельское	3118,9	48,2	3654,5	53,5	4028,3	57,0
Русские	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
городское	3818,3	58,4	4426,5	56,3	4823,2	51,3
сельское	1703,6	26,3	1564,7	22,9	1404,3	19,9
Немцы	858,1	6,6	900,2	6,1	957,5	5,8
городское	346,3	5,3	404,5	5,1	469,8	5,0
сельское	511,8	7,9	495,7	7,2	487,7	6,9
Украинцы	933,4	7,2	898,0	6,1	896,2	5,4
городское	501,3	7,7	540,6	6,9	584,8	6,2
сельское	432,1	6,7	357,4	5,2	311,4	4,4
Прочие	1461,2	11,3	1605,6	11,0	1848,7	11,3
городское	757,4	11,6	848,8	10,9	1018,5	10,9
сельское	703,8	10,9	756,8	11,2	830,2	11,8

Рассчитано по: Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. – Алматы, 1993. – С. 96-97.

Как видно из вышеприведенной Таблицы 3, наблюдается рост как сельского, так и городского населения. При этом отмечается продолжающееся уменьшение темпа роста числа сельских жителей, в сравнении с 1959 г. в 3,5 раза.

В период с 1970 по 1979 годы казахов в селах республики стало больше на 17,2%, удельный вес их в составе сельского населения Казахстана повысился на 5,3 пункта. Увеличивают численность и долю в составе сельского населения также узбеки, уйгуры и некоторые другие тюркоязычные этносы. У русских, украинцев, немцев, напротив, наблюдается уменьшение как численности, так и удельного веса в составе сельского населения республики. Так, у русских – 8,2%, понижение удельного веса на 3,4, украинцев – на 17,3%, доля в составе населения уменьшилась на 1,5, немцев – на 3,1%, понижение удельного веса на 0,7 пункта.

Региональный анализ сельского населения у различных этносов Казахстана показывает следующее. В целом в анализируемый период наибольшая концентрация сельчан отмечается в Северном и Южном экономических районах. Большое число сельских жителей, проживающих в Северном экономическом районе – результат освоения целинных и залежных земель, которым характеризуется предыдущий межпереписной период (1959-1970 гг.). Однако в 1970-е годы отмечается снижение доли сельского населения Северного экономического района в составе сельского населения Казахстана, что является следствием оттока из районов освоения целинных и залежных земель сельчан, начавшегося со второй половины 1960-х годов. Так, наибольшее уменьшение числа сельских русских и некоторых других славяноязычных, а также европейских этносов приходится на Северный Казахстан.

Иная ситуация складывается в Южном экономическом районе, где всегда была высокая концентрация сельских жителей, численность которых неуклонно росла. Не стали исключением и 1970-е годы. На Южный экономический район приходится наибольшее увеличение численности сельских казахов, узбеков, уйгур, а также некоторых других тюркоязычных этносов. Увеличение доли сельчан в составе сельского населения республики наблюдается также в Западном и Центральном экономических районах. В Восточном же регионе, напротив, отмечается постоянное сокращение сельских жителей.

Всего за 9 лет (1970-1979 гг.) сельчан в республике стало больше на 5,5%. При этом, на Юге – на 13,9%, Западе – на 7,3%. В Центральном регионе численность сельских жителей осталась прежней, на Востоке и Севере отмечается уменьшение сельского населения на 0,8% и на 2,1% (Алексеенко А.Н., 1993).

В анализируемый период отмечается увеличение городского населения на 20,1%. При этом наблюдается уменьшение темпов роста числа городских жителей по сравнению с предыдущим межпереписным периодом (1959-1970 гг.) в 1,9 раза.

Этнический анализ городского населения Казахстана показывает следующее. В исследуемый период казахов-горожан стало больше на 46,6%. Удельный вес коренного этноса в составе городского населения республики повысился на 3,8 пункта и составил в 1979 г. 20,8%. Темпы роста городского казахского населения в 1970-е годы превышают темпы роста сельского в 2,7 раза. Отмечается увеличение доли казахов в общем приросте городского населения, что является свидетельством того, что казахи становятся все более урбанизированным этносом.

Динамика численности и удельного веса в составе городского населения Казахстана у других наиболее многочисленных этносов была следующей. В анализируемый период численность русских-горожан увеличилась на 15,9%, немцев – на 16,8%, украинцев – на 7,8%, прочих этносов – на 12,1%. Несмотря на увеличение абсолютной численности, у таких национальностей, как русские, немцы, украинцы и некоторые другие, наблюдается уменьшение их темпов роста среди городского населения. Отмечается уменьшение доли в составе городского населения у русских – на 2,1, немцев – на 0,2, украинцев – на 0,8, прочих

этносов – на 0,7 пункта. Удельный вес в приросте всего городского населения у русских составил 46,2%, украинцев – 3,0%, немцев – 4,4%, прочих – 6,9%.

Считаем целесообразным освещение региональных особенностей городского населения Казахстана. Районами наибольшей концентрации городского населения в период с 1970 по 1979 годы являются Северный и Южный. Наибольшее число городского коренного населения приходится на Южный экономический район, русского – на Северный и Центральный, прочих этносов – на Северный и Южный. Удельный вес в составе городского населения у казахов увеличился повсеместно, у русских – только в Центральном (на 0,1 пункта) и Северном районе (на 0,2 пункта), в остальных районах происходит его уменьшение. Прочие этносы уменьшают долю в составе городского населения повсеместно, исключение составляет Западный экономический район, где наблюдается ее повышение на 0,1 пункта.

На демографическое поведение населения Казахстана в последующий межпереписной период (1979-1989 гг.) повлияли политические, экономические, этнические и идеологические факторы. Государство СССР постепенно трансформировалось, проходя стадии перестройки и демократизации, тоталитарные структуры реформировались в сторону правового государства.

В 1989 году была проведена последняя перепись населения СССР. По материалам переписи все население Казахстана в сравнении с 1979 г. увеличилось на 12,1%. Численность титульного этноса увеличилась на 23,5%, удельный вес в общей численности населения республики составил 39,7%, то есть повысился на 3,7 пункта. Несмотря на увеличение численности русских на 3,9%, немцев – на 6,4%, удельный вес их в составе населения Казахстана уменьшился на 3,0 и 0,3 пункта соответственно. У украинского этноса отмечается уменьшение как численности на 0,2%, так и доли в составе населения республики на 0,7 пункта. У прочих этносов численность увеличилась на 15,4%, удельный вес – на 0,2 пункта.

Доля казахов в общем приросте населения в 1979 – 1989 гг. составила 70,0%, русских – 13,3%, немцев – 3,3%, прочих этносов – 13,4%.

В исследуемый межпереписной период (1979-1989 гг.) отмечается высокий естественный прирост у казахов и некоторых других тюркоязычных этносов, проживающих на территории республики (узбеки, уйгуры, азербайджанцы). Значительно ниже темпы роста были характерны для европейских этносов.

Региональные особенности расселения наиболее многочисленных этносов республики в период с 1979 по 1989 годы были следующими.

По данным таблицы 2, в 1989 г. наибольшая численность населения приходится на Южный и Северные экономические районы, наименьшая – на Восточный и Центральный. В рассматриваемый межпереписной период численность населения увеличилась во всех экономических районах. Наибольшее увеличение произошло в Западном (на 14,9%) и Южном (на 14,1%) районах, наименьшее – в Восточном (на 6,6%), Центральном (на 7,7%) и Северном (10,2%) экономических районах.

Казахское население увеличивает численность и удельный вес повсеместно по республике. В Южном и Западном экономических районах в 1989 г. казахи составляли больше половины населения. На эти же районы приходится наибольшее увеличение численности и удельного веса коренных жителей на 24,6%, доля повысился на 4,7 пункта (Западный) и на 24,1%, повышение удельного веса на 4,4 пункта (Южный). Удельный вес казахов в приросте населения Западного района составил 91,2%, Южного – 84,6%. Наименьший рост казахского этноса приходится на Восточный экономический район, где его численность увеличилась на 15,1%, удельный вес – на 2,8 пункта. В Центральном и Северном регионах казахов стало больше на 24,1% и 20,2%, доля в составе населения повысилась на 3,3 и 1,0 пункта.

Несмотря на увеличение численности русского этноса, кроме Южного Казахстана, доля их в составе населения уменьшается повсеместно. У украинцев, белорусов, немцев удельный вес в составе населения того или иного района республики уменьшился или остался на прежнем месте. У прочих этносов наблюдается увеличение численности во всех регионах Казахстана, удельный вес их претерпевает изменения в целом в сторону увеличения, за исключением Южного и Западного экономических районов.

Удельный вес русского этноса в Восточном Казахстане составил 51,8%, Центральном – 47,6% и Северном – 46,2%, то есть почти половину численности населения этих регионов. У украинцев наибольший удельный вес в составе населения приходится на Северный, Центральный и Западный районы, у немцев – на Центральный и Западный, у прочих этносов – на Северный и Южный экономические районы.

Наметившиеся изменения в демографической структуре сельского населения в предыдущий межпереписной период (1970-1979 гг.): снижение доли сельчан в общей численности населения, отток из районов освоения целинных земель, находят свое продолжение и в анализируемое время 1979-1989 годы.

Численность сельского населения республики в период с 1979 по 1989 годы увеличилась на 3,4%. Динамика численности сельского населения у различных этносов Казахстана была неодинаковой. Так, например, у казахов она претерпела изменения в сторону увеличения (на 10,2%), у русских, немцев и украинцев – в сторону уменьшения (на 10,3%, 1,6%, 12,9%). Численность сельского населения у прочих этносов увеличилась на 9,7%. У русских, немцев и украинцев уменьшается также доля в составе сельского населения на 3,0; 0,3 и 0,8 пунктов. У казахов же, напротив, удельный вес в составе сельского населения увеличился на 3,5 пункта. Доля их в приросте сельских жителей Казахстана в анализируемый период составила 60,6%. Можно утверждать, что рост численности сельского населения в исследуемый период осуществлялся в целом благодаря коренным жителям республики.

В регионах динамика численности сельского населения различна. Характерной особенностью является концентрация его в двух экономических районах – Северном и Южном. Данные Всесоюзной переписи 1989 г. свидетельствуют о том, что здесь было сосредоточено 72,4% сельских жителей республики.

Как видно из таблицы 3, в рассматриваемый период (1979-1989 гг.) численность городских жителей увеличилась на 19,7%. Казахов-горожан стало больше на 53,3%, русских – на 9,0%, немцев – на 16,1%, украинцев – на 8,2%, прочих этносов – на 20,0%. Доля в составе городского населения увеличилась у казахов на 5,8 пункта, у русских, немцев и украинцев наблюдается ее уменьшение на 5,0, 0,1 и 0,7 пункта. У прочих этносов удельный вес в составе городского населения остался прежним.

Из приведенных выше данных можно сделать вывод о том, что темпы роста городского населения в республике опережают темпы роста сельского в 6,6 раз. В Южном, Западном и Северном экономических районах темпы роста городского населения в анализируемый период существенно выше, чем в Восточном и Центральном.

Удельный вес казахов в приросте всего городского населения составил 56,3%, русских – 25,6%, немцев – 4,2, украинцев – 2,9%, прочих этносов – 11,0%.

Таким образом, сравнительный анализ переписей 1970, 1979 и 1989 годов позволяет сделать следующие выводы о динамике численности и расселении наиболее многочисленных этносов Казахстана. В период с 1970 по 1989 годы численность населения республики увеличилась на 3455,8 тыс. человек или на 26,6%. Казахов стало больше на 54,3%, русских – на 12,8%, немцев – на 11,6%, узбеков – на 53,5%, татар – на 14,8%, прочих этносов – на 24,0%. Уменьшилась численность украинцев на 4,0%. Удельный вес титульного этноса повысился с 32,5% в 1970 г. на 39,7% в 1989 г., то есть на 7,2 пункта. Казахи стали представлять теперь наибольшую этническую группу в республике. Русское же население, напротив, к 1989 г. теряет этническую доминанту в Казахстане. Если в 1970 г. доля русского этноса в составе всего населения республики равнялась 42,4, то в 1989 г. она стала составлять 37,8 – снижение на 4,6 пункта. Изменение удельного веса в составе всего населения республики у прочих этносов выглядело следующим образом: повышение у узбеков – на 0,3 пункта, уменьшение – у украинцев – на 1,8, немцев – на 0,8, татар – на 0,2, прочих этносов – на 0,1 пункта.

Региональный анализ динамики численности основных этносов Казахстана в период 1970-1989 гг. показывает, что наибольшее ее увеличение происходит в районах сосредоточения казахского и некоторых других тюркоязычных этносов. Так, в Южном Казахстане доля в приросте населения казахов составила 69,5%, в Западном – 50,3%. В районах

преимущественного сосредоточения европейских этносов происходит наименьшее увеличение численности населения, что является свидетельством начавшегося оттока некоренного населения из Казахстана. Наблюдается также увеличение удельного веса титульного этноса в составе населения всех районов республики. Несмотря на увеличение численности у таких этносов, как русские, немцы и некоторые другие (кроме украинцев), рассматриваемый период характеризуется уменьшением их доли в составе населения всех районов республики.

Результаты

Анализ демографических процессов городского и сельского населения в исследуемый период (1970-1989 гг.) позволяет говорить о увеличении численности как сельских, так и городских жителей Казахстана, при этом отмечается уменьшение темпов роста числа жителей, как в городах, так и в селах.

Отмечается снижение доли сельского населения с 49,7% в 1970 г. до 42,9% в 1989 г. Всего за 19 лет сельских жителей в республике стало больше на 9,1%. Этнический и региональный анализ сельского населения Казахстана показывает, что в исследуемый период численность сельского населения увеличивается в районах наибольшей концентрации казахского и некоторых других тюркоязычных этносов. В тех же районах, где преобладали европейские этносы, напротив, отмечается уменьшение сельского населения, что является следствием их урбанизации или эмиграции за пределы республики.

Наибольшее представительство в составе сельского населения имеют казахи. В 1970 г. они составляли 48,2% сельского населения Казахстана, в 1979 г. – 53,5%, в 1989 г. – 57%. Несмотря на то, что удельный вес коренного населения в составе сельского в анализируемый период увеличился, темпы роста сельских казахов снижаются. В 1979 г. в сравнении с 1970 г. казахов в селах республики стало больше на 17,2%, в 1989 г. в сравнении с 1979 г. численность сельских казахов увеличилась на 10,2%. В целом за исследуемый период численность казахов, проживающих в сельской местности, увеличилась на 29,2%. Динамика численности сельского населения у других этносов Казахстана была следующей: русских-сельчан стало меньше на 17,6%, немцев – на 4,7%, украинцев – на 27,9%, численность прочих этносов увеличилась на 18,0%.

Наблюдаются три тенденции размещения сельского населения по экономическим районам: в Северном и Восточном доля сельского населения в составе всего сельского населения республики неуклонно снижается; в Западном и Центральном регионах – сохраняется в течение анализируемого периода на одном уровне; в Южном экономическом районе отмечается процесс все большей концентрации сельского населения Казахстана.

Численность городского населения увеличилась на 43,8%. Темпы роста городского населения опережали темпы роста сельского в 4,8 раза. Темпы роста городского казахского населения являлись самыми высокими среди крупных этносов, населяющих Казахстан, и превышали темпы роста сельского в 70-е годы в 2,7 раза, в 80-е – в 5,2 раза, например, в 1979-1989 гг. темпы роста городского казахского населения были в 6 раз выше, чем русского. Увеличивается удельный вес казахов в составе городского населения, если в 1970 г. он составлял 17,0%, то в 1989 г. – 26,6%. Растет доля казахов и в общем приросте городского населения – в 1970-1979 гг. – 39,5%, в 1979-1989 гг. – 56,3%, то есть более половины. В целом за период с 1970 по 1989 годы численность казахов-горожан увеличилась на 24,7%, русских – на 26,3%, немцев – на 35,7%, украинцев – 16,7%, прочих этносов – на 34,5%.

Особенности динамики численности городского населения по регионам Казахстана были следующими: в Южном, Западном и Северном экономических районах темпы роста городского населения были существенно выше, чем в Восточном и Центральном.

Итак, на протяжении 19 лет (1970-1989 гг.) произошло количественное увеличение населения, хотя показатель его роста заметно сократился в результате колебаний естественного прироста и возрастания оттока из республики. В анализируемый период можно наблюдать устойчивую тенденцию увеличения численности и удельного веса в составе населения

республики казахов. В целом, формирование населения Казахстана за счет механического прироста, которое было доминирующим до начала 1970-х годов, сменяется естественным приростом, все возрастающую роль в котором играет титульный этнос.

Список использованной литературы

- Алексеев А.Н. Казахстан в зеркале переписей населения. – Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, 2000, август, N 47.
- Алексеев А.Н. Население Казахстана 1920-1990 гг. – Алматы, 1993.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – А., 1991.
- Базанова Ф. Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). – А., 1987.
- Берденова К.А. Общая и экономическая история Казахстана. Учебное пособие. – Алматы, 2000.
- Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
- Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1991.

Г.А. Сарсембаева

Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ 1970-1989 ЖЫЛДАРДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада 1970-1989 жылдар аралығындағы Қазақстандағы ең көп саналған этностардың саны мен таралу ерекшеліктері талданады. Арнайы назар титулдық халыққа аударылған. Зерттеу халық санағы деректері мен ресми статистикалық мәліметтер негізінде жүргізіліп, көрсетілген кезеңдегі демографиялық үрдістерді жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада әр этностың санының динамикасы, Қазақстанның өңірлері бойынша таралуы, сондай-ақ қалалар мен ауылдық елді мекендердегі орналасуы сипатталған салыстырмалы кестелер ұсынылған.

Анализ нәтижесінде автор этностардың өңірлік әркелкі таралу жүйесінің қалыптасқанын көрсетеді. Республикадағы Оңтүстік және Батыс өңірлер қазақтар мен басқа да азиялық этностардың шоғырланған аймақтары ретінде ерекшеленеді. Солтүстік, Шығыс және Орталық өңірлерде еуропалық халықтың басым бөлігі тұрады, бұл кеңестік кезеңдегі көші-қон процестерінің нәтижесі болып табылады.

Титулдық этностың урбанизациясына жеке көңіл бөлінген. XX ғасырдың екінші жартысында қалалардағы қазақтардың саны артқанымен, титулдық халықтың басым бөлігі ауылдық жерлерде қалған. Бұл тарихи факторлармен және өңірлердің әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Жалпы алғанда, 1970-1989 жылдардағы Қазақстан халқының демографиялық құрылымы аймақтық әркелкілікке ие болып, әлеуметтік-экономикалық және көші-қон үрдістерімен тығыз байланысты болғаны анықталды.

Түйін сөздер: халық, этнос, қазақтар, ауыл халқы, қала халқы, өңір, саны.

G.A. Sarsembayeva

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

FEATURES OF THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN IN 1970-1989

Abstract. The article analyzes the dynamics of population size and settlement patterns of the most numerous ethnic groups in Kazakhstan during the period from 1970 to 1989, with particular attention paid to the titular population. The study is based on census data and official statistical sources, which allow for a detailed examination of demographic processes during the specified period. Comparative tables are presented that illustrate the changes in population size, the distribution of major ethnic groups across regions of Kazakhstan, and their settlement in urban and rural areas.

The analysis demonstrates the formation of a regionally differentiated system of ethnic settlement. The southern and western regions of the republic are characterized by a high concentration of Kazakhs and other Asian ethnic groups, while the northern, eastern, and central regions are predominantly inhabited by the European population, reflecting migration patterns of the Soviet period.

Special attention is given to the urbanization of the titular ethnic group. Despite a noticeable increase in the number of Kazakhs living in cities during the second half of the twentieth century, the majority of the titular population continued to reside in rural areas. This pattern is explained by historical factors as well as the socio-economic characteristics of the regions. Overall, the demographic structure of Kazakhstan in 1970-1989 demonstrates significant regional differentiation and is closely linked to a combination of socio-economic development and migration processes.

Keywords: population, ethnos, Kazakhs, rural population, urban population, region, number.

References

Statisticheskij sbornik po otdel'ny'm pokazatelyam vsesoyuzny'x perepisej naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg. – Alma-Ata, 1991.

Alekseenko A.N. Naselenie Kazaxstana 1920-1990 gg. – Almaty, 1993.

Alekseenko A.N. Kazaxstan v zerkale perepisej naseleniya. – Naselenie i obshchestvo. Informacionny'j byulleten' Centra demografii i e'kologii cheloveka Instituta narodoxozyajstvennogo prognozirovaniya RAN, 2000, avgust, N 47.

Berdenova K.A. Obshhaya i e'konomicheskaya istoriya Kazaxstana. Uchebnoe posobie. – Almaty, 2000.

Demograficheskij ezhegodnik SSSR. 1990. – M., 1990.

Asy'lbekov M.X., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy' v Kazaxstane (1917-1980). – A., 1991.

Bazanova F. N. Formirovanie i razvitie struktury' naseleniya Kazaxskoj SSR (nacional'ny'j aspekt). – A., 1987.

Сведения об авторе

Сарсембаева Гүлжан Алибековна – ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, к.и.н., г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Автор туралы мәлімет

Сарсембаева Гүлжан Алибековна – Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Өскемен қ., Қазақстан

Information about author

Sarsembayeva Gulzhan Alibekovna – Associate Professor at Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Поступила в редакцию 05.11.2025

Поступила после доработки 17.12. 2025

Принята к публикации 25.12.2025

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-5](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-5)

АСТЫҚ ЖӘНЕ ЕТ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНДАРЫНЫҢ АУЫР САЛДАРЫ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА 1920-1930 жж.)

Ж.К. Айтенов^{1*}, Қ.С. Адельчанов²

^{1,2}Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: i-10-off@bk.ru^{1*}

adelchanov@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>

²<https://orcid.org/0009-0007-7525-1188>

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстанда жүргізілген астық және ет дайындау науқанының жүзеге асырылуы және оның зардаптары архив құжаттары негізінде жан-жақты талданады. 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы аграрлық саясаттың негізгі бөлігі ұжымдастыру, орталық биліктің азық-түлік дайындау жоспарын арттыру, мал тәркілеу деп қарастырылады. Мақалада Шығыс Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру кезіндегі орын алған астық және ет дайындау науқанының және қуғын-сүргін мәселесі өзара сабақтастырыса талқыланып, бір жүйеге келтіріліп, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан және жалпы адамзаттық идеясына үйлестіріле отырып зерттелді. Қазақстандағы аграрлық реформаның үрдістерін жан-жақты зерттеу негізінде оның тиімді және тиімсіз жақтары анықталды. Ауыл шаруашылығында жүргізілген астық және ет дайындау науқандарына талдау жасай отырып, аграрлық қатынастардың жаңа әлеуметтік-экономикалық мазмұнын айқындауға ұмтылыс жасалды.

Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын күйреуі, ет және астық дайындау науқандарындағы зардаптары, ауқатты шаруа қожалықтарын тәркілеу саясаты, күштеп ұжымдастыру және зорлап отырықшыландыру, шаруаларды кеңес органдарының «ұлтшыл», «бандит» жалаларымен жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы қазақ шаруаларын босқыншылыққа әкелді. Шығыс Қазақстанда орын алған астық және ет дайындаудың аса көлемді көрініс бергені және әсіресе көшпелі, жартылай көшпелі қазақ шаруалары өмірінде терең із қалдырған қасіретті жан-жақты талданған.

Кілт сөздер. Шығыс Қазақстан, Семей облысы, дәстүрлі мал шаруашылығы, астық дағдарысы, босқыншылық, миграция, ұжымдастыру, тәркілеу.

Кіріспе

Қазақстандағы астық және ет дайындау бағытын жүзеге асыру саясаты және күштеп ұжымдастыру тарихы отандық тарихнамасының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. XX ғ. 20-жылдарында Кеңес өкіметі бүкіл елдің халық шаруашылығын қоғамдық меншік негізінде қайта құруды қолға алғаны белгілі. Бұл кең ауқымды жоспар бойынша бүкіл елде, оның ішінде Қазақстанда индустрияландыру, ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру, түбегейлі мәдени өзгерістер сияқты шараларды іске асырылды. Экономикада саласында индустриализация бағытында жоспарларды іске асыру үшін ауыл шаруашылық өнімдерін экспорттау төтенше маңызға ие болды. Бірақ олар 1927-1928 жылдар аралығында елде орын алған астық дағдарысын күтпеген еді. Елдің негізгі астық өндіретін аудандарында құрғақшылықтың салдарынан нашар өнім алынды.

1924-1927 жылға дейін астық дайындау жоспардағыдан артық дайындалып келсе, 1927-1928 жылдары күрт төмендеп кеткенін. Бір жыл көлемінде қандай себептермен астық дайындау елімізді екі есе түскенінің себептерін біріншіден, халықтың тұрмысының

жақсаруына байланысты шаруалардың ақы төлеу қабілетінің жедел өсуіне оларға өндіріс тауарларын ұсынудың кейін қалып қоюы нәтижесінде базардағы тепе-теңдіктің бұзылуы. Екіншіден, ауыл шаруашылығының басқа өнімдеріне қарағанда астықтың бағасының төмен болуы шаруалардың өз астығын сатуға деген ынта-ықыласын төмендетті. Үшіншіден, жоспарлаудағы, ең бастысы тауарды уақтылы тасып жеткізу және салық салу бағытындағы қателіктер деп түсіндірілді. Қазақстан жағдайында осы себептермен қатар жергілікті өкімет тарапынан тағы бір қосымша басты себеп атап көрсетілді. Ол – «астық дайындау науқаны кезінде мал және тағы басқа ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындаудың күшейе түсуіне жол беру» еді.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 5 және 116 қорлары, Абай облысының мемлекеттік архивінің 3,74, 578 қорларының құжаттары қаралды. Аталған қорлардағы тарихи құжаттар негізінде елімізде жүргізілген астық және ет дайындау науқанына жан-жақты талдау жасалынды. Аграрлық мәселе жөніндегі Ресей және отандық ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ статистикалық мәліметтер мен мерзімді баспасөз, ғылыми басылым деректері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Сонымен қатар кейінгі кезде қалыптасып келе жатқан тың бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды.

Мақалада қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін, тарихи зерттеудің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы тарихилық, объективтілік, сабақтастылық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, диалектикалық, статистикалық, демографиялық талдау және басқа әдістемелер қолданылды. Тарихи құжаттар, деректер салыстырмалы әдіспен сараптаудан өткізіліп, 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық ахуалды статистикалық деректерді, тарихи құжаттарын, естеліктерді талдау арқылы анықтауға талпыныс жасалды.

Зерттеу жұмысының методологиясы объективтік талдау мен жинақтау қағидалары және «Қазақстан Республикасындағы тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына» сәйкес отандық тарих ғылымында тәуелсіздікті дамыту идеясы алынды. Мақаланың теориялық және методологиялық негізі болып тарихи жағдайдың күрделілігі мен әртүрлілігі қарамастан жан-жақты ұстанған объективтілік принципі болып табылады.

Талқылау

XX ғасырдың 20-шы жылдарының екінші жартысы мен 30-шы жылдарының басындағы Қазақстандағы саяси, экономикалық реформалардың негізгі мәселелері көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болып жүргені белгілі. Авторлардың көпшілігі бұл кезеңді зерттеудің маңыздылығы оның тәуелсіз Қазақстанның өткен тарихының тағдырымен тікелей байланыстылығында жатыр деп көрсетеді.

Аталған мәселе бойынша арнайы зерттеу жүргізген Т. Омарбековтың монографиялық еңбектері мен мақалалары жан-жақты талданып, мәселенің ақиқатын ашуға мән берілді. Автордың «20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты еңбегінде 1920-1930 жылдардағы саяси, экономикалық реформалардың негізгі мәселелері бойынша: астық, ет дайындау науқандары, шаруа қожалықтарының мал-мүлкін тәркілеу, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру және көшпелі халықты отырықшыландыру мәселелері қарастырылады. (Омарбеков, 1997). «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» атты еңбегінде Қазақстандағы ұжымдастыру науқанының ауыр салдарларын талдай отырып, оның сипатына жан-жақты талдау жасалған» (Омарбеков, 2001). Т. Омарбеков аталған зерттеулерде ет проблемасын шешуге байланысты төтенше шаралардың Қазақстандағы ауыр зардаптарын жан-жақты ашады. Кеңес өкіметінің ет проблемасын жедел дайындау және шарт жасасу жолымен күш салғанын баса көрсетеді. Сонымен қатар көшпелі қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын жою саясатына қарсы қазақ шаруаларының наразылықтарына баға берген.

М. Қозыбаевтың, Қ. Алдажұманов, Ж. Әбілқожинның 1992 жылы жарық көрген «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (Қозыбаев, Алдажұманов, Әбілқожин, 1992) жинақтамасында жоғарыдағы зерттеулерге қарағанда алғашқы болып, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларына қарсы шаруа бас көтерулеріне қатысты барынша толық және көлемді сипаттама берген. Сол сияқты, Ғ. Халидулин де «Ашаршылық және демографиялық апат» (Халидулин, 2001) деген мақаласында елді жайлаған ашаршылықтың себептері мен қазақ халқының тағдыры жөніндегі мәселені республика үкіметінің басшылары жасыруға тырысқандығына жан-жақты тоқталған. Зерттеуші К. Сантаева Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жылдарында болған алапат аштықтың негізгі себебін мал басының шұғыл кемуімен, қазақтан малды тартып алуымен түсіндіреді. Қазақ халқының алапат ашаршылыққа басқыншылыққа ұшырауының басты себебі – дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі мен тіршілік көзі болған бар малынан айырылғандығында жатыр- деп көрсетеді (Сантаева, 2001). Сонымен қатар, босқыншылыққа ұшыраған қазақ халқының қасіреті де көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болып жүргендігін білеміз. Мәселен, Сібірге ауа көшке еліміздің шығыс өңіріндегі қазақ шаруаларының тарихына қатысты М.П. Малышева мен В.С. Познанскийдің «Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934гг.)» атты еңбегінде қазақтарының тағдыры жан-жақты көрсетілген (Малышева, Познанский, 1999).

Тәуелсіздік жылдары «ұжымдастыру», «ашаршылық» тақырыбындағы архив құжаттарына зерттеушілер қол жеткізіп, оны тереңдете қарастыра бастады. XX ғасырдың басында елімізде орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты оқиғаларды көрсететін, архивтеріндегі тарихи деректер 1990-шы жылдардан бастап құжаттар жинақтары ретінде жариялана бастады. Бірақ, айта кету керек, бұл басылымдарда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезеңі бойынша құжаттар аз көлемде берілген. Архив құжаттарының жинағы (Трагедия казахского аула, 2018) және (Насильственная коллективизация и голод, 1998) атты жинақтар ұсынылса, кейінірек 2021 жылы отандық тарихшыларының қажырлы еңбегінің арқасында ашаршылықтың ауыр салдарына қатысты құжаттар жинағына топтастырылып, жарияланды (Ашаршылық. Голод, 2021). Құнды деректер беретін еңбекке 2002 жылы «Абай облыстық қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» және «Шәкәрім университетінің Академик М. Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер ғылыми орталығы» бірлесіп шығарған архив құжаттарының жинағында атап айтуға болады (Неизвестные страницы истории, 2002). Бұл жинақта Семейдің Ертіс өңірінде Кеңес өкіметінің индустрияландыруды іске асыру, 1928 жылдан басталатын ауқатты шаруаларды тәркілеу және ұжымдастыру саясатының мәселелеріне қатысты материалдар кеңінен берілген.

Отандық тарихшылардың кең көлемді зерттеулерінің бірі ретінде зерттеліп келе жатқан бұл тақырып әлі күнге дейін өзектілігін жойған емес. Бұл мәселені зерттеу соңғы кездері жаңа деңгейге көтерілді. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығына сәйкес құрылған комиссия мүшелерінің зерттеу жұмыстары мен архив құжаттарының жинақтарында ғылыми айналымда болмаған деректер талданып, қазақ шаруаларының тағдырына қатысты мәселенің кеңінен зерттелуіне мүмкіндік беріп отыр.

Нәтиже

1927-1928 жылдар аралығында елде орын алған астық дағдарысын күтпеген жағдай әкелді. Елдің негізгі астық өндіретін аудандарында құрғақшылықтың салдарынан нашар өнім алынды. Елде 1927 жылы күзінде астық бағасы төмендеп кетті, осыған қарамастан үкімет тарапынан қаржы ауыл шаруашылығынан өнеркәсіпке аударыла берді. Қыста бүкіл елде астық дайындаудан құлдыраушылық басталды. 1928 ж. егін дұрыс шықпады, бұл жыл ұжымдастырудың алғашқы іске асқан жылы болатын, партия органдарының ішінде ұжымдастыруды жүргізіп аяқтаудан жарыс өткізілді. Голощекин Қазақстанды Россиямен салыстырып, тез уақыттарда Россиядан қалмай ұжымдастыруды бітіру мақсатын қойды.

Алайда мемлекетке астық тапсырудың ең негізгі ауыртпалық орташа мен кедейдің мойнына түсті. Ешқашан егін екпеген қазақтардың көшпелі шаруашылықтарына міндетті

түрде астық беру міндеті салынған. Олар өз малдарын сатып, астық алып оны мемлекетке өткізуге мәжбүр болған. Мұндай қазақ жерінің табиғи ерекшеліктерін жете білмейтін басшылықтың жүргізген саясаты мал шаруашылығымен айналысатын ауыл тұрғындарының әлеуметтік өміріне үлкен нұқсан келтірді. Астық және ет дайындау науқанын жүзеге асырылуын Голощекин Қазақстанға алғашқы келген күннен-ақ бастап жүзеге асыруға кірісті.

1927 жылы 17-29 желтоқсандарда Қазақ Өлкелік партия комитетінің бюросы жергілікті партия органдарын міндеттейтін шешімдер қабылдады. партия ұйымдарына нұсқау хаттар жіберілді. И.В. Сталиннің өзі қол қойған нұсқау-телеграммада ауыл шаруашылығы бағасын кулактарға және алып-сатарларға ерекше жазалау шараларының қажеттігін атап көрсетеді. Сондай – ақ жергілікті жерлердегі партия басшыларына да қысым жасап, егер бір аптаның ішінде «астық даярлауда шешуші өзгеріске» қол жетпейтін болса «ОК партия ұйымының қазіргі басшыларын ауыстыру қажеттігін мәселе етіп қоятыны ескертіледі». Аталған нұсқау хат астық даярлаудағы төтенше шаралардың басталуына нақты негіз жасады. Өзінің шешімінде Қазақстанның Өлкелік партия комитетінің секретариаты жергілікті аппараттарды кінәлаумен ғана шектелмей, ет даярлау науқанынан қарқын шектеу есебінен астық даярлау қарқынын үдету қажеттігіне олардың назарын аударды. Осы мақсатпен ірі астық өндіретін аудандарда астықтың неғұрлым көбірек түсуін» қамтамасыз ету үшін мал дайындаудағы бағаны орта есеппен 10% ары төмендетпеу қажеттігі айтылып, және сонымен бірге «бұл аудандарда мал даярлауды қыса түсу мүмкіндігін бір күндік мерзім ішінде анықтау сауда хал-қамына тапсырылды.

Ұжымдастыру барысындағы ең маңызды шара қолдағы бар жеке меншік малды ортақтастыру болғандықтан, яғни ең басты мақсат малды өндірістік сипатта пайдалану көзделгендіктен, шаруалардың малы тәркіленгенде де қорқыту, үркіту әдістері кең қолданылды. Мәселен, Шар ауылдық кеңесінің «Керуен көл» колхозындағы Кенжалин Беген деген шаруа жалғыз жылқысын соғымға деп тығып қойғаны үшін айыпталғаы және тері зауытындағы міндеттерінен босатылған, партия сенімін ақтамағандықтан деген жаламен жұмыстан шығарылған, себебі, олар «Астықты қаскөйлікпен бермей отырғандар» деп ашық айыпталды. Тіпті 4-5 десятинадан 200-250 пұд астық тапсырғандар, ендігі жерде 300-400 пұд тапсыра алады деп саналған. Және ол іс жүзінде күрделі сипатқа ие болды. Мәселен, Казанцев Иван Иванович деген Өскемен ауданының Бобровка селосының тұрғыны 1929 жылы 8 десятина егін екендігін және құрғақшылыққа байланысты 4,35 десятина немесе 70% егіннің күйіп кеткендігін айта келе, ауыл комиссиясының мұны ескермегендігін, тіпті бір десятинадан шығатын өнімділікті 39 пұд деп белгілеп, ендігі жерде жиыны 160 пұд тапсыруға міндеттеп кеткендігін сөз етіп шағымданған. Сонымен қатар, шаруа мұндай мөлшердегі астыққа иелік етпегендіктен жоспарды орындай алмаған және сол үшін де ол әкімшілік жауапқа тартылып, 1930 жылдың қаңтарында айыппұл ретінде салынған 45 пұд мөлшердегі астықты тапсыруы тиіс болған. Алайда, ол бұл айыппұлды да төлей алмағандықтан, оның барлық мүлкі тәркіленіп, кулак шаруашылықтарының қатарына жатқызылған ((Абай облысының Мемлекеттік Архиві (бұдан әрі – АОМА Қ.578. Т.1. Іс 11. П.23).

Сол сияқты, Борас ауданының Сосновка селосына келген астық жинаушы өкіл Макаренко 8 орташаны тұқымдық астық тапсырмағаны үшін деп түрмеге айдап жіберген. Сол сияқты, Белағаш ауданының Мишенко селосына барған Богомоллов деген уәкіл тұқымдық астық тапсырмағандарға қатысты жаппай мал - мүлкін тәркілеуді жүргізген. Сонымен қатар, колхозды мүлікпен қамтамасыз етеміз деген желеумен таңдап алынған 38 шаруашылықтың барлық мүлкі колхозға алынып берілген. Мүлікті алу барысында әр түрлі келеңсіз оқиғалар орын алған, мәселен, Богословка селосына ауысып келген Богомоллов бұл жерде де тұқымдық астық тапсырмағандарды қорқытқан жағдай жиі орын алып отырды. Өскемен ауданының Бобровка селосында астық жинаушы өкілдер тұқымдық астық тапсырмағандарды суық қамбаларға отырғызып, жазалаймыз деп қорқытқан. Соның бір айқын көрінісін төмендегідей мысалдардан көруімізге болады. Мәселен, Убин ауданының Секисов және Быстроуха селосындағы астық жинаушылардың қылмысты істеріне қатысты 1929 жылдың 23-ші қарашасында округке келіп түскен мәліметтерде астық жинаушылардың үлкен қателіктерге

жол беріп жатқандығы айтылған, Екі көршілес селоға жіберілген тексеруші уәкіл, астық жинаушылардың қателік емес, қылмыс жасап жатқандығын анықтаған.

Астық жинаушылар өз қателіктері барысында шаруаларға қатысты айрықша заңсыздық көрсетіп, яғни астық тапсыру мәселесіне қатысты шаруаларды түнделетіп, жүйелі түрде шақыра берген; жауап берушілердің қорқытып әрекет жасап, мылтықпен атып тастаймыз деп қорқытқан; еш негізсіз барлығын жаппай соттай берген; аулаларда тінтулер жүргізіп, мүліктерді тізіп тіркеген; көп жағдайда ату керек,-деген сияқты қорқытулармен астасып жатқан. Мұндай жәбірлеу әдістері көбіне орташалар мен кедейлерге қолданылды. Тұтыну қоғамының төрағасы Агапитов, үйіне тоқтаған сот төрешісіне, 900 пұд астық жинағанын мәлімдеген. Аталған науқанды жүзеге асыру үшін астық жинаушылар шаруаларды түнделетіп шақыртып алулары және олардан астық талап етулері, тіпті жанұясымен қоса шақыртуларымен қатар, оларды мылтықпен үркітіп, қорқытулары сияқты жәбір көрсетулері жиі кездесіп отырды. Дәл осы уақытта халықпен санаспайтын белсенділердің қалыптасқаны белгілі. Көп жағдайда олар өздерін биліктің өзімен алмастыруға бой ұсынып, әкімшілік басқару көп жерде орын алған. Мәселен олар бай - кулактың орнына орташаның бар-жоқ дүниесін тізімге ала отырып, оған айыппұл салып, үй-жайын күнде тінтіп, мал-мүлкін тәркілеп, яғни шаруашылығы мен өміріне қысымшылық көрсету арқылы тыныш жатқан ауылдың шырқын бұзған. Соның нәтижесінде шаруаларға көрсеткен зорлық пен зомбылықтың, озбырлықтың аясы кеңейіп кеткен (Неизвестные страницы истории, 2002 :135-136). Белсенділер өздері жаппай ұжымдастыру және астық және ет өткізу науқандарында орынсыз олқылықтарды жіберіп жатқандықтарын мойындаған.

Астық өткізу үшін мал шаруашылығымен айналысатын Семей облысының Шұбартау, Мақаншы, Ақсуат. Абай, Зайсан және басқа аудандардағы малдарын сойып етке беріп, астық сатып алып өткізіп отырған. Міне осындай шаруаларға қатысты жасалған олқылықтарды ауданға жіберілген комиссарлардың басшылығымен жүргізілді. Әрбір ауылдан кулак ауласын табуды негізгі жоспар ретінде белгіледі, тіпті орташаларды да қосу қажеттілігі көрсетілді, оларды кулак ретінде санамаған үшін сөгіс жарияланды. Осындай науқан кезінде шындығында олар астық дайындауға белсенді қатысу нәтижесінде азғана малы бар немесе малы жоқ орташалар мен кедейлерге үлкен қысым жасалған.

Округтерде тапсырмалардың ұлғайтылатындығы соншалық ауданның әрбір шаруашылығынан 108 сомнан алу қарастырылған, дәл сол уақытта шаруашылықтың барлық құны 80 сом тұратын. Сол сияқты ет тапсыруға байланысты жоспарда 305 шошқа деп берілген, ал округтың тапсырмасы бойынша біз одан да көп тапсыруымыз керек. Жұмыртқа тапсыруда да дәл осындай жағдай орын алған. Сонымен қатар, сүт, май тапсырмағандарды әкімшілік жауапкершілікке тарту сияқты нұсқамалар да болған. Дәл сол уақытта сүт тапсыруға қатысты жоспарды орындау үшін көтерем болып жатқан сиырларды саууға тура келген. Мұны округ жақсы біледі, бірақ бізге сенбейді,-деп, халық жағдайының күннен-күнге нашарлап бара жатқандығын айтса, Волокитин деген белсенді: "Округтік комитет жұмыстарының жетістіктерін ешкім тартып алмайды. Бірақ астық дайындау науқанын жетістікке жатқызуға болмайды. Олар шаруашылықтың нақты көрінісін білгеніміз жоқ дейді, бірақ бұл жалған сөз, себебі біз ауданның нақты есептелінген жоспарын бергенімізде, оны округ ұлғайтып жіберетін. Олар көбіне мұндай жағдайды сіздердің округтік комитет жұмысшыларымен сөйлесуге батылдықтарыңыздың жетіспеушілігінен болды деп түсіндіреді. Астық жинау барысында көбіне орташаға қысым көрсетілді. Астық жинаушылардың езіне "кулакты жоғалтып алдық" деген айып тағылып, абақтыға айдалып кете барды,-дейді (АОМА. Қ.3. Т.1. Іс 389. П. 65).

Ұжымдастыруды қолға ала бастаған Қазақстанда, Сібірде, орта және төменгі Еділде, Татарстанда, Башқұртстанда, Солтүстік Кавказда, Украинаның бірқатар аудандарында шаруалардың ашаршылыққа ұрынғандары туралы хабарламаларға толы болды. «Мысалы, Семей, Ақтөбе, Павлодар округтерінде 109,8 мың аштық» деректері тіркелді. «БМСБ төрағасының орынбасары Г.Г. Ягода атына келген жеделхаттар мен жазбаларда Сібірде, Қазақстанда, Еділ бойында, Солтүстік Кавказда, Украинада шаруалардың ашаршылығы

туралы хабарланды» (Кондрашин, 2008: 72). Бұл дағдарыстың себебін Орталық Комитет партия-кеңес органдарының қателіктері және де шаруалардың әр қайсысы өздігінен ұйымдастырылған шаруашылықпен айналысуы, өңірлік экономикалық жағдайды бақылау мен қадағалаудың нашар жүргізілуі, астық дағдарысына алып келгенін атап өтті. Жеке шаруа қожалықтарында біртіндеп жылдан жылға астық дайындаудың күрт төмендегенін байқаймыз. Негізінен астық дайындауды мемлекеттік органдары мен кооперациялар жүргізіп келген. Тағы бір атап өтетін негізгі мәліметтердің бірі Қазақстандағы 1930 жылға дейін астық дайындаудың үлесі 100 % өлшеммен алсақ 74 проценті ауыл шаруашылық артельдеріне тиесілі болды. Қалған 26 % жеке шаруашылықтардың міндеті еді.

Астық дағдарысының жалпы көлемін И. Сталин өзінің 1928 жылы 13 ақпанда БК(б)П-ның барлық ұйымдарына жолдаған хатында: «Егер 1927 жылғы қаңтарда біз 428 миллион пұт дәнді астық дайындап үлгерген болсақ, ал 1928 жылғы қаңтарда дайындалған дәнді астық 300 миллион пұтқа әрең жетеді» деп түсіндірді. Осылайша И. Сталин осы кезеңдегі астық дайындаудағы жетіспеушіліктің 128 миллион пұт болғанын атап көрсетті. Кейінірек И. Сталин келтірген осы мәлімет БК(б)П Орталық Комитеті мен Орталық бақылау комиссиясының біріккен пленумында (1928ж., сәуір) және Орталық комитеттің шілде (1928 ж.) пленумында тағыда әңгіме болып, астық дайындауда орын алған кемшіліктерге баса назар аударылды» (Омарбеков, 1997:41).

1920 жылдардың соңынан етек алған ұжымдастыру үрдісі мемлекетке жоспарлы түрде ет дайындау науқандарымен тікелей байланыста болды. Бүкілодақтық коммунистік большевиктер партиясының Орталық комитеті қабылдаған «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» қаулысы Шығыс Қазақстан аймағының қазақ шаруаларының әлеуметтік жағдайына өз әсерін тигізбей қоймады. Семей округі бұл кезеңде орталыққа ет өнімдері мен мал шикізаттарын өткізетін ірі база болып есептелінген. Шаруашылық түрі мен тауар өнімдері бойынша округтің барлық аудандарын 4 топқа бөлуге болады. Соның ішінде ауылшаруашылығының негізгі саласы болатын аудандарға: Зайсан, Шұбартау, Қызылтас, Аякөз, Қызылтаң, Күршім, Мақаншы, Марқакөл, Тарбағатай, Ұлан жатады. Бұл аудандар бойынша мал өнімдерін дайындау, шамамен 85-95 пайызды құраған (АОМА Қ.74. Т.1. Іс 376. П. 76).

Жоғарыда аталған қаулыда «Ет проблемасын шешпейінше партия мен кеңес өкіметінің маңызды экономикалық міндеті болып табылатын жұмысшы табын азық-түлікпен қамтамасыз ету ісіндегі қиыншылықтар жойылмайды» деп көрсетілген болатын. Ет дайындау науқандарында Мәскеу, Ленинград, Иваново-Вознесенск, Нижний Новгород қалаларына ет өнімдері жоспарлы түрде жөнелтіліп отырылды. Осы науқанда Семей ет комбинатынан 132253,3 тонна, Аякөзден 3254,1 тонна, Павлодардан 2733,1 тонна ет жөнелтілген (Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (бұдан әрі – ҚРОМА Қ.5. Т.13. Іс 376. П.56). Әр комбинатқа белгіленген жоспар 78,2 пайызға орындалған. Осы уақытта ашаршылық белең алып, ауылдың әлеуметтік жағдайы нашарлап отырған кезең еді. Осыған қарамастан, жоспарды орындауға өкіметтің қысымы мен талабы әсер етті. Қысым көрсету шараларын жүзеге асыруды жоғарғы басшылар жергілікті шалақ белсенділерден талап етіп, бұл науқандардың саяси мәнін айқындап отырды.

Қазақстанда мал етін дайындаудың аса қатал қорқыту және қысым жасау әдістерімен және әскери тәртіппен жүргізілгенін Қазақстандағы өлкелік конторасының меңгерушісі Прокудиннің аудандық партия комитеттеріне ай сайын «мясное» деген бұрыштамамен үздіксіз жолдап отырған көп, шұғыл телеграммасының бірінің мазмұнымен толығырақ танысайық: «Біздің қатаң нұсқауларымызды сіздердің орындау мүмкіндіктеріңіз бар екендігіне қарамастан, жүкті /етті/ тиеу қылмыскерлікпен баяу жүргізілуде. Сіздердің тарапыңыздан оңбағандықпен қараудың арқасында Қазақстан үш айдан бері орталыққа ет тасып жеткізуді бүлдірді, сөйтіп пролетарлық жұмысшы ядросын етпен қамтамасыз етуді орындамады. Жиырма бесінде желтоқсан тапсырмасын, сондай-ақ тиелмеген жүкті бұлтартыссыз тиеп бітуді бұйырамын. Көрсетілмеген мерзімде орындалмаса, үздіксіз

орындамау ретінде сотқа тартып, іс қозғаймын. Прокудин 17.12.30 ж. Алматы. Союзмясо» (ҚРОМА Қ.116. Т.1. Іс 24. П. 234).

Осындай қатал талап ауқатты шаруа қожалықтарына тұрақты ет дайындау тапсырмаларын беру түріндегі қысым әдістерімен қатар жүргізілді. Мұндай бағыттың мал шаруашылығының және онымен, белсенді айналысатын қазақ халқын күйзелтпеуі мүмкін емес еді. Өкінішке орай, Кеңес үкіметі оны басқарушы Коммунистік партиясы өздері жүргізіп отырған саясаттың апаттылығын кеш түсінді, бірақ қателіктерін кейінде мойындамады.

Мал шаруашылығының дамуы, ұзақ жылдарға тежелді. Ет дайындауда жылқы малының басын сақтау және дамыту туралы шешімдер болсада, жылқы малы сойылып етке өткізілді. Жылқы малына жыртықшытықпен немқұрайлы қарау олардың жаппай өліміне жол беріліп, өрескел қателіктер орын алды. Қазақстанда 1928-1931 жылдары ішінде ғана 1119,0 мың бас жылқы өліп, 1157,0 мың бас жылқы сойысқа түсті. Осылайша Қазақстанда жылқы малының басы күрт азайды (ҚРОМА Қ.116. Т.1. Іс 19. П. 20).

Жылқы малының негізгі өсіретін аймақтың бірі Семей облысындағы мал басының қысқаруына әкелді. Жылқының немесе басқада төрт түліктің басын сақтауға байланысты Кеңес үкіметінің көптеген нұсқаулары Қазақстанда шын мәнінде орындалмай аяқ асты болды. Мал және ет дайындаудың ауқымды жоспарлары мал басын сақтау туралы нұсқауларға қайшы келіп, жергілікті жердегілер алғашқысын қалайша орындаулары тиіс болды.

Ет дайындау саласында тиімді жолдарды саралауды негізге ала отырып, өкімет енді етті жедел дайындау мен шарт жасасу арқылы бұл мәселені шешуге тырысты. Шарт жасасудың заңдық негізі КСРО ХКК 1929 жылғы 7 қазанындағы «Ауыл шаруашылығы өнімдерін контрактациялау» туралы қаулысында қаланды. Шарт бойынша ет өнімін өткізуде колхоз, бірлестік немесе шаруаны мемлекет алдында тәуелді және толық түрде міндетті етті. Себебі, шарт бойынша олар мерзімі келгенде малды өткізуі тиіс, ал егер ол жоғалып, өліп немесе айырбасталып кетсе, онда шарттасушы қылмыскер ретінде жауапқа тартылды. Сондықтан, шартқа түскен мал мемлекет меншігі ретінде уақытында өткізілуі тиіс.

Мал басының ерекше азаюы Зайсан, Ұлан, Ұржар, Абыралы, Қарқаралы, Аякөз, Тарбағатай, Бесқарағай, Көкпекті сияқты қазақ ауылдарында болды. 1929 жылы Шығыс Қазақстан өлкесінде 1062895 ірі қара болса, 1931 жылы 598783 ірі қара қалған. Жылқы малы бойынша 1929 жылы-694333 болса, 1931 жылы-50791 бас қалған. Ұсақ малдың азаю мөлшері тым ерекше болды. Өлкеде 1929 жылы 3384013 ұсақ мал болса, 1931 жылы - 804158 мал басы қалған. Мал басының кему көрсеткіштерінен екі жылдың ішінде 60 пайызға дейін төмендегін айқын аңғаруға болады (АОМА Қ.74. Т.66. Іс.11. П.14). Жоғарыдағы мәліметтерден 1929 жылдың маусымынан 1930 жылдың наурызындағы Өскемен ауданындағы мал басының төмендеуінің апаттық жағдайы әкелді. Ұл мәліметтерден өкіметке ет даярлау науқанының өлкенің экономикалық жағдайына кері әсер еткенін байқаймыз.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін жинау шаруаларға төнген қатер болып көрінді. Бұл науқанның кезінде қысым көрсетудің алғашқы нышандары қылаң берді. Оның ауқымын мына фактіден аңғаруға болады. Астық жинау науқанының екі жылы ішінде (1928-1929 және 1929-1930 жж.) тек үш ауданда ғана (Ақмола, Петропавл, Семей) РСФСР Қылмыстық Кодексінің 62-ші және 107-інші баптары бойынша 34120 адам айыпқа кесіліп, 22307 шаруашылық әкімшілік жазаға ұшырады. Сонымен қатар 23 миллион сом мөлшерінде айып кесіліп, дүние-мүліктер, 53,4 мың бас мал, 631 мың пұт астық, 258 алуан түрлі ғимараттар мен үй құрылыстары тартып алынды немесе кәмпескеленді. Тіпті, ресми деректердің өзінде сотқа тартылғандардың арасында нағыз бай-кулактардың шаруашылықтары 50 проценттен сәл ғана асады.

Қазақ АКСР-інің үлес салмағы Одақ бойынша етке даярланатын бар малдың 7-16 процентін құрайтын. Ал 1 республика ішінде бұл жоспардың негізгі салмағы өздері ашаршылыққа ұшырап жатқан көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға түсті. Шет ауданында үй басы 150-250-ге дейін мал беретіндей салық салынды. Шұбартау ауданы 1931-1932 жылдары етке бар малының 80 процентін берді. Балқаш ауданында 1930 жылы 173-186 басмал қалған-ды. Ал етке тапсырар малдың жоспар бойынша 279 мың басқа жетті. Бұл

жоспар қолда бар малдан 71 процент артық деген сөз. Қу ауданы (Қарағанды облысы) 1930-1932 жылы қолда бар малдың 28 процентінетке өткізді. (Ахметова, <https://e-history.kz>).

Осымен қатар егін екпейтін қазақ шаруаларына астық салығы тағы салынды. Қолда бар малын астық айыр-басына салған кедей және орта шаруалар малсыз қалды. Тапа-тал түсте малы таланған кедей, орта шаруа бай мен кулактардың және солардың итаршылары мен жандайшаптарының сөзіне алданып, қолда бар малды қырып, талан-таражға салды. Алайда, Ф. Голощекиннің өзінің мойындауынша қырылған малдың 10-15 проценті ғана бай мен кулактардың жасаған зиянкестігінен болды. 1926 жылғы санақ бойынша 1950 ауқатты қазақ шаруалары қожалығы бар қазақ шаруаларының 2,6 процентін, 12100 ауқатты орыс шаруаларының шаруашылығы 7,1 проценті кісі еңбегін қанайтын. Орта есеппен бұлар республикадағы 1, 150 мың шаруа қожалығының 3,8 проценті болатын Ал Қазақ өлкелік партия комитеті коллективтендіру кезінде бай мен жартылай феодалдар 5-7 процент деген бақылау цифрді басшылыққа алды. Басқаша айтқанда, бұл қосымша тағы да 10 мыңнан астам орта шаруа шаруашылығы бай мен жартылай феодалдың қатарына қосылды деген сөз еді. (Ахметова, <https://e-history.kz>). Орташа шаруаларға әкімшілер тарапынан ұжымдастырудың алғашқы сәтінен бастап жауапқа тартылды.

Ұжымдастыру науқанын жүргізу барысында жергілікті жерлерде колхозға мүше болудан бас тартқандарға қысымшылық көрсету. сонымен қатар, көшпелі және жартылай көшпелі аудандардың өзінде шаруалардың еріктілік қағидасын сақтамай, оларды колхоздарға күштеп енгізу сияқты шаралардың жаппай орын алып жатқандығы жөніндегі мәліметтердің өлкелік комитетке көптеп түсуінің нәтижесінде, 1930 жылдың 22-ші наурызында өлкелік комитет округтік комитеттерге жіберген жеделхатында: Колхоз қозғалысында жіберілген олқылықтадың жөнделуіне және тап ретінде тәркіленген шаруалар мүлкінің қайтарылуына қатысты қабылданған қаулылардың орындалу барысын тексеру жұмыстары осы нұсқауды алғаннан кейін шұғыл түрде қолға алынсын. Колхоз қозғалысында оған ерікті түрде мүше болу қағидалары сақталмаған және дұрыс ортақтастырылмаған мүліктің қайтарылуын қамтамасыз етпегендерге шешуші шаралар қолданылсын деген тапсырмалар берілді.

Осыған орай, округтік атқару комитетіне Шемонаиха ауданының ауылдарынан келген шаруалар өздерінің аудандық комитеттерінің ұжымдастыру науқаны барысында кедейлер мен орташаларға қатысты жіберілген олқылықтар мен қателіктердің алдын-алу жұмыстарын жүргізбейтіндігін және олардың өтініштері ескерілмейтіндігін, арыздары көп жағдайда қанағаттандырмағанын айтып шағымданған. Өтініштердің көбінде шаруалардың кедей және орташалардың санатына жататындығы туралы ауыл кеңестері берген қосымша анықтама қағаздары болған. Алайда аудандық атқару комитеті ешқандай негізге сүйенбей, өтініш беруші шаруашылықтың нақты әлеуметтік жағдайына қарамай, оның шынайы ауқатты шаруашылыққа жататындығын немесе жатпайтындығын анықтамай бірден қағаз шегіне кулак болғандықтан қабылданбасын- деп көрсеткен.

Жалпы, округтік комитеттің өлкелік комитетке жіберген құпия жеделхатында көрсеткендей, қателіктерді жөндеу нәтижесінде колхоздан 8211 шаруашылықтан шығып, колхозға қайта 1486 шаруашылыққа кірген, округ бойынша ұжымдастыру - 40,2%-ға жеткен. 1930 жылдың мамырында округтік комитет колхоз құрылысында жіберілген қателіктерді жөндеудің қорытындысын шығарады. Олқылықтарды жөндеу нәтижесінде 863 шаруашылыққа тәркіленген мүлкі қайтарылып берілген, шаруашылықтар мүлкінің тәркіленеді деген тізімдегі 229 іс тоқтатылған. Сол сияқты 23 адам тұтқыннан босатылған және 45 сот ісі тоқтатылған, 338 шектеу қою ісі өз күшін жойған, 170 адам сайлау құқығына ие болған, 338 адам ауқаттылардың қатарынан қайтадан орташалардың қатарына тіркелген. Партиялық сот жауапкершілігіне 95 жұмысшы мен ауыл кеңестерінің өкілдері және партия ұяшықтарының хатшылары тартылса, 38 адам жұмыстан босатылған, оның екеуі аудан комитетінің хатшылары еді. Аудан комитеті хатшыларының көпшілігі басқа аудандарға ауыстырылған.

Сонымен қатар, Орталық комитет 1932 жылдың 26 наурызында "мүлікті күштеп ортақтастыруға тыйым салу туралы" атты қабылдаған қаулысына сәйкес, Шығыс Қазақстан облыстық комитетінің бюросы жергілікті жерлерге колхозшылардың ірі және ұсақ малдарын

тартып алу әрекеттері партия бағытына қайшы келетіндігін және партияның негізгі мақсаты әрбір колхозшының малы, құсы болуына ықпал ету қажеттілігін жан-жақты түсіндіру тапсырылады. Аталған қаулыға сәйкес облыстағы барлық аудандар мал беру міндеттелінді.

Алайда, бірінші қыркүйекке дейін берілуі тиіс мал берілмеген. Он бесінші қыркүйектің өзінде берілуі тиіс малдың жартысына жуығы берілмеген еді. Мәселен, ірі қараның - 2872 басы(26%), қойдың -2672 басы(20%)ғана берілсе, сатылған қой мен ешкі -1162(19%) құраған (АОМА Қ.15. Т.1. Іс 2. П.105). Берілген көмектің өте мардамсыз екендігін көріп отырмыз. Оның да бірқатар себептері болса керек. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысы 1932 жылдың наурыз айында құрылған. Бірақ тоғыз ай бойы жалпы облыстық бюджет болмаған. 1933 жылы ғана бюджет жобасы жасалады және ол жыл бойы Қазақстанның халықтық қаржы комиссариатында 5-7 рет қаралады, жиналыста 3 рет бекітіледі, алайда оны ұзақ уақыт бойы бекітпей жүрген. Сол сияқты аудандық жерлерде де дәл осындай жағдай орын алған. Әсіресе, Семейдің бюджеті бірнеше рет қаралған, бірақ ешқандай нәтиже бермеген. Әрине, мұндай жағдай шаруалардың өмір сүру сапасына кері ықпалын тигізетіні белгілі. Кеңес билігінің әр түрлі эксперименталды реформаларды іске асыруы, шаруаларға оңай тимеді.

Қорытынды

XX ғасырдың басындағы елімізде жүргізілген аграрлық саясаттың басты бағыты тез арада Кеңес Одағын аграрлы артта қалған елден, ірі өнеркәсіпті елге айналдыру мақсаты тұрды. Елдің өнеркәсіптік әлеуетін арттыру үшін қаражатты ауыл шаруашылық саласынан алуды қажет етті. Осы жылдары экономиканың ауыл шаруашылық саласы басты назарға алынып, ауылды жерлерде жүргізілген саяси-экономикалық реформалар ауыл тұрғындарына үлкен өзгерістер алып келді.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру алдын ала даярлықсыз, жергілікті жердегі жағдайлар ескерілместен жүргізілді, оны жоғарыда аталып өткен архив құжаттарындағы тарихи деректер дәлелдейді. Ұжымдастыру саясатының баста мақсаты халықтың жеке меншікке қатысты қатынасын жою және күштеу мен қорқыту арқылы қол жеткізді. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, отырықшылық, шаруа қожалықтарын кәмпескелеу және астық және ет дайындау науқандары шаруалардың күн көрісі болып отырған төрт түлік мал басын қысқартты. Сонымен қатар жоспарды орындау үшін астық және ет өнімдерін мемлекетке өткізу міндеті қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығы құрылымының бұзылуына әкелді. Дәстүрлі мал шаруашылығымен өмір сүрген қазақ шаруаларына мал басының азаюы материалдық тұрғыдан да үлкен соққы болып тиді. Мыңдаған шаруашылықтар құлдырап, күнделікті қажеттілігіне пайдаланатын дүние мүлкінен айырылған халық аштыққа ұшырады. Жалпы жіберілген асыра сілтеулерге қатысты жүргізілген шаралар қасіретті нәубеттің, әсіресе жаппай аштықтың, індеттің алдын ала алмады, халықтың шекара асып кетуіне әкелді.

Пайдаланған әдебиеттер

- Абай облысы мемлекеттік архиві (АОМА) Қ 578. Т.1.Іс 11.
АОМА. Қ. 3. Т.1. Іс 389.
АОМА. Қ.15. Т.1. Іс 2.
АОМА. Қ.74. Т.1. Іс 376.
АОМА. Қ.74. Т.66. Іс 11.
Ахметова, 2014 - Ахметова Е.Т. Ұжымдастыру науқанының Семей губерниясындағы көрнісі.- Қазақстан тарихы парталы 14.03 2014 // <https://e-history.kz> (қаралған күні 05.12.2023.)
Ашаршылық. Голод,2021 - Ашаршылық. Голод. 1928-1934 Документальная хроника. Сборник документов. I том. –Алматы: Атамұра, 2021. – 920 с.
Кондрашин, 2008 - Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни.-М.: РОССПЭН, 2008.-519 с. // https://vk.com/wall-176345677_7004 (Қаралған күні: 10.12.2022)
Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) Қ.5. Т. 13. Іс 376.

- Қозыбаев, Алдажұманов, Әбілқожин, 1992 - Қозыбаев М., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. - Алматы, 1992. – 36 б.
ҚР ОМА. Қ.116.Т.1. Іс 19.
ҚР ОМА. Қ.116. Т.1. Іс 24.
Малышева, Познанский, 1999 - Малышева М.П., Познанский В.С. Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934 гг.). - Алматы: Ғылым, 1999. - 536 с.
Насильственная коллективизация и голод, 1998 - Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. - Алматы: Фонд «XXI век», 1998. - 263 с.
Неизвестные страницы истории, 2002 - Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.). - Сборник документов. - Семипалатинск, 2002. – 250 с.
Омарбеков, 1997 – Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. - Алматы: Санат, 1997. - 320 б.
Омарбеков, 2001 - Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері . - Алматы: Қазақпарат, 2001. - 404 б.
Сантаева, 2001 - Сантаева К.Т. Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі және оның ауыр салдары (Оңтүстік Қазақстан материалдары негізінде 1925-1935 ж.ж.): Тарих ғыл. канд. диссертациясы. - Алматы, 2001. – 178 б.,
Трагедия казахского аула, 2018 - Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. II том. Алматы: Раритет, 2018. – 744 с.
Халидуллин, 2001 - Халидуллин Ғ. Ашаршылық және демографиялық апат // Ақиқат. - 2001. № 8- 96 б.

Ж.К. Айтенов^{1*}, К.С. Адельчанов²

^{1,2}*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.*

ПОСЛЕДСТВИЯ МЯСО- И ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ КАМПАНИЙ (1920-1930 гг. НА ПРИМЕРЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА)

Аннотация. В статье подробно анализируется реализация проводимой в 1920-1930-е годы в Восточном Казахстане кампании по заготовке зерна и мяса и ее последствия на основе архивных документов. Основной частью аграрной политики в Казахстане в изучаемые годы была коллективизация, повышение плана центральной власти по заготовке продуктов питания, конфискация скота. В статье последовательно обсуждались и систематизировались вопросы репрессий и хлебозаготовительной кампании при насильственной коллективизации в Восточном Казахстане, изучались с новой точки зрения. На основе всестороннего изучения тенденций аграрной реформы в Казахстане выявлены ее эффективные и неэффективные стороны. Анализируя проводимые в сельском хозяйстве кампании по заготовке зерна и мяса, было достигнуто стремление определить новое социально-экономическое содержание аграрных отношений.

Крах традиционного казахского животноводства, последствия в мясных и зерновых кампаниях, политика конфискации богатых крестьянских хозяйств, насильственная коллективизация и изнасилование, массовые репрессии крестьян советскими органами под лозунгами «националист», «бандит» привели казахских крестьян к нашествию беженцев. В Восточно-Казахстанской области был проведен всесторонний анализ того, что придавало особый вид заготовке зерна и мяса и особенно оставляло глубокий след в жизни кочевых, полукочевых казахских крестьян.

Ключевые слова. Восточный Казахстан, Семипалатинская область, традиционное животноводство, зерновой кризис, беженцы, миграция, коллективизация, конфискация.

Zh.K. Aitenov^{1*}, K.S. Adelchanov²

^{1,2}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.*

CONSEQUENCES OF MEAT AND GRAIN HARVESTING CAMPAIGNS (1920-1930) IN EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The article provides a detailed analysis of the implementation of the grain and meat procurement campaign in Eastern Kazakhstan and its consequences based on archival documents. The main part of the agrarian policy in Kazakhstan in the 1920s and 1930s is considered to be collectivization, an increase in the central government's food procurement plan, and the confiscation of livestock. The article systematically discusses and systematizes issues of repression and the grain procurement campaign during the violent collectivization in Eastern Kazakhstan, examining them from a new historical perspective and in conjunction with universal human ideas. Based on a comprehensive study of the trends in agrarian reform in Kazakhstan, its effective and ineffective aspects have been identified. By analyzing the grain and meat procurement campaigns carried out in agriculture, the author sought to define the new socio-economic content of agrarian relations. The collapse of traditional Kazakh livestock farming, the consequences for meat and grain campaigns, the policy of confiscating wealthy peasant farms, forced collectivization and rape, mass repression of peasants by Soviet authorities under the slogans “nationalist” and “bandit” led to an influx of refugees among Kazakh peasants. In the East Kazakhstan region, a comprehensive analysis was conducted of what made grain and meat procurement so special and left a particularly deep mark on the lives of nomadic and semi-nomadic Kazakh peasants.

Keywords: East Kazakhstan, Semipalatinsk region, traditional animal husbandry, grain crisis, refugees, migration, collectivization, confiscation.

References

- Abai Oblasynyn memlekettik arhivi (AOMA) Қ. 578. Т.1. Is. 11.
Akhmetova, 2023 - Akhmetova E.T. The role of science in the Semey province. - History of Kazakhstan portal 14.03 2014 // <https://e-history.kz> (accessed on 05.12.2023.)
AOMA. Қ. 15. Т. 1. Is.2.
AOMA. Қ. 74. Т. 66. Is.11.
AOMA. Қ. 74. Т. 1 Is.376.
AOMA. Қ.3. Т.1. Is.389.
Asharşylyq. Famine, 2021 - Asharşylyq. Famine. 1928-1934. Documentary chronicle. Collection of documents. Volume I. Almaty: Atamura, 2021. 920 pp.
Forced collectivization and famine, 1998 - Forced collectivization and famine in Kazakhstan in 1931-1933. Collection of documents and materials. Almaty: XXI Century Foundation, 1998. -263 p.
Khalidullin, 2001 - Khalidullin G Poverty and Demographic Crisis // Aqikat. - 2001. - No. 8- 96 p.
Kondrashin, 2008 - Kondrashin V.V. The famine of 1932-1933: the tragedy of the Russian village. Moscow: ROSSPEN, 2008. 519 p. // https://vk.com/wall-176345677_7004 (Date of access: 10.12.2022)
Kozybaev, Aldazhumanov, Abilkozhin, 1992 - Kozybaev M., Aldazhumanov K.S., Abilkozhin Zh.B. Kazakhstan's Collective Farms: Prosperity and Poverty. - Almaty, 1992. - 36 p.
Malysheva, Poznansky, 1999 - Malysheva M.P. and Poznansky V.S. Kazakh refugees from famine in Western Siberia (1931-1934). - Almaty: Gylim, 1999. -536 p.
Omarbekov, 2001 - Omarbekov T. Key Issues in the History of Kazakhstan in the 20th Century. Almaty: Kazakparat, 2001. 404 p.
Omarbekov, 1997- Omarbekov, T. Kazakhstan in the 20th–30th centuries: A brief overview. Almaty: Sanat, 1997. 320 p.
Qazaqstan Respublikasynyng ortalyq memlekettik arhivi [Central state archive of the Republic of Kazakhstan.]. Q.498. Т.1. Is.7. QROMA. Қ.5. Т.13. Is.376.
QROMA. Қ.116. Т.1. Is.19.
QROMA. Қ.116. Т.1. Is.24.

Santaeva, 2001 - Santaeva K.T. The Development of the Kazakh People's Traditional Economy and Its Main Features (Based on Materials from Eastern Kazakhstan, 1925-1935): History. Candidate's dissertation. - Almaty, 2001. - 178 p.

The tragedy of the Kazakh aul, 2018 - The tragedy of the Kazakh aul. 1928-1934: Collection of documents. Volume II. Almaty: Raritet, 2018. – 744 p

Unknown pages in the history, 2002 - Unknown pages in the history of the Semipalatinsk Priirtysh region (1920s-1930s). Collection of documents. Semipalatinsk, 2002. – 250 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Айтенев Жасұлан Қуанышұлы – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Адельчанов Қуат Серікұлы - аға оқытушы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Сведения об авторах:

Айтенев Жасулан Қуанышевич – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Адельчанов Қуат Серікулы – старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Aitenov Zhasulan Kuanyshevich – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Adelchanov Kuat Serikuly – Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Айтенев Жасұлан Қуанышұлы – мақаланың мәтінін дайындап, зерттеудің құрылымын жасап, астық және ет дайындау науқандарына қатысты архивтік және тарихи деректерді талдады. Сондай-ақ ол алынған мәліметтер негізінде науқандардың Шығыс Қазақстан өңіріне тигізген салдарын анықтап, жалпы ғылыми қорытындыларды тұжырымдады.

Адельчанов Қуат Серікұлы – зерттеу жұмысының бағытын айқындап, теориялық-методологиялық негізін қалыптастыруға жетекшілік жасады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелерін талдау барысында кеңес беріп, жұмыстың ғылыми сапасын арттыруға үлес қосты.

Вклад авторов

Айтенев Жасұлан Қуанышұлы – подготовил текст статьи, разработал структуру исследования и проанализировал архивные и исторические материалы, связанные с зерно- и мясозаготовительными кампаниями. Кроме того, он выявил последствия этих кампаний для Восточного Казахстана и сформулировал общие научные выводы.

Адельчанов Қуат Серікұлы – определил направление исследования и обеспечил формирование его теоретико-методологической основы. Кроме того, он консультировал при анализе результатов и внес значительный вклад в повышение научного качества работы.

Authors' contributions

Aytenov Zhasulan Kuanyshuly – The prepared the text of the article, designed the structure of the study, and analyzed archival and historical materials related to the grain and meat procurement campaigns. In addition, the author identified the consequences of these campaigns for Eastern Kazakhstan and formulated the overall scientific conclusions.

Adelchanov Kuat Serikuly – Defined the direction of the research work and guided the development of its theoretical and methodological foundation. In addition, provided consultation during the analysis of the research findings and contributed to improving the scientific quality of the work.

Редакцияға түсті 02.11.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 15.12. 2025

Жариялауға қабылданды 25.12.2025

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-6](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-6)

БУРА ҚАРАТАЛ БАТЫР ТІЛЕУБЕРДІҰЛЫ: ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ НАРЫН АЛҚАБЫН ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫНАН

А.И. Исин¹, М.Г. Насыров^{2*}

^{1,2}Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)

E-mail: assemey51@gmail.com¹

nasiyrovf@gmail.com^{2*}

¹<https://orcid.org/0000-0002-5777-0562>

²<https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>

Аңдатпа. Мақалада Орта жүз Найман тайпасының Ергенекті тармағына кіретін Бура бірлестігі ішіндегі Таңатар аталығының тарихи-шежірелік негіздері талданады. Зерттеу Таңатардың шығу тегі, ішкі тармақталуы, руаралық байланыстары және Нарын алқабындағы қоныстану кеңістігінің қалыптасуын салыстырмалы-тарихи және шежірелік әдістер арқылы анықтауға бағытталған. Бүгінгі таңда ауызша шежірелер, ру тарихын сақтаған қолжазбаларға қатысты этнографиялық мәліметтер, әкімшілік-аумақтық, статистикалық шолулар аталмыш тақырыптарды зерттеуде өзекті. XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы жағдайында Нарын-Тарбағатай шебін қорғауға Бура жасақтарының қатысуы, батырлар институтының қоғамдық-саяси рөлі қамтылған. Мақалада Қаратал батыр тұлғасы Таңатар шежіресіндегі орны, әулеттік сабақтастықтары, жергілікті әскери-саяси үдерістердегі қызметі тұрғысынан қарастырылады. Шежірелік деректерді түйістіру арқылы оның ықпал аймағы, көш жолдарын қорғауы, ұрпақтарының қоныстануы мен топонимиялық іздері нақтыланады. Қаратал батыр төңірегіндегі көрші аталықтармен одақтас-қарсылас байланыстар, оқиғалардың ықтимал хронологиясы деректердің сәйкестігі арқылы қайта құрылады. Шежіре қолжазбалары зерттеуде негізгі деректік өзек қызметін атқарады. Олар ру-тайпа тармақталуын, қоныс ауысу бағыттарын, тұлғалардың тарихи орнын нақтылайды. Сондай-ақ ауызша мәліметтерді салыстырып, оқиғалардың хронологиясын түзетуге және аймақтық тарихтың деректік негізін күшейтуге сеп болады. Зерттеу нәтижелері Таңатар аталығының аймақтық тарихын жүйелеп, Бура наймандарының этноәлеуметтік құрылымындағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Найман; Бура шежіресі; Жәуетей; Таңатар; Қаратал батыр; Шығыс Қазақстан; Үлкен Нарын; шежіре қолжазбалары.

Кіріспе

Қазақ халқының этникалық тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеу барысында ру-тайпалық құрылымдар мен олардың тарихи эволюциясын зерттеу айрықша маңызға ие. Себебі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымы, саяси қатынастары мен мәдени дәстүрлері ұзақ тарихи кезеңдер бойы ру-тайпалық жүйе аясында қалыптасып, дамыды. Осы тұрғыдан алғанда, жекелеген тайпалардың шығу тегі, ішкі құрылымы, қоныстану аймақтары мен тарихи қызметін зерттеу қазақ этносының қалыптасу үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Орта жүз құрамындағы ірі тайпалардың бірі – Найман тайпасы отандық тарихнамада біршама мол зерттелген тақырыптардың қатарында. Найман тайпасының этногенезі, ортағасырлық мемлекет құру дәстүрі, саяси ұйымы, ішкі рулық жіктелуі және қазақ халқының қалыптасуы мен тарихи дамуына қосқан үлесі көптеген ғылыми еңбектерде қарастырылған. Ортағасырлық деректерде Наймандардың Орталық Азия кеңістігіндегі саяси ықпалы, кейінгі кезеңдерде қазақ этникалық қауымдастығының құрамына енуі тарих ғылымында жүйелі түрде зерттеліп келеді.

Ал бүгінгі таңда Найман тайпасының ішкі құрылымын құрайтын жекелеген рулық бірлестіктердің тарихы да этнотарихи және өлкетанулық зерттеулер үшін маңызды. Алайда Найман тарихына арналған еңбектердің басым бөлігінде тайпа тұтас күйінде қарастырылып, оның ішкі тармақтарының, әсіресе Ергенекті Найман бірлестігіне жататын Бура руының тарихы арнайы, кешенді зерттеу нысаны ретінде ішінара қамтылған. Бұл жағдай Бура наймандардың тарихи дамуын, шежірелік құрылымын және аймақтық рөлін нақтылауды қажет етеді.

Шежірелік деректерде Бура руының тарихи қоныстану аймақтары Ертіс-Тарбағатай өңірімен, Өскемен уезі аумағымен тығыз байланыстырылады. Өз кезегінде, бұл өңірлер XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы кезеңінде ерекше маңызға ие болған шекаралық аймақтар санатына жатқызылғаны мәлім.

Жоңғар шапқыншылығы дәуірі қазақ халқының тарихи тағдырында шешуші кезең болып саналады. Осы кезеңде Бура наймандардың әскери-саяси қызметі де ел ішіндегі бірқатар әңгімелерде тараған. Олар шекаралық аумақтарды қорғауға, жауға қарсы ұйымдасқан қарсылық көрсетуге және көшпелі қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысқан. Бұл тарихи үдерістерді зерттеу барысында батырлар институтының рөлі анық байқалады.

Бура наймандар арасында аты аталатын Қаратал батыр тұлғасы осы күнге дейін кешенді зерттелмеген, сондықтан бүгінгі тарихнамада оның өңірдегі тарихи орны мен ел аумағындағы шежірелік байланыстары арнайы назар аударуды талап етеді.

Қазақ ру-тайпаларының тарихын зерттеуде шежірелік деректердің маңызы ерекше. Шежіре қазақ қоғамында тарихи жадыны сақтаудың дәстүрлі үлгісі ретінде қызмет атқарды. Алайда шежірелер негізінен ауызша дәстүр арқылы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткендіктен, оларды ғылыми тұрғыдан талдауда сын көзбен қарау қажет. Осыған байланысты шежірелік мәліметтерді жазбаша дереккөздермен, статистикалық материалдармен және архивтік құжаттармен салыстыра отырып зерттеу ғылыми тұрғыдан аса маңызды.

Ауызша деректер мен жазбаша деректерді өзара салыстыра талдау ру-тайпалық тарихты зерттеуде деректердің шынайылығын арттырып, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың нақты орнын анықтауға мүмкіндік береді. XIX-XX ғасыр басындағы ресми әкімшілік құжаттар, жер пайдалану жөніндегі материалдар және уездік сипаттамалар шежірелік мәліметтерді нақтылауда маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Осы әдістемелік ұстанымдар Бура наймандардың қоныстану аймақтарын және Қаратал батыр тұлғасының тарихи қызметін ғылыми тұрғыдан пайымдауға негіз болмақ.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі деректік қорын, ең алдымен, қазақ халқының ру-тайпалық құрылымын сипаттайтын шежірелік материалдар құрайды. Ауызша деректердің уақыт өте өзгеріске ұшырау қырын ескере отырып, олар жазбаша дереккөздермен салыстырмалы түрде талдануы тиіс. Найман тайпасының Бура рулық бірлестігінің тарихи-шежірелік дамуын зерттеу барысында көпқабатты дереккөздер мен пәнаралық әдіснамалық тәсілдер қолданылды.

Найман тайпасының этникалық тарихы мен рулық құрылымын зерттеу XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында басталды. Бұл кезеңде қазақ қоғамының шығу тегі мен тайпалық жіктелуіне назар аударған алғашқы еңбектердің бірі Шоқан Уәлихановтың тарихи-этнографиялық зерттеулері болды деп тоқталамыз (Уәлиханов, 1980). Ол Орта жүз тайпаларының қалыптасуын, олардың қоныстану аймақтарын алғаш ғылыми тұрғыдан сипаттауға талпыныс жасады (Уәлиханов, 2010). Кейін бұл бағыт Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежірелік жазбаларында жалғасын тауып, сондай-ақ зерттеушілер Н.А. Аристов, А.Н. Самойлович, Г.Н. Потанин және т.б. еңбектерінде Найман тайпасының ішкі тармақтары ауызша дерек негізінде жүйеленген (Кітапбаев, 2007).

XX ғасырдың басында М. Тынышпаевтың «Материалы к истории киргиз-казахского народа» еңбегі қазақ руларының генеалогиясын ғылыми жүйеге түсіруге бағытталған іргелі зерттеу ретінде қалыптасты (Тынышпаев, 1925). Бұл еңбек Бура наймандардың Орта жүз құрамындағы тарихи қонысын анықтауда маңызды әдістемелік қор болып табылады. Сонымен

қатар А.И. Левшин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин сияқты орыс шығыстанушылары мен этнографтарының еңбектерінде найман тайпасы туралы ішінара этнографиялық және географиялық мәліметтер кездессе, XX ғ. бірінші жартысында жалпы найман тарихы туралы көлемді еңбек жазған авторлардың қатарында Әлкей Марғұланның зерттеулері маңызды орын алды (Марғұланов, 1930).

Кеңестік кезеңде қазақ этногенезі мен ру-тайпалық құрылымын зерттеу жаңа методологиялық деңгейге көтерілді. С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Л.Н. Гумилев еңбектерінде Найман тайпасының көне түркі және ортағасырлық тарихтағы орны кеңірек контексте қарастырылды.

Қазақстандық тарихнамада Найман тайпасының тарихын жүйелі түрде зерттеген авторлар қатарында Ж.О. Артықбаев, К. Нұрпейісов, Б. Көмеков сияқты ғалымдарды атауға болады. Ж.О. Артықбаев Орта жүз тайпаларының тарихи географиясына тоқталып, Ертіс-Тарбағатай өңіріндегі рулардың қоныстану ерекшеліктеріне тоқталған.

Өскемен уезі қазақтарының тарихын зерттеуде отарлық кезеңде жарық көрген әкімшілік-статистикалық жинақтар мен кейінгі тарихшылардың еңбектері маңызды дереккөз ретінде пайдаланылды. «Материалы по киргизскому землепользованию» жинақтарында Ертіс бойындағы қазақ руларының қоныстануы, жер пайдалану жүйесі және шаруашылық құрылымы сипатталады (Материалы, 1905).

Шежірелерде Көкжарлы мен Саржомартты Бақанастан тарату да, Көкжарлыны Саржомарттан тарату үлгісі де кезігеді. Қолжазба шежірелерді ел ішіне XVIII ғасырды Сыбан Ақтайлақ би, XIX ғасырда Мұрын Тана мырза, кейінірек Матай Тайжан жазып қалдырды, кейінгілер сол нұсқалардан көшіріп таратты деген мәліметтер бар. Сондай көшірме шежіренің бірін автор А. Исиннің әкесі, ақын Иса Биназарұлы 1960 жылы Көкпекті ауданының «Үлгілі малшы» кеңшарында тұрған Матай Жүнісбек Егімбайұлынан алған. Араб графикасымен жазылған ол шежіре бұл күнде А. Исиннің жеке архивінде сақтаулы тұр (А. Исиннің далалық материалдары, 1960).

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі дереккөздердегі мәліметтерді өзара салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға қолданылды. Деректанулық талдау арқылы ауызша шежірелер мен жазбаша деректердің пайда болу уақыты, мақсаты және мазмұндық ерекшеліктері айқындалды. Герменевтикалық тәсіл шежірелік атауларды, тармақ аттарын және тарихи тұлғалар есімдерін дұрыс түсіндіруге мүмкіндік берді.

Талқылау

Қазақтың тарихи санасында «тоғыз таңбалы» Найман санатындағы құрамдас ірі руларының бірі – Бура. Найман руларының таңба саны сегіз. Бұл моңғол тіліндегі «найман» атауына сай келеді. Зертеушілер ерте ортағасырлардағы «сегіз оғыз» бірлігінің «найман» деп аталуына негіз болған деген қорытындыға келген. Бура менен Көкжарлы таңбасы бір – «ергенек». Сол себепті туыстас екеуін Ергенекті Найман деп те атайды.

Бура Ергенекті Найман бірлестігінің негізгі тіректерінің бірі ретінде Шығыс Қазақстан өңірінде этникалық және әскери маңызы бар рөл атқарған. Жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ жүздері арасындағы шаруашылық және саяси байланыстарды әлсіретті. Ол кезде Орта жүздің өз хандары болды. Олардың ішінде Сәмеке мен Күшіктің есімдері белгілі. Соңғысы найман тармақтарының едәуіріне хан болып, орыс шекарасынан алыста көшіп жүрді (Қазақстан тарихы, 2010: 157). Бура руының шежірелік құрылымы қазақ қоғамындағы туыстық байланыстардың күрделі жүйесін көрсетеді. Қаратал батыр тұлғасы арқылы Бура наймандардың жергілікті батырлар институтындағы орны нақтыланады.

Бұл болжамды нақтылау үшін батырдың ғұмырнамалық уақытын шежірелік деректердің салыстырмалы тәсілімен тексеру орынды. Атап айтқанда, Әлкей Марғұлан 1930 жылы жазып алған Қаратай руына қатысты шежіре мәтіндері (Марғұланов, 1930) Көкжал Барақ тұлғасын белгілі бір ұрпақ тізбегіне бекітіп, оны басқа генеалогиялық қатарлармен қатар қоя отырып есептеуге мүмкіндік береді. Бұндай жағдайда әдіснамалық тұрғыда екі дерек қатар қолданылады. Біріншісі – батырдың аты сақталған рушілік генеалогиялық тізбекке назар

аудару. Екіншісі – кейінгі ұрпақтарға қатысты шамаланған туған жылдар мен буынаралық қашықтықты ескеру (орта есеппен 30-35 жыл). Мұндай тәсіл шежіре мәтініндегі тұлғаларды дәлме-дәл жылдарды теңестіруді мақсат етпейді, керісінше олардың өмір сүрген кезеңін ықтимал тарихи дәуірге жақындатуға қызмет етеді.

Бура – Ергенекті наймандар құрамындағы ірі үш рудың бірі ретінде шежірелік жіктемеде дербес орны бар бірлестік саналады. Бурадан тарайтын негізгі ру бөлімдері жөнінде деректер әртүрлі еңбектерде салыстыра беріледі. Мәселен, Ж. Тілеке көрсеткен нұсқада Бура ішіндегі базалық бөлімдер Сарғалдақ, Сырмақ, Жарымбет, Алатау, Құлатау ретінде таратылады. Мұнда Сарғалдақтан Мәмбетқұл мен Ұмбет, Сырмақтан Жарасқұл мен Құлтуды өрбиді, Алатаудан Алушы, одан әрі Ұмбетқұл мен Солтанқұл жалғасады, ал Құлатаудан Достық, Сырдақ, Сұрша, Шеге тарайды. Сонымен бірге шежіренің кейбір нұсқаларында Шеге, Алушы, Сырдақ аталатын тармақтар Бураның өз кіндігінен тараған жеке ұрпақтары ретінде көрсетіліп, олардың мәртебесі тікелей генеалогиялық байланыс арқылы түсіндіріледі. Ал «Найман» атты көптомдық басылымның үшінші томында Құлатау тармағынан Достық, Сырдақ, Сұрша, Шеге және Алушы деп аталатын бес ру тарайды деген тұжырым ұсынылады, яғни Алушының орны кейбір жүйелеулерде Құлатаумен қатар соның ішінде қарастырылатын құрылымдық бірлік ретінде бекітіледі. Бұл алшақтықтар Бура шежіресінің ауызша-дәстүрлік таралуына, аймақтық нұсқалардың сақталуына және ру ішілік тармақ атауларының тарихи кезеңдерде әркелкі қолданылуына байланысты екенін көрсетеді (Каренов, 2014: 51).

Соған қарамастан, аталған деректердің ортақ желісі Бура наймандарының ішкі құрылымы көпсатылы екенін және оның бөлімдері бір ғана үлгімен емес, бірнеше шежірелік жүйелеу арқылы түсіндірілетінін айқындайды. Тарихи-географиялық тұрғыдан Бура наймандарының бұрын Өскемен уезі аумағын қоныс еткені туралы мәлімет те осы ру бірлестігінің Шығыс Қазақстан өңіріндегі аймақтық орны мен тарихи қоныстану кеңістігін нақтылайды.

Нәтижелер

Шежіредегі ру атауларын түсіндіргенде халық шебер қиыстырады ғой. Әлгі шежіреде жаугершілікте Бақа, Бақанас екі бала жетім қалып, тәшкенттік сартқа еріп кеткен екеуін туыс ағасы Саржомарт іздеп барып, бір қара бура, бір көкжал арғымақ ат сатып алып, тәшкенттікке беріп, екі баланы алып келеді. Бірі Бура атанып, бірі Көкжарлы Саржомарт болып тарайды деп елге ұғынықты баяндалады (А. Исиннің далалық материалдары, 1980).

Көкжарлы Барақ батыр

Ел ішіндегі тарих әңгімелерінде әйгілі Көкжарлы Көкжал Барақ батыр мен Қаратай батыр замандас болғаны айтылады. Көкжарлы Тілеуберді:

Тілеуберді – Баба – Оразбақты – Өтей – Шүрек – Барақ батыр.

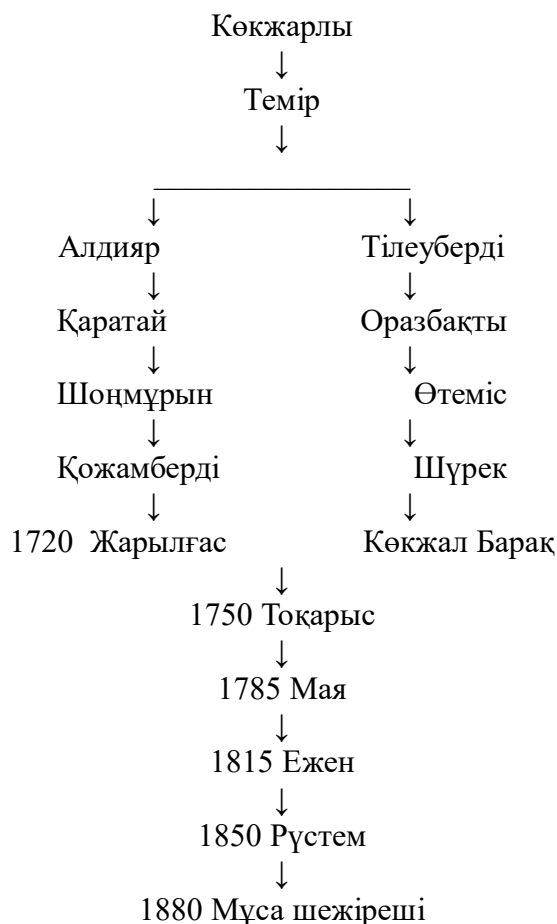
Барақ батыр туралы ауызша деректерді батырдың сегізінші ұрпағы Советхан Қалиғожин жинастырып, 2015-2016 жылдары Шығыс Қазақстан облысының «Дидар» газетінде жариялаған. Тағы бір ауызша деректе Көкжарлы Көкжал Барақ 69 жасында қаза тапқан делінеді. 1770 жылы Алатау қырғыздарына қарсы аттанып, жеңіліп қайтқанын Шоқан Уәлиханов жазған (Уәлиханов, 2010: 90-91). Ол кезде батырдың қартаймаған шағы болса керек. Көкжал Барақ батырдың өмір сүрген жылдарын жас Әлкей Марғұлан жазып алған Қаратай руының шежіре деректерімен салыстырма арқылы тексеріп көрсек (Маргуланов, 1930), мынандай тізбек шығады (Кесте 1).

Дерекпен бөліскен Мұса шежірешіден жоғары қарай есептегенде Жарылғас есімді атасы Көкжал Барақпен тұтас келеді. Демек Көкжал Барақтың дүниеге келген уақыт аралығы 1720-жж. төңірегінде деп болжауға негіз бар.

Бура шежірелеріне тоқталсақ, жазбаша және ауызша жинақталған деректер көп. Көлемі аса үлкен шежіре деректерін керекулік шежіреші Мүсәйіп Сыдықов сапалы екі том кітап қылып шығарған (Сыдықов, 2006). Пайдаланған қолжазба шежірелерінің саны 27 екен, оның жетеуі «Бура шежіресі» деп тақырыпталыпты (Сыдықов, 2006). Әдебиеттер тізімінде баспадан шыққан 111 кітабы аталған. Аталар шежіресі хронологиясын сенімді бергі заманнан емес,

әріден бергіге белгілеу әдісі қате деп танысақ та, оларды бергі аталардан әріге, тарихи шежіреге реттеуге мүмкіндік бар.

Кесте 1. Мұса шежірешінің дерегі бойынша Көкжал Барактың өмір сүрген кезеңін төменнен жоғары қарай салыстырмалы тізбек арқылы болжау

Шежірелерде Жауетейге дейінгі аталар тізбегі анық десек, одан әрі әртүрлі нұсқалар кезігеді. Жауетейден арғы ата бірде Басқан (Баспан), бірде Қара. Қарадан әрі бірде Мұңсыз (Тынышпаев, 1925), бірде Дөрбеуіл (Маргуланов, 1930).

Жауетейден Боғайға дейінгі бергі аталар

Автор А. Исиннің қолындағы Жауетей Бура шежіресінде (А. Исиннің далалық материалдары, 1960-70) Қараталдың атасы Боғайға дейінгі аталар тізбегі:

Бақанас (Бура) → Араб → Алушы → Қара → Басқан → Жауетей → Таңатар → Боғай. «Боғай Күршімде бір болыс ел» деген ескертпе жазу бар. Шежіре деректерін келтіруші Темірхан Жұмағұлұлының сегізінші атасы Құттық, Қаратал батырдың бабасы (үшінші атасы) Таңатармен бірге туысады:

Құттық → Сейітқұл → Көккөз → Байбура → Құлжабай → Шерубай → Жанбазар → Жұмазұл → Темірхан.

Бұл деректердің Қаратал батырдың өмір сүрген жылдары туралы түсініктерді қалыптастыру үшін маңызы бар.

Қарт журналист, шежіреші Рақымбек Қорабаевтан 1980-1982 жж. жазып алған аталар тізбегімде арғы аталары Басқан емес – Баспан (А. Исиннің далалық материалдары, 1982):

Баспан → Жауетей → Кенжалы → Тоқтайлақ → Ермек → Едіге → Қорабай → Рақымбек.

Шежіреші Мүсәйіп Сыдықовтың жинақтаған шежіре қорытындысында Бура руының Боғайға дейінгі аталар тізбегі былайша көрсетілді:

*Бура → Құлатау → Сырдақ → Досық → Баспан → Жәуетей → Таңатар → Боғай
Боғайдан Қаратал батырға дейін*

Боғай ұлдары мен немерелерін бергі шежіре білгірлерінің бірі Молдахан Әбішұлы былайша айтқан:

Боғай, оның балалары: Әлібек, Тінібек, Тілеуберді, Өтеген, Қабыл, Шағыр (Нұрсадықов, 1996). Қаратал батырдың өмір сүрген жылдарын Қараталдың әкесі Тілеубердімен бірге туған Қабыл Боғайұлының туған жылын есептеу әдісімен анықтай түсу:

Боғай (1680) → Қабыл (1715) → Несіпбай (1745) → Қорқымбай (1780) → Шоқтыбай (1815) → Қазанған (1850) (Материалы, 1905).

Қараталдың бір баласы – Құт. Шежіредегі аталардың ш.а. туған жылдары төменнен жоғары қарай туған жылдары нақты белгілі Қалибек (1933) және Алдаберген (1912) арқылы салыстырылды (Авторлардың далалық материалдары, 2025).

Құт (1775) → Масақ (1810) → Жайлаубай (1845) → Күдері (1880) → Алдаберген (1912) → Қалибек (1933).

Сонымен, Қаратал батырдың туған жылы бірнеше салыстырмалы тарих деректері арқылы жыл мөлшерімен анықталып тұр:

Боғай (1680)
↓
Тілеуберді (1710)
↓
Қаратал (1735)

Қаратал батыр елді ұйыстырушы тұлғаның бірі

Яғни, тарихтағы Қаратал батыр жас кезінде Жоңғар хандығы күйреген жылдарында елдің шығыс аймақтардағы қоныстарына оралу әрекеттерімен қарсылас жауларымен қақтығысып, одан кейін қол астындағы ауылдастарымен Нарын алқабына қоныстану толқынын басқарған батырдың бірі болған. Қазіргі Шығыс Қазақстанның Күршім, Үлкен Нарын аудандарында ол заманда шашыранды қалмақтар мен қырғыздар да жүрді. Шежіре деректері айқын көрсеткендей, Қаратал батыр кей достары мен ауылдастарын сол қауымдардың ортасынан тапқан.

Шежіре әңгімелерде қырғызға шабуыл жасаған Қаратал қырғыздың Жақып деген батырының қолына тұтқын болып қолға түсіп қалады. Біраз уақыттан соң Қаратал мен Жақыпмен ұғынысып, Жақыпты оның әйелі де қолдап, бірге көшіп жүріп, Нарын бойында ауылдас болады.

Қараталдың Торал деген қырғыз батыр әйелінен Құт және Сарт екі ұл туып, ұрпақтары Торал аталады. Торал деген жер аты да содан қалған.

Ескі әңімені жадында сақтаған Қабдуәлі Сембіұлы (ол кісі 1926 жылы туған) өз білгенін былай әңгімелеген: «Жанай шал деген әкемнің ағайыны 97-ге келіп қайтыс болған. Өз әкем 1982 жылы 85 жасында дүние салды. Екеуі де біз Қараталдың асыранды баласымыз. Орта Қоңқайдан бері мекендеппіз. Қатты обада қырғыз ауылы қырылып қалып, азғана үй қалыппыз деуші еді».

Сонымен, Қаратал батырдың асыранды кей балаларының тегі қырғыз екені білгір қарттардың деректері арқылы белгілі болып отыр. Сол сияқты, Нұрғожа деген ескіге білгір ақсақал да Қаратал батырдың қалмақты Мұзтау асыра қуғанын айтады. Ел әңгімелеріне зер қойсақ, Қаратал жұртынан қалғандарды қазақтарға қосып алған. Бұл Қаратал батырдың ел ұйыстырушысы болғандығын дәлелдейді.

Ел әңгімелерінде Көкжал Барақ батыр қырғыздар жиылып, Ертіске дейін жорық жасағанда қаза тапқан екен. Қаратал қырғыздарды Ертістен өткізбеймін деп қалың қамыс арасында ұрыс салады. Қырғыздар қамысты айналдыра от қойған. Қаратал Барақ батыр сияқты

қырғыздардың қолынан қаза табады. Қаратал батырдың осы соңғы ерлігі туралы Қанапия мен Алтыбайдың Сембісі Шыңғыстайдың екі әйелімен айтысқанда ол әйелдер: «Қаратал атаң отқа күйіп, күлі суға кетіп, бірнеше рет шығып жүрген, тағы шығар», – деп Қанапия екеуін жеңіп кетіпті (Нұрсадықов, 1996).

Қаратал батырдың ұрпақтары жеткізген мәлімет бойынша батырдың өмір сүрген жылдары 1721-1786 жж. сәйкес келеді (Авторлардың далалық материалдары, 2025). Жоғарыда жүргізілген салыстырмалы-тарихи және шежірелік талдау нәтижелерін қорыта келгенде, Қаратал батырдың туған уақыты шамамен 1735 жылдар төңірегіне сәйкес келеді деп пайымдауға негіз бар. Қарастырылған деректер Қараталдың Көкжал Барақпен замандас тұлға болғанын көрсетсе, бұл екі батырдың да XVIII ғасырдың орта шеніндегі әскери-саяси оқиғалар аясында әрекет еткенін аңғартады.

Қаратал батырдың қайтыс болған мерзіміне қатысты нақты жыл көрсететін жазба дерек сақталмағанымен, жанама айғақтардың түйісуі оның 1770 жылдардың орта тұсы шамасында қаза табуы ықтимал деген тұжырымға жетелейді. Атап айтқанда, Ш. Уәлиханов еңбектерінде Көкжал Барақтың 1770 жылы Алатау қырғыздарына қарсы жорыққа аттанып, сәтсіздікпен қайтқаны жөнінде мәлімет беріледі. Ел ішіндегі тарихи оқиғаларды жеткізуші Қабдуәлі Сембіұлының хабарлауынша, Қаратал батыр Көкжал Барақпен қатар өмір сүріп, екеуі де қырғыздармен болған қақтығыстар барысында қаза тапқан. Осы жазба және ауызша деректерді қатар қарастыру Қаратал батырдың ғұмырнамалық межесін XVIII ғасырдың ортасына орнықтырып, оның 1735 ж. шамасында дүниеге келіп, орта есеппен 1775-1780 жж. айналасында қаза болуы ықтимал деген қорытындыны негіздеуге мүмкіндік береді.

Қаратал батыр ұрпақтарының кейінгі замандарда қоныстануы

Жауетей Бура ауылдары XIX ғасыр соңында Семей облысы Өскемен үйезінің Нарын, Күршім, Үркер болыстарында бірнеше әкімшілік ауылы болып тіркелген. Әлібек, Тінібек, Тілеуберді, Өтеген ауылдары Нарын болысының №2 әкімшілік ауылын, Әлібек, Тінібек, Өтеген, Қабыл, Шағыр ауылдары №3 әкімшілік ауылын қоныстанған екен. Бұған қоса Қабыл ауылдары №4 әкімшілік ауылын құраған (Материалы, 1905: 375-379).

Қорытынды

Қаратал батыр XVIII ғасырдың екінші жартысында Нарын аймақтарында елдің қоныстануына басшылық жасаған, елді ұйыстырған көрнекті тұлғаның бірі. Зерттеу өзегінде Қаратал батыр тұлғасы арқылы жергілікті әлеуметтік-саяси үдерістерді реттеудегі маңызы ашылды. Қаратал батырдың Нарын алқабындағы елді ұйыстыру сияқты қызметтері оның ел деңгейдегі ықпалды қайраткер болғанын көрсетеді. Салыстырмалы шежірелік тізбектер мен жазба деректерді түйістіре қарастыру нәтижесінде Қаратал батырдың өмір сүрген уақыты XVIII ғасырдың екінші жартысымен межеленіп, оның Көкжарлы Көкжал Барақпен замандастығы жөніндегі тұжырымдар деректік үйлесім тұрғысынан негізделді.

Қаратал батырдың өмір сүрген жылдары шежіре деректерде 1721-1786 аралығы ретінде көрсетіледі. Бұл межеліеу жалпы XVIII ғасырдың екінші жартысындағы тарихи жағдаймен сәйкес келіп, мақалада қарастырылған оқиғалар контексіне уақыт жағынан қайшы келмейді. Дегенмен зерттеу барысында біз шежірелік тізбектерді, ауызша деректерді және сол дәуірге оқиғаларды салыстыра отырып, Қаратал батырдың нақты тарихи оқиғаларда көріну ықтималдығын күшейту үшін оның өмір сүрген жылдарын шамамен 1735-1770 жылдар аралығына жуықтатуға талпындық. Мақалада ұсынылған жылдар хронологиялық тұжырым болмақ. Ол тарихи контекстпен және деректердің өзара сәйкесуіне негізделген ықтимал межеліеу ретінде қарастырылады.

Мақала нәтижелері Бура наймандарының қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымындағы орнын, Нарын аймағындағы тарихи қоныстану үдерістеріндегі рөлін нақтылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Авторлардың далалық материалдары. Қаратал батырдың ұрпағы Ж. Қалибекқызы сақтаған Алдаберген Күдеріұлының шежіресі. 2025.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Араб графикасымен жазылған шежіре. 1960.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Рақымбек Қорабаевтың ауызша мәліметі. А. Исин 1982 ж. жазып алған. 1982.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Сыбан Ақтайлақ би, Мұрын Тана мырза шежірелері көшірмелерінен Жүнісбай Егімбайұлы көшіріп жазған Найман шежіресі. Шәкәрім университеті. Тарихшы ғалым Амантай Исаұлының ғылыми кітапханасының қолжазба қоры; Алтынбаев Қ. Көкжарлы шежіресі. 1980 жылы жазып алынған ауызша дерек. 1980.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Темірхан молда Жұмағұлұлы жазбалары. Шәкәрім университеті. Тарихшы ғалым Амантай Исаұлының ғылыми кітапханасының қолжазба қоры. 1960-1970 жж.
- Каренов Р. «Найман» этнонимі және найман тайпасының рулары жөнінде. Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. №1(73) 2014. – 45-59 бб.
- Кітапбаев Б. Тоғыз таңбалы Найман. Шежіре. Ергенекті: Саржомарт, Бура, Жеті Көкжарлы. – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2007. – 1 том. – 428 б.
- Қазақстан тарихы. Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 б.
- Маргуланов А. Найманы // Казаки. – Л., 1930. С. 330.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей / МЗ и ГИ. Деп. гос. земельн. имуществ. Т. 9. Семипалатинская область: Устькаменогорский уезд. – СПб., 1905. Pdf.
- Нұрсәдықов Қ. Қаратал батыр // «Еңбек туы» – «Знамя труда». Нарын аудандық газеті. – 1996. 6 маусым.
- Сыдықов М. Тоғыз таңбалы Найман. Бура шежіресі. Екі томдық. – Павлодар. – 2006.
- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа: (Читаны в Туркестанском Отделе Русского Географического Общества в 1924 и 1925 гг.). – Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства, 1925. – 62 с.
- Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-басылым. – Алматы: «Толағай групп», 2010. Т.2. – 464 б.
- Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980. – 412 б.

А.И. Исин¹, М.Г. Насыров^{2*}

Шәкәрім университет (Семей, Қазақстан)

О БАТЫРЕ БУРА ҚАРАТАЛ ТІЛЕУБЕРДІҰЛЫ: ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ НАРЫНСКОЙ ДОЛИНЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье анализируются историко-генеалогические основания рода Таңатар, входящего в объединение Бура ветви Ергенекті племени найман Среднего жуза. Исследование направлено на выявление происхождения Таңатара, его внутренней разветвлённости, межродовых связей и формирования пространства расселения в Нарынской долине на основе сравнительно-исторического и анализа материалов шежире. На современном этапе устные шежире, этнографические сведения о рукописных материалах, сохранивших историю рода, а также административно-территориальные и статистические обзоры сохраняют актуальность для изучения данной проблематики. Рассматривается участие отрядов Бура в обороне Нарынско-Тарбагатайского рубежа в условиях джунгарских нашествий XVII-XVIII вв., а также общественно-политическая роль института батыров. Центральное место в статье занимает фигура Қаратал батыра, исследуемая с точки зрения его положения в шежире Таңатара, родовой преемственности и участия в местных военно-политических процессах. Путём сопоставления материалов шежире уточняются сфера его влияния, охрана кочевых

маршрутов, расселение потомков и топонимические следы. Воссоздаются союзнические и конфликтные связи с соседними аталыктар, а вероятная хронология событий реконструируется на основе согласования источников. Рукописные шежире выступают в работе ключевым источниковым ядром: они уточняют ветвление родо-племенной структуры, направления миграций и историческое место персоналий; сопоставление с устными сведениями позволяет корректировать хронологию событий и укреплять источниковую базу региональной истории. Полученные результаты систематизируют историю рода Таңатар и уточняют место Бура-найманов в этносоциальной структуре казахского общества.

Ключевые слова: Найман; шежире Бура; Жәуетей; Таңатар; Қаратал батыр; Восточный Казахстан; Үлкен Нарын; рукописные шежире.

A.I. Isin¹, M.G. Nassyrov^{2*}

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

ON THE BURA BATYR QARATAL TILEUBERDIULY: FROM THE HISTORY OF SETTLEMENT IN THE NARYN VALLEY OF EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the historical and genealogical foundations of the Таңатар lineage, which belongs to the Bura union of the Ergenekti branch of the Naiman tribe of the Middle Zhuz. The study aims to identify the origin of the Таңатар, its internal branching, inter-clan ties, and the formation of its settlement space in the Naryn Valley using comparative-historical and genealogical (shezhire-based) methods. At present, oral shezhire traditions, ethnographic information on manuscript materials that preserve the lineage's history, as well as administrative-territorial records and statistical surveys remain highly relevant for researching these issues. The article discusses the participation of Bura detachments in defending the Naryn-Tarbagatai frontier during the Dzungar invasions of the 17th-18th centuries, along with the socio-political role of the batyr institution. A central focus is the figure of Batyr Qaratal, considered in terms of his place in the Таңатар shezhire, dynastic continuity, and involvement in local military and political processes. By correlating shezhire evidence, the study уточifies his sphere of influence, the protection of nomadic routes, the settlement of his descendants, and toponymic traces. Alliances and conflicts with neighboring lineages (atalyqs) are reconstructed, and a probable chronology of events is developed through source concordance. Manuscript shezhire materials constitute the core source base of the research: they clarify the branching of tribal and clan structures, directions of migration, and the historical significance of key individuals; comparison with oral accounts allows refinement of event chronology and strengthens the documentary foundation of regional history. The findings systematize the history of the Tangatar lineage and clarify the position of the Bura Naimans within the ethno-social structure of Kazakh society.

Keywords: Naiman; Bura shezhire; Zhawetei; Tangatar; Batyr Qaratal; Eastern Kazakhstan; Ulken Naryn; manuscript shezhire materials.

References

- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Arab grafikasy men zhazylgan shezhire. Field materials of Amantai Isin. A chronicle written in Arabic script. 1960.
- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Rakymbek Korabaevtyn auyzsha malimeti. A. Isin 1982 zh. zhazyp algan [Field materials of amantai Isin. Oral information of Rakhimbek Korabayev. Written by A. Isin in 1982]. 1982.
- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Syban Aktailak bi, Muryn Tana myrza shezhireleri koshirmelerinen Zhunisbai Egimbaiuly koshirip zhazgan Naiman shezhiresi. Shakarim universiteti. Tarihsy galym Amantai Isaulynyn gylmy kitaphanasynyn kolzhazba kory; Altynbaev K. Kokzharly shezhiresi. 1980 zhyly zhazyp alyngan auyzsha derek [Field materials of amantai Isin. Syban Aktailak bi, Nasir Tana from copies of The Chronicles of the Naiman Chronicle, copied by Zhunisbay

- Yegimbayuly. Shakarim University. Manuscript fund of the Scientific Library of the scientist-historian Amantai Isaul'y; Chronicles of Kokzharly K. Altynbayev. Oral data recorded in 1980]. 1980. Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Temirkhan molda Zhumagululy zhazbalary. Shakarim universiteti. Tarihshy galym Amantai Isaulynyn gylymi kitaphanasynyn kolzhazba kory [Field materials of Amantai Isin. Notes of Temirkhan molda Zhumagululy. Shakarim University. Manuscript fund of the Scientific Library of the historian amantai Isaevich]. 1960-1970 zhzh.
- Avtorlardyn dalalyk materialdary. Karatal batyrdyn urpagy Zh. Kalibekkyzy saktagan Aldabergen Kuderilynyng shezhiresi [Field materials of the authors. The Chronicle of Aldabergen Kuderily, preserved by Zh. Kalibekkyzy, a descendant of Qaratal batyr]. 2025.
- Karenov R. «Naiman» etnonimi zhane naiman taipasynyn rylary zhoninde [Ethnonym "Naiman" and about the tribes of the Naiman tribe]. Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarih. Filosofii seriyasy. №1(73 2014. – 45-59 bb.
- Kazakstan tarihy [History of Kazakhstan]. Bes tomdyk. 3-tom. – Almaty: «Atamura», 2010. – 768 b.
- Kitapbaev B. Togyz tangbaly Naiman. Shezhire. Ergenkti: Sarzhomart, Bura, Zheti Kokzharly [Nine-digit Nayman. The Chronicle. Yergenekty: Sarzhomart, Bura, Zheti Kokzharly]. – Oskemen: Reklamnyi Daidzhest, 2007. – 1 tom. – 428 b.
- Margulanov A. Naimany [The Naimans] // Kazaki. – L., 1930. S. 330.
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe regions]/ MZ i GI. Dep. gos. zemeln. imushchestv. T. 9. Semipalatinskaya oblast: Ustkamenogorskii uezd. – SPb., 1905. Pdf.
- Nursadykov K. Qaratal batyr [Qaratal batyr] // «Enbek tuy» – «Znamia truda». Naryn audandyk gazeti. – 1996. 6 mausym.
- Sydykov M. Togyz tangbaly Naiman. Bura shezhiresi [Nine-digit Nyman. Chronicle of Bura]. Eki tomdyk. – Pavlodar. – 2006.
- Tynyschpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo Naroda [Materials on the history of the Kyrgyz-Kazak people]: (Chitany v Turkestanskom Otdole Russkogo Geograficheskogo Obshchestva v 1924 i 1925 gg.). – Tashkent: Vostochnoe Otdelenie Kirgizskogo Gosudarstvennogo Izdatelstva, 1925. – 62 s.
- Ualikhanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. 2-basylym. – Almaty: «Tolagai grupp», 2010. T.2. – 464 b.
- Ualikhanov Sh. Tangdamaly [Custom]. – Almaty: Zhazushy, 1980. – 412 b.

Авторлар туралы мәлімет

Исин Амантай Исаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Шәкәрім университеті.

Насыров Мадияр Газинурович – Тарих және археология ғылыми орталығының кіші ғылыми қызметкері, «Тарих» білім беру бағдарламысының магистранты, Шәкәрім университеті.

Сведения об авторах

Исин Амантай Исаевич – кандидат исторических наук, профессор, Шәкәрім университет.

Насыров Мадияр Газинурович – младший научный сотрудник Научного центра истории и археологии, магистрант образовательной программы «История», Шәкәрім университет.

About the Authors

Amantay Isin – Candidate of Historical Sciences, Professor, Shakarim University.

Madiyar Gazinurovich Nassyrov – Junior Researcher at the Scientific Center for History and Archaeology, Master's degree student in the educational program "History", Shakarim University.

Авторлардың үлесі

Амантай Исин – мақаланың мәтінін дайындады, зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін, мақсаты мен міндеттерін айқындады. Тақырып бойынша тарихнамалық және тарихи деректерді талдап, жинақтаушы қорытындылар жасады.

Мадияр Насыров – зерттеу тақырыбына қатысты тарихи және тарихнамалық материалдарды жинақтауға қатысты, мәселенің зерттелу деңгейін нақтылауда жекелеген толықтырулар енгізді. Мақала мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеуге және библиографиялық тізімді жүйелеуге көмектесті.

Вклад авторов

Амантай Исин – подготовил текст статьи, определил теоретико-методологические основы, цели и задачи исследования. Проанализировал историографические и исторические источники по теме и сформулировал обобщающие выводы.

Мадияр Насыров – участвовал в сборе исторических и историографических материалов, внес отдельные дополнения при определении уровня изученности проблемы. Содействовал оформлению текста статьи и систематизации библиографического списка в соответствии с требованиями журнала.

Authors' contributions

Amantay Isin – prepared the manuscript and defined the theoretical and methodological framework, as well as the goals and objectives of the study. Analyzed historiographical and historical sources relevant to the topic and formulated the overall conclusions.

Madiyar Nassyrov – contributed to collecting historical and historiographical materials and made specific additions when assessing the state of research on the problem. Assisted in formatting the manuscript and organizing the reference list in accordance with the journal's requirements.

Поступила в редакцию 19.10.2025

Поступила после доработки: 16.12.2025

Принята к публикации 25.12.2025

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-7](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-7)

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА ҚЫЗМЕТІН ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1932-1960 жж.)

А.Б. Нуртазаева^{1*}, К.Т. Туенбаева²

¹*Халықаралық инженерлік-технологиялық университет (Алматы, Қазақстан)*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті (Алматы, Қазақстан)*

E-mail: alima_nyr@mail.ru^{1*}

kalima_t@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0009-0000-5766-341X>

²<https://orcid.org/0000-0001-8230-7740>

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанда Орталық ғылыми кітапхананың құрудың тарихи факторлары, қалыптасу кезеңдегі негізгі басымдықтар мен әдістері, кітапхана жұмысын үйлестіру мен басқару тарихы қарастырылады. Орталық ғылыми кітапхананың ғылыми, ақпараттық-библиографиялық қызметінің бағыттарын архив қорлары мәліметтеріне сүйене отырып дамыту тарихы баяндалады. Мақалада отандық ғалымдардың аталған тақырыпқа қатысты жазылған еңбектеріне теориялық бағытта сараптамалар жасалынды. Орталық ғылыми кітапхананың ХХ ғасырдың 1932-1960 жж. аралығындағы қызметі қарастырылып, Кеңестік саясаттың кітапхана жұмысына тигізген әсерін анықталады. Республикамызда ғылым, білім және мәдениетті дамытуда Орталық ғылыми кітапхананың қосқан үлесін зор екендігін ешкім жоққа қоймайды. Құрылған күннен бастап ғылыми кітапхана Ұлттық Ғылым Академиясының тарихымен тікелей байланысты. 1932-1960 жылдар аралығында көптеген қиыншылықтарды басынан өткізіп, кәсіби тұрғыдан ең беделді мекемеге айналды. Одақ көлемінде басқа ғылыми кітапханалармен байланыс орнату және кәсіби мамандармен ұжымды толықтыру, кітап қорын жасақтау, өңдеу, анықтамалық-библиографиялық жұмыстарына талдау жасалынып, Орталық ғылыми кітапхананың атқарған қызметі мен жеткен жетістіктерінің тарихы айқындалды. Құрылу процессінде кездескен қиыншылықтарға қарамастан, Орталық ғылыми кітапхана елімізде ғылым, білім және мәдениеттің дамуына зор үлесін қосуы баяндалады. Сонымен қатар мақалада кітапхананың құрылуынан бастап 1960 жылдар аралағына дейінгі кезеңдеріне шолу жасалынылады. Кітапхананың дамуына әсер еткен негізгі жаңалықтар кезеңдер арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: Орталық ғылыми кітапхана; ақпарат; ақпараттық ресурстар; ақпараттық технологиялар; кітап қоры; ғылыми-ақпарат; библиография

Кіріспе

Кітапханалардың өміршең болуы білімді болашақ ұрпақ келбетінің жарқын көрінісі. Елімізде кітапхана қызметінің мәселесін сапалы тұрғыдан оңтайлы шешу, адами құнды капитал қалыптастыру тұжырымдамасын анықтау, кітапхана қорын цифрландыру, жасанды интелектің көмегімен ақпараттың қолжетімділігін заңнамалық негізде қамтамасыз ету қазіргі уақыттағы өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі таңда Қазақстандағы кітапхана ісінің қалыптасу тарихы мен даму мәселесін ғылыми тұрғыда қарастыру маңызды болып табылады. Ал соның, ішінде Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу тарихы мен қызметін зерделеу, қазіргі таңда өзекті тақырыптардың бірі ретінде саналады. Бұл үшін 90- жылдық тарихы бар кітапхана ісіне байланысты мұрағаттық тарихи дереккөздерін жан-жақты зерттеу қажет. Осыған байланысты

мақалада жалпы жарық көрген ғылыми зерттеулер, мұрағаттық деректер, Орталық ғылыми кітапхана тарихына байланысты дереккөздерді кешенді зерттеу осы өзекті мәселені одан да тереңірек ашып, тарихи дерек ретінде талдау негізінде қарастырылады. Мұрағат қорларындағы деректер жалпы кітапхана тарихына байланысты тың өзекті мәселелерді толық қанды ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Мақалада Орталық ғылыми кітапхананың Отандық ғылымның дамуына қосқан үлесі, ұлт зиялылары қалыптасуына тигізген әсерін анықтау арқылы, кітапхана қызметінің рухани мәдениетіндегі көрінісі жазбаша құнды деректер негізінде қарастырылады. Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты Орталық ғылыми кітапхананың XX ғасырдың 1932-1960 жж. аралығындағы қызметін толық қанды қарастыру, Кеңестік саясаттың кітапхана жұмысына тигізген әсерін анықтау арқылы ғылыми айналымға енгізу болып табылады. Республикамызда ғылым, білім және мәдениетті дамытуда Орталық ғылыми кітапхананың қосқан үлесін ашып көрсету жұмыстың негізгі міндеті болып табылады. Орталық ғылыми кітапхананың ғылыми, ақпараттық-библиографиялық қызметінің бағыттарын және кітап қорын жасақтау, өңдеу, анықтамалық-библиографиялық жұмыстарына талдау жасау арқылы ғылыми зерттеу әдісіне ерекше мән беріледі. Жұмыстың қысқаша сипаты, оның құрылымына қойылатын негізгі талаптарға сәйкес келеді.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеуде мұрағат қорларындағы деректерді жинау, кітапхана ісі бойынша жазылған ғылыми еңбектерге, әдебиеттерге жан-жақты шолулар жасалды. Мақаланы жазу барысында материалдарды сұрыптау, салыстыру және жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеуде талдау, сұрыптау және жүйелеу әдістері қолданылды. Жүйелі әдістің көмегімен талдауды деректер қоры анықталады. Зерттеу жұмысында Орталық ғылыми кітапханаға байланысты Кеңес үкіметі тұсында жарыққа шыққан еңбектер және жаңа сыни көзқарас тұрғысында жазылған ғылыми зерттеулер салыстырмалы түрде ашылып көрсетілді. Сонымен қатар, нақты заңдылықты қажет ететін деректанулық зерттеу әдісіне ерекше мән берілді. Алдымызға қойылған міндеттерді толығымен ашып көрсету үшін жалпы ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылғанын айта кеткен жөн. Зерттеу жұмысының деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 1781-қорларының құжаттары құрайды. Сондай-ақ, Орталық ғылыми кітапхана қызметіне байланысты ҚР ҒОБА (Қазақстан Республикасының Ғылым Ордасының ведомстволық архиві) 10-қорының материалдары негізінде талдау болды. Архив қорларынан алынған деректер біраз мәселенің бетін ашуға, көмегін тигізді. Зерттеудің негізін құрайтын материалдар хронологиялық оқиғаларды, құқықтық нысандардың мазмұнын ескере отырып зерттелді және талданды. Қорыта алғанда, аталған зерттеу әдістері біздің тарапымыздан қарастырылып отырған тақырыпты толығымен ашуға, оның жекелеген тұстарын тиянақты түрде зерделеуге мүмкіндік береді деген сенімдеміз.

Талқылау мен нәтижелер

Тоқсан жылдан астам тарихы бар Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу тарихы мен қызметі жеке ғылыми тақырып ретінде арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Бірақ-та, еліміздегі кітапхана тарихы бойынша жазылған зерттеулер мен ғылыми мақалаларда жалпылама аталып өткен. Тақырыпты зерделеу барысында кітапхана қызметіне байланысты мәліметтер зерттеуші ғалымдардың назарында болып, зерттеу объектісіне айналып, ғылыми құнды еңбектердің жазылуына алып келді. Сондай-ақ, кеңестік ғалымдарының еңбектерінде кітапхана ісінің қалыптасуы мен дамуы Социалистік идеология, партиялық принцип тұрғысынан қарастырылды. Көпшілік кітапханалар туралы мәліметтер мерзімді басылым беттерінде жарияланып отырылды. Атап айтар болсақ, онда кітапхана туралы Ереже, кітапхананың қызметі әрдайым мемлекеттің қамқорлығында және бақылауында болатындығы, республика деңгейіндегі маңызды мемлекеттік мекеме ретінде заңды мәртебе берілгендігі туралы құжаттар жарияланып отырылған. Бірқатар зерттеулерге тоқтала кетер болсақ, Н.К. Даулетова мен Е.Н. Шмелеваның бірігіп жазылған ғылыми еңбегінде Кеңестік Қазақстандағы

кітапхана ісінің қалыптасу тарихы мен қызметін жетілдіруге және жалпы мәдени құрылыстың дербес саласы ретіндегі кітапхана жұмысын қалыптастыру қызметін қарастыра отырып, XX ғасырдың 1917-1985 жж. аралығында жалпыға бірдей қолжетімді кітапханалар құру жұмысы және Лениндік мәдени революцияның жоспарын жүзеге асырудың заңды қорытындысына тоқталады (Даулетова, 2009). А.С. Федулин мақаласында республикамыздағы кітапханалар жұмысында елеулі кемшіліктер барын атап көрсетеді. Орталық ғылыми кітапхана қызметіне тоқтала кетеді, кітап қорларын толықтыру, оқырманға қызмет көрсету, кітапханалар үшін әдістемелік орталықтар болып табылатын олардың жұмысында өзара байланыс жүйесі жоқ екендігін нақты айтады. Бұл кемшіліктердің барлығы республикада әдістемелік жұмысты нақты ұйымдастырудың болмауына байланысты деп қорытындылайды (Федулин, 1962). Е.Н. Шмелеваның "Қазақстандағы кітапхана құрылысы 1917-1945 жылдары" атты еңбегінде кітапхана құрылысының тарихын хронологиялық ретпен қарастырады: 1918-1920 жж., 1921-1925 жж., 1926-1932 жж., екінші және үшінші бесжылдық жылдар, Ұлы Отан соғысы кезеңі. Автор еңбегінде "Халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңіндегі Қазақстанның кітапханалық құрылысына саяси-экономикалық жағдайлардың әсерін көрсете отырып, мемлекеттік-партиялық құжаттарға сүйене отырып мәліметтер келтіреді (Шмелева, 1979). Тәуелсіздік жылдары шыққан ғылыми еңбектер қатарына, 1994 жылы қазақ тілінде Н.К. Дәулетова мен Қ. Нұрахметованың "Қазақстандағы кітапхана ісінің тарихы" атты еңбегін атап өту жөн болады. Еңбекте жалпы еліміздегі көпшілік кітапханалардың қызметі баяндалады. Сондай-ақ, Орталық ғылыми кітапхананың ашылу тарихына шолу жасайды (Даулетова, 2009). Сонымен қатар, 2008 жылы Р.А. Бердіғалиеваның "Қазақстандағы кітапхана ісі" атты ғылыми мақаласы жарық көрді. Бұл зерттеуде Орталық ғылыми кітапхана тарихына және ғылыми зерттеу жұмыстарының тақырыптарының өзектілігіне байланысты мәселелер қарастырылған (Бердіғалиева, 2008). Сонымен қатар, құнды жинақтардың ішінде Орталық ғылыми кітапхананың 70 -жылдық мерейтойына арналған «Мұра» атты ұжымдық еңбек жарыққа шықты. Ғылыми жинақ үш бөлімнен тұрады. Бұл еңбекте кітапхана оқырмандарының атап айтар болсақ, академик, ғылым докторлары мен қоғам қайраткерлерінің естеліктері топтастырылып берілген (Әбуғалиева, Бірімжарова, Қаймақбаева, 2002). Жоғарыдағы аталған еңбектерді қарастыра отырып, Орталық ғылыми кітапхананың ғылыми тұрғыда зерттеу объектісіне айналып, жан-жақты зерттелуді қажет ететіндігі туралы тұжырым жасауға болады. Аталған зерттеуде негізінен архив қорларындағы дерек көздеріне сүйене отырып, Орталық ғылыми кітапхана қызметінің аспектілерін толық қанды тұжырымдар жасауға мүмкіндік аламыз. Архивте сақталатын құжаттардың негізгі бөлігі нақтылап айтсақ, XX ғасырдың 1930 жылдарынан бастау алады. Алайда, Орталық ғылыми кітапхана қызметі бойынша деректік құжаттық жинақтар жарық көрген жоқ. Оның себебі, тақырып бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарының аз болуы. Сондай-ақ, зерттеу барысында негізінен архив қорларындағы дерек көздеріне сүйене отырып, Орталық ғылыми кітапхана қызметінің тұжырымдарын толығырақ ашып көрсету болып отыр. КОКП мен Қазақ өлкесінің партия комитетінің съездері және Пленумдарында қаралып, соның нәтижесінде қабылданған шешімдерін зерттеу барысында, коммунистік партияның аталған мәселеге байланысты көзқарастары анықталды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарына қатысты деректік базаны мемлекеттік және партиялық құжаттар құрайды. Кеңес өкіметі тұсында кітапханалардың қызметі мемлекеттің қамқорлығында болғандығымен түсіндіріледі. Қазақстанда жүргізілген тарихи зерттеулер XX ғасырдың алғашқы жылдарында қолға алына басталды. Ғылыми мекемелер жүйесі мен зерттеу жұмыстары көлемінің ұлғаюы, КСРО Ғылым Академиясының қазақстандық базасын ашуға мүмкіндік берді. Елімізде алғашқы кітапханалардың пайда болуы, Қазақстанда ғылымның қалыптасуы және дамуымен тікелей байланысты болды. 1932 жылы КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық базасында алғашқы ғылыми кітапхана құрылады, ол 1934 жылы КСРО ҒА Қазақстандық базасын КСРО ҒА Қазақ филиалы етіп қайта құру кезінде де өз жұмысын жалғастырып оқырмандарға қызмет көрсетіп отырды. Бұл кезең елімізде тұңғыш ғылыми қорды ұйымдастырудың бастапқы іргетасы болып табылады. (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 8

іс. 18-п.). Қарастырып отырған жылдары кеңестік идеология ең басты құрал болғандығын Қазақстан Республикасы Ғылым Ордасының Ведомстволық Архиві (ҚРҒОВА) 10-қордың 1,3,8,12,61-істерінен зерделенген төмендегі құжаттар да дәлел бола алады. Жаңадан ашылған ғылыми кітапхананы басқаруды Ғылым Академиясының ғалымдары жүзеге асырды. Орталық ғылыми кітапхана қызметкерлерінің кадрлық құрамы үнемі өзгерістерге ұшырап отырды. Оның себебі, кітапхана басшылығына тағайындалған басшылар ғалымдар қатарынан тағайындалды, олар кітапхана жұмысымен таныс болмады, кәсіби кітапханашылар, білікті, тәжірибелі кадрлар болмады. Кітапхананың бірінші басшыларының пікірінше, олар кітапхананы басқаруды өздерінің ғылыми қызметімен ұштастырды және бұл олардың жиі ауысуын түсіндірді. Орталық ғылыми кітапханада кадр мәселесі бірқатар объективті себептерге байланысты қиындықпен шешіліп отырылды. Арнайы білікті, білімді мамандардың өткір тапшылығы кітапхана құрылған жылдан –ақ байқалды. Кітапхана қызметінің сапалық көрсеткіші ол тікелей білікті басшымен тығыз байланысты. Біз қарастырып отырған жылдары кітапхананы басқарған ғылым мен ұйымдастырушылық қызметті қатар атқарған басшыларға келер болсақ: 01.09.1932-02.1933 жж. аралығында кітапхананың тұңғыш меңгерушісі Е.Р. Тяпкин бекітілген болатын, 02.1933-08.1933 жж. аралығында кітапхананың ғылыми меңгерушісі З.С. Катцнельсон., ал кітапхана меңгерушісі болып А. Попова қызмет атқарды. 1933 жылдың тамызынан 1934 жылдың наурызына дейін кітапхана меңгерушісі болып Тарих-археологиялық комиссия бойынша 1-разрядты ғылыми қызметкер Хасембек Исатаев қызмет атқарды. Сондай-ақ, кітапхананың дамуына әр жылдары басшылық қызметте болған А.К. Синицына., В.Ф. Фисенко және М.Н. Андрееваның қосқан үлестері болды. Орталық ғылыми кітапхана жұмысын бір жүйеге келтіріп, одан әрі дамуына зор үлес қосқан Сарра Моисеевна Рейдер болды. Ол 1937-1939 жж. кітапханашыларға арналған жоғары курсы бітірген, кәсіби жоғары білікті маман ретінде, 1945-1949 жж аралығында ғылыми кітапхананы басқарды. 1949-1957 жж аралығында ғылыми кітапхана басшылығына Федор Васильевич Жизневский тағайындалды. Ол 1939 жылы Н.К. Крупский атындағы Коммунистік саяси-ағартушылық институты бітірген, жоғары білімі бар кәсіби маман болды. Кітапхана қызметінің сапалық көрсеткіші ол тікелей білікті басшымен тығыз байланысты. 1957 жылы ғылыми кітапхана басшылығына Нурхан Батишева Ахмедова тағайындалады. Жаңадан тағайындалған директор және ұжымының алдында қызмет көрсету жүйесін жетілдіру және оқырмандардың құрамын қалыптастыруға қатысты жұмыс бойынша күрделі, нақты міндеттер тұрды. Аталған басшылар кітапхана жұмысын ұйымдастырумен қатар оның одан әрі дамуына өз үлестерін қосты (ҚР ҒОВА. 10-к. 1-т. 5 іс. 1-п.). Жаңадан ашылған кітапхана еліміздегі ғылымды зерттеу ошағына айналған, бірден бір ғылыми мекеме болды. Кітапхананың материалдық техникалық базасы баяу қалыптасты, қажетті материал құрал жабдықтардың болмауы жұмыстың дамуына кедергі келтірді. Алғашқы уақытта кітапхана жұмысына мемлекет тарапынан қаржының мардымсыз бөлінуі, жоғары кәсіби білікті мамандардың жоқтығы, білім мен тәжірибенің аздығы көп әсерін тигізді. Кітапхана басшыларының негізгі алдында тұрған міндеттері, өзекті мәселелердің бірі кадрлық потенциалды нығайту, сол арқылы кітапхананы жұмысын жоғарғы деңгейге көтеру, ғылыми нәтижелер мен табыстарға жету, басқа Одақтас республикалардың ғылыми кітапханаларымен іскерлік байланысты нығайту, ғылыми зерттеу дәрежесін көтеру, ұжымда шығармашылық ахуал қалыптастыру, социалистік міндеттемелерді орындау үшін , ұжымдағы тәртіпті жөнге салу болды. Құрылған сәттен бастап кітапханада жұмыс істейтін мамандардың негізгі міндеті ғалымдарға қызмет көрсету және кітаптар жинау жұмысы болды. Кітап қорының бастапқы негізі КСРО Ғылым академиясының баспасынан сыйлық ретінде жіберілген кеңес ғалымдарының еңбектері болды. Жылдан-жылға, кітапхана КСР Ғылым академиясының Қазақстандық базасы ғалымдарының зерттеу тақырыптары бойынша әдебиеттермен белсенді түрде толықтырыла басталды. 1935 жылдың басында қорда жаратылыстану ғылымдары мен математика бойынша 10 мың томдық ғылыми басылымдар болды (ҚР ҒОВА. 10-к. 1-т. 8 іс. 18-п.). Ботаникалық, географиялық және геологиялық бағыттағы алғашқы секторлардың құрылуы, кітапхана жұмысының жаратылыстану-ғылыми бағытта жұмыс істейтінін бағыттап

берді. Алғашқы уақытта, екіншіке орай архив қорларында ғылыми кітапхананың жылдық есептеріне байланысты құжаттар өте аз. Себебі кітапханада оқырмандар санын есепке алмаған, кітап қорындағы әдебиеттер есепке алынбаған, картотекалық жұмыс жүргізілмеген. Бұндай нәтиже, кітапханада білімі бар мамандардың болмауымен байланысты. Сол кезеңге дейін 35 мың баспа басылымын құраған қор ескерілді (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 8 іс. 18-п.). КСРО Ғылым Академиясының қазақстандық базасының Президиумының төрағасы болып академик А.Н. Самойлович тағайындалды. 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясының қазақ филиалы болып қайта құрылады. 26 қазан 1945 жылы КСРО Халық комиссарлар кеңесінің қабылданған шешіміне орай КСРО ҒА Қазақстандық филиалы, енді Қазақ КСР-нің ҒА болып қайта құрылды. 1 маусым 1946 жылы КСРО ҒА Қазақстандағы бөлімі негізінде Қазақ КСР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы құрылады (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 61 іс. 30-п.). Кітапхана жұмысының дамуы және ғылыми деңгейінің арттыру жолындағы қызметін қадағалап, бағыт-бағдар беру жолын реттеуді ҚазССР Ғылым Академиясының бірінші Президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаев тікелей өз қадағалауына алды. Осы кезеңнен бастап Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу, дамуының жаңа және негізгі кезеңдері басталды. Алғашқыда кітап қоры КСРО Ғылым академиясының сыйға тартқан 2000 дана ғылыми еңбектен құралды. 1946 жылы құрылған Қазақ КСР-і Ғылым академиясының бірінші мәжілісінде атауы Орталық ғылыми кітапхана болып өзгертілді. Сол жылы кітап қорына 74258 басылым, 15000 дана шетелдік әдебиет жинақталып, КСРО кітапханаларымен және ғылыми мекемелерімен кітап алмасу жолға қойылды (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 6-п.).

Ал, енді кітапхананың жұмыс атқару жүйесіне келер болсақ, құрылған жылы оның құрамында төмендегідей бөлімдер жұмыс істеді.

1. Кітаптарды жинақтау және айырбастау
2. Каталогтарды өңдеу
3. Кітап сақтау және оқырмандарға қызмет көрсету
4. Қазақ әдебиеті
5. Шетел әдебиеті
6. Шығыс әдебиеті
7. Анықтамалық-библиографиялық
8. Қолжазба (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 13- іс. 2-п.).

Орталық ғылыми кітапхана қызметінің библиографиялық ақпарат жасауды және оны оқырманға жеткізуді көздеген анықтамалық-библиографиялық және ақпараттық жұмысы аса маңызды бағыттардың бірі болды. Кітапхана өз қызметінің алғашқы жылдарында-ақ ұлттық библиографияны дамыту міндетін қойды. Орталық ғылыми кітапханада 1945 жылға дейін библиографиялық жұмыс жүргізілмеді (ҚР ҒОБА 10-қ., т. 1., іс. 5, 6-16). Анықтамалық-библиографиялық жұмысты жүргізу үшін, 1946 жылы штаттық кесте негізінде кітапхананың бірнеше құрылымдық бөлімі жұмыс істей бастады. Осы жылы анықтамалық-библиографиялық бөлім құрылды. Бөлім ауызша және жазбаша анықтамалар, ұсыныстық тізімдер жасаумен және библиографиялық кеңестер жүргізумен айналысты. Қызмет көрсету кітапхананың анықтамалық-библиографиялық ақпаратының, атап айтқанда, анықтамалық-ақпараттық қор мен картотекалар негізінде құрылды. Ақпараттық-библиографиялық бөлім анықтамалармен, энциклопедиялармен және библиографиялық көрсеткіштермен жақсы толықтырылған қор жұмыс істеді. 1946 жылы кітапхана жаңа ғимаратқа көшіріледі, кітапхананың материалдық техникалық базасы барлық талаптарға сай болды (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 12 іс. 14-п.). 10 қазан 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қатысуымен кітапхана қызметіне байланысты кезекті отырыс болып өтеді. Күн тәртібінде бір ақ мәселе Кітапхана кеңесін құру болды. Отырысты Қ.И. Сәтбаев қорытындылады. Жаңадан құрылған кітапхана кеңесінің құрамына Н.Л. Кассин (төраға), М.О. Әуезов, Н.Т. Дюсенбаева, С.М. Рейдер, Н.Ц. Базанова кірді (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 6-п.). Кітапхана кеңесі тұрақты жұмыс істеді. Кітапхана кеңесінің құрамын Орталық ғылыми кітапхана директорының ұсынысы бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының Төралқасы

бекітеді. Одақтас мемлекеттердің ғылыми кітапханаларымен байланыс орнату, шетел және шығыс әдебиеттерімен кітап қорын толықтыру және гуманитарлық бағытта кітап алмасу жұмысын жандандыру жоспары мақұлданды. Сондай-ақ, кітапханаға байланысты барлық ұйымдастырушылық жұмысты қадағалауды ретке келтіру болды (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 3 іс. 9-п.). Кітапхана кеңесінің жан-жақты жедел жұмыс істеуінің барысында көптеген нәтижелі жұмыс атқарылды. 1947 жылдан бастап ғылыми-зерттеу мекемелерінің тақырыптары бойынша міндетті ақылы басылымдар және Москва, Ленинград, Рига, Львов, Ташкенттің ірі кітапханаларының дублеттік қорларынан да кітаптар алына бастады. ҚазССР ҒА бірінші президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың бастамасымен Кеңестер Одағының атақты ғалым-академиктері В.Л. Комаров, А.Д. Архангельский, Н.С. Курнаков және Д.К. Зелениннің жеке кітапханалары алынды. Бұл ғылыми құнды кітапханалар Орталық ғылыми кітапхананың кітап қоры сапасының маңыздылығын арттырды. Соғыстан кейінгі кезеңде, 1947 жылдан ғылыми-зерттеу институттары ақылы негізде ғылыми еңбектер жіберіп тұрды. Қазақ өлкесінен шыққан атақты ғұламалар, қоғам қайраткерлері қазақ библиографиясының өркендеуіне жол ашып берді. 1949 ж. Ғылым Академиясының Төралқасы бекіткен Ережеге сәйкес Қазақ КСР ҒА Орталық ғылыми кітапханасы «Кітапхана ісі мен ғылыми-библиографиялық жұмысты ұйымдастыру саласындағы Қазақ КСР ҒА бас кітап қоймасы және жетекші ұйымы болып табылады» делінген (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 5 іс. 14-п.). 1949 жылдан Қазақстандағы өлкетану библиографиясының дамуындағы жаңа кезең ашылды. Оның дамуына Қазақстан КП ОК қаулысы мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1947 жылғы 20 қыркүйектегі «Кітапханалардың жұмысын жақсарту шаралары туралы» шешімі септігін тигізді, осы құжаттарда барлық түрдегі өлкетану библиографиясын кеңейту, ірі кітапханалардың анықтамалық-библиографиялық бөлімдерін күшейту қажеттілігі көрсетілді. (ҚР ОММ 1781-қ, 1-т, іс-270, п-4). 1950 жылға қарай кітапхана қоры 152 мыңға дейін жетіп, екі есе көбейді. 1957 жылдан «Қазақстан 1955 жылдағы библиографиясы», «Қазақстан 1958 жылдағы библиография» тіркеу көрсеткіштері шығарылды. Осы басылымдардың жалпы көлемі 94 баспа табақ, таралымы 22,0 мың дана болды. Орталық ғылыми кітапхана ұжымы КСРСР Кітап палатасымен бірге «Қазақ кітабының репертуарын» құрастыру жұмысын бастап кетті XX ғасырдың 50-шы жылдарында Орталық ғылыми кітапхананың библиографиялық қызметі қарқынды жұмыс істей бастады. Қазақ КСРСР Ғылым Академиясы басылымдарының бес жылдық (1945-1950 жж) алғашқы көрсеткіші шықты. 1951 жылы Қазақ КСРСР ҒА Төралқасының шешімінің негізінде ғылыми-зерттеу институттарының жанынан Орталық Ғылыми кітапхана филиалы құрылды (ҚР ҒОБА. 10-қ. 1-т. 14- іс. 1-п.). 1959 жылы сирек кітаптар қоры құрылды. Қ. Сәтбаев, М. Әуезов, І. Кеңесбаевтың бастамасымен қолжазба қоры, қазақ ғылыми әдебиеттері қоры құралып, Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениеті жөніндегі мәлімет көздері және шығыс әдебиеті жинақтала бастады. Кітапханалар еліміздегі интеллектуалды деңгейінің артуына зор ықпал ететіні, заманауи технологиялар ғасырында әдеби мұрамызды сақтап қалу, сирек кітап қор басылымдарын қалпына келтіру оны келешек ұрпаққа жеткізу өзекті мәселенің бірі болып табылады. Электрондық ақпараттық ресурстардың пайда болуы кітапханалар мен ақпараттық орталықтардың жұмысына айтарлықтай әсер еткендігін айта аламыз.

Қорытынды

Кеңестік кезеңде Орталық ғылыми кітапхана- аса ірі ғылыми кітаптар қоры мол, мәдени-танымдық және ақпараттық мекеме ретінде танылып, орны мен беделі арта түсті. Орталық ғылыми кітапхананың қызмет көрсету шеңбері жыл сайын өзгеріп, жаңа тұрғыдан кеңейтіліп отырылды. Кітапхана кітап қорын толықтыру, халықаралық кітап айырбасы, оқырмандарға қызмет көрсету, анықтамалық-библиографиялық ақпараттар беру қызметімен қатар, бұқаралық мәдени шаралар өткізуді, Кеңес Одағының атақты ғалымдарымен кездесулер ұйымдастырып олардың дәрістерін тыңдау, құнды құжаттар, деректері мен өнер туындыларын қалпына келтіру, сақтау, өңдеу жұмыстарыда жүргізілді. Аталған жылдары, кітапхананың өсіп

өркендеуіне кітапханашылардың өз мамандығына деген адалдығы, сүйіспеншілігі және кәсіби шеберліктері ықпалын тигізді. Кітапхана ұжымының сандық және сапалық құрамында өзгерістер болып отырылды. Одақ көлемінде кітапханашы мамандығын бітірген кәсіби білікті мамандармен қызметкерлер қатарын толықтырылды. Сондай-ақ, ғылым саласында тер төгіп жүрген ғалымдар мен зиялы қауымда көмек беруде аянып қалған жоқ. Сонымен, Орталық ғылыми кітапхана республикада ғылым саласы мен қатар білім, мәдениет салаларын дамытуға өз үлесін тигізді. Бұл зерттеу Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу тарихы мен дамуы, жалпы анықтамалық, ғылыми-библиографиялық, ақпараттық-танымдық мәліметтер туралы түсінік береді деген ойдамыз. Бұл зерттеудің нәтижелері кітапхана, мұрағат және ғылыми қызметкерлеріне қажеті мол. Сондай-ақ, тарих және қоғамдық ғылыммен айналысатын зерттеушілер үшін ақпараттық маңызы зор. Қорытындылай келе, бүгінгі таңда кітапханалардың өміршең болуы білімді ұрпақ пен жарқын келешектің келбетінің көрінісі, жасанды интеллект ғасырында мәдени институт мәртебесін сақтап қалуына қоғамның үлесі зор екендігін атап өткіміз келеді.

Пайдаланған әдебиеттер

- Бердіғалиева Р.А. Библиотечное дело Казахстана / Библиотечное поле Казахстана: события и факты-Астана, 2008-60с.
- Даулетова Н.К., Шмелева Е.Н. История становления и развития библиотечного дела в Казахстане Алматы, 2009-41с.
- Дәулетова Н.К., Нұрахметова Қ Қазақстандағы кітапхана ісінің тарихы. Алматы, 1994-51б.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.3. 9.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс. 14. 1.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.12. 14.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.13. 2.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.3. 6.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.3.6.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.5. 16.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.61.30.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.8. 18.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.8. 18.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10. Т.1. Іс.8.18.п.
- ҚР ҒОВА. Қ.10.Т.1. Іс. 5. 14.п.
- ҚР ҒОВА.Қ.10. Т.1. Іс.5. 1.п.
- ҚР ОММ. Қ.1781.Т.1. Іс.270. 4.п.
- Мұра. Орталық ғылыми кітапхананың 70-жылдық мерейтойына арналады /Құрастырушылар: Әбуғалиева К.К., Бірімжарова Р.Т., Қаймақбаева Қ.Е. - Алматы, 2002. – 43б
- Федулин А.С. Библиотечную работу – на уровень новых задач // Библиотеки Казахстана. Выпуск №2, Алма-Ата, 1962. –18с.
- Шмелева Е.Н. Библиотечное строительство в Казахстане в 1917-1945 годы // Библиотековедение в Казахстане : сборник научных статей. Алма-Ата, 1979 - 23с.

А.Б. Нургазаева^{1*}, К.Т. Туенбаева²

¹Международный инженерно – технологический университет (Алматы, Казахстан)

²Казахский Национальный Университет имени аль - Фараби (Алматы, Казахстан)

ИСТОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ (1932-1960 гг.)

Аннотация. В статье рассматриваются исторические предпосылки создания Центральной научной библиотеки Казахстана в 1930-е годы XX века, основные направления её

становления, принципы организации, управления и координации библиотечной деятельности. На основе анализа архивных материалов исследуются этапы развития научной, информационно-библиографической и культурно-просветительской работы библиотеки в период 1932-1960 гг. Особое внимание уделено влиянию советской государственной политики на формирование структуры библиотеки, комплектование и организацию книжного фонда, развитие справочно-библиографического направления, а также установление профессиональных связей с другими научными библиотеками Советского Союза. Рассматриваются основные достижения и трудности, сопровождавшие процесс становления Центральной научной библиотеки как одного из ведущих научно-информационных учреждений республики. В статье проведён анализ отечественной историографии по проблеме развития библиотечного дела в Казахстане, выявлены основные этапы институционального развития Центральной научной библиотеки от момента её создания до 1960-х годов. Показано, что деятельность библиотеки была тесно связана с историей формирования Национальной академии наук Казахстана и сыграла значительную роль в обеспечении научных исследований, образовательного процесса и культурного развития республики.

Ключевые слова: Центральная научная библиотека; книжный фонд; кадровая проблема; научно-информационная библиография; информация, информационный ресурс; информационные технологии.

A.B. Nurtazayeva^{1*}, K.T. Tuenbayeva²

¹*International Engineering Technological University (Almaty, Kazakhstan)*

²*Al – Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

HISTORY OF MODERNIZATION AND DEVELOPMENT OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY (1932-1960)

Abstract: The article examines the historical factors of the creation of the Central Scientific Library in Kazakhstan in the 30s of the twentieth century, the main priorities and methods of formation, the history of coordination and management of the library. The article describes the history of the development of scientific, information and bibliographic activities of the Central Scientific Library based on data from archival collections. The article examines the activities of the Central Scientific Library in the period 1932-1960. The influence of Soviet policy on the work of the library was determined in the twentieth century. No one can deny the great contribution of the Central Scientific Library to the development of science, education and culture in the republic. Since its creation, the scientific library has been directly linked to the history of the National Academy of Sciences. From 1932 to 1960, it went through many hardships and became the most prestigious institution professionally. Within the framework of the Union, contacts with other scientific libraries and career guidance were conducted, the formation and processing of the book collection, the analysis of reference and bibliographic work, and the history of the activities and achievements of the Central Scientific Library were revealed. Despite the difficulties encountered in the creation process, the Central Scientific Library makes a great contribution to the development of science, education and culture in the country. The article provides a theoretical analysis of the work of Russian scientists on this topic. The article also provides an overview of the periods from the creation of the library to the 1960s. The main innovations that influenced the development of the library were demonstrated in stages.

Keywords: Central Scientific Library; book collection; personnel problem; scientific and information bibliography; information, information resource; information technology.

References

Berdigalieva R.A. Librarianship of Kazakhstan / Library field of Kazakhstan: events and facts - Astana, 2008-60s.

- Dauletova N. K., Nurakhmetova K. history of librarianship in Kazakhstan. Almaty, 1994-51s.
- Dauletova N.K., Shmeleva E.N. The history of the formation and development of librarianship in Kazakhstan, Almaty, 2009-41s.
- Fedulin A.S. Library work-to the level of new tasks. // Libraries of Kazakhstan. Issue No. 2, Alma Ata, 1962-18s.
- Legacy. The center is dedicated to the 70th anniversary of the Scientific Library./ Compilers: Abugalieva K. K., Birimzharova R. T., Kaimakbaeva K. E. Almaty, 2002-43s.
- Shmeleva E.N. Library construction in Kazakhstan in 1917-1945 // Library science in Kazakhstan : collection of scientific articles. Alma Ata, 1979- 23s.
- ҚРОМА.Қ. 1781. Т.1. Іс.270. 4.p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1. Іс.5.1. p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1. Іс.14.1. p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1. Іс.3.6.p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1.Іс.5. 14.p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1.Іс.61.30.p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1.Іс.8.18.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10.Т.1. Іс.13.2.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10.Т.1. Іс.3. 9.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10.Т.1.Іс.12.14.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10.Т.1.Іс.3.6.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10.Т.1.Іс.5. 16.p.
- ҚР ГОБА.Қ.10Т.1. Іс.8.18.p.
- ҚР ГОБА. Қ.10.Т.1.-p. Іс.8.18 .p.

Авторлар туралы мәлімет

Нуртазаева Алима Бериккараевна – тарих магистрі, Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан.

Туенбаева Калима Толеубаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Нуртазаева Алима Бериккараевна – магистр истории, Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан.

Туенбаева Калима Толеубаевна – кандидат педагогических наук, ассистент профессора, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Nurtazayeva Alima_Berikkaraevna – Master's Degree in History, International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan.

Tuenbayeva Kalima Toleubaevna – Candidate of Pedagogic Sciences, assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Нуртазаева Алима Бериккараевна – зерттеудің жалпы ғылыми бағытын айқындап, мақала тақырыбы бойынша тұжырымдамалық негізін қалыптастырды. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық ұстанымдарын жүйелеп, мақсаты мен міндеттерін нақтылады. Негізгі аналитикалық бөлімді әзірлеп, 1932–1960 жылдар аралығындағы Орталық ғылыми кітапхана

қызметінің жаңғыруы мен даму үдерісін тарихи тұрғыдан талдады. Тарихнамалық еңбектер мен архивтік деректерді саралау арқылы негізгі ғылыми қорытындыларды тұжырымдады.

Туенбаева Калима Толеубаевна – зерттеу тақырыбына қатысты тарихи және тарихнамалық материалдарды іріктеу мен жүйелеу жұмыстарына белсенді қатысты. Ғылыми әдебиеттерге кешенді библиографиялық талдау жүргізіп, мәселенің зерттелу деңгейін айқындауға бағытталған мазмұндық толықтырулар енгізді. Мақала мәтінін ғылыми тұрғыдан өңдеуге атсалысып, оны басылым талаптарына сәйкес рәсімдеу барысында техникалық және редакциялық қолдау көрсетті.

Вклад авторов

Нуртазаева Алима Бериккараевна – определила общую научную направленность исследования и сформировала концептуальные основы статьи по заявленной теме. Систематизировала теоретические и методологические подходы исследования, конкретизировала его цель и задачи. Подготовила основной аналитический раздел статьи, осуществила исторический анализ процессов модернизации и развития деятельности Центральной научной библиотеки в 1932–1960 гг. На основе анализа историографических трудов и архивных источников сформулировала ключевые научные выводы.

Туенбаева Калима Толеубаевна – активно участвовала в отборе и систематизации исторических и историографических материалов по теме исследования. Провела комплексный библиографический анализ научной литературы, внесла содержательные уточнения, направленные на определение степени изученности проблемы. Принимала участие в научном редактировании текста статьи, а также обеспечила техническое и редакционное сопровождение оформления материала в соответствии с требованиями научного издания.

Authors' contributions

Nurtazayeva Alima Berikkaraevna – defined the overall scholarly orientation of the research and developed the conceptual framework of the article on the stated topic. She systematized the theoretical and methodological approaches of the study, specified its aims and objectives, and prepared the main analytical section of the article. She conducted a historical analysis of the processes of modernization and development of the Central Scientific Library's activities during 1932–1960. Based on the analysis of historiographical works and archival sources, she formulated the key scholarly conclusions.

Tuenbayeva Kalima Toleubaevna – actively participated in the selection and systematization of historical and historiographical materials on the research topic. She conducted a comprehensive bibliographic analysis of scientific literature, made meaningful clarifications aimed at determining the degree of study of the problem. Participated in the scientific editing of the text of the article, and also provided technical and editorial support for the design of the material in accordance with the requirements of the scientific publication.

Редакцияға түсті 16.10.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 27.11. 2025

Жариялауға қабылданды 25.12.2025

FTAXP 03.81.31

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-8](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-8)

ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТҰЛЫ: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАРДЫ КӨРСЕТКІШІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Е.Н. Біләл¹, Г.М. Абикова^{2*}

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің (Алматы, Қазақстан)*

²*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы, Қазақстан)*

E-mail: yertaibilal@gmail.com¹

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0003-2489-2314>

abikova2014@gmail.com^{2*}

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0003-2489-2314>

Аңдатпа. Мақала алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымды зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – аталған көрсеткіштің қазақ кітаптану ғылымының дамуына қосқан үлесін айқындау және оның ғылыми-тәжірибелік маңызын дәлелдеу. Ізденіс материалы ретінде көрсеткіштің түпнұсқасы, сонымен қатар қазақ кітабының тарихына, библиографиясының қалыптасуы мен даму мәселелеріне арналған зерттеулер алынды. Тақырыптың өзектілігі – «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымның ерекшеліктері мен құндылығы бүгінгі күнге дейін толыққанды зерделенбеуінде жатыр. Зерттеу барысында мәліметтерді жүйелеу, салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жіктеу және бағалау әдіс-тәсілдері қолданылды. Ізденіс нәтижесінде көрсеткіштің құрылымдық элементтері, қолданылған библиотәсілдер анықталып, оның қазақ библиографиясының алғашқы ғылыми үлгілерінің бірі екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, көрсеткіште қамтылған кітаптардың мазмұндық-тақырыптық жіктелуі қазақ баспа ісінің сол кезеңдегі даму деңгейін айқын көрсететіні анықталды. Бұл еңбек ұлттық кітап мәдениетінің тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады және қазақ кітап мұрасын сақтау мен насихаттауда ерекше орын алады. Эмпирикалық талдаулардың нәтижелерін ЖОО-да оқытылатын 6B03205 – «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінде, сондай-ақ Міржақыптану саласының әдіснамалық негізін жетілдіруде қолдануға болады. Зерттеу нәтижелері болашақта ұлттық библиографияны дамытуға бағытталған ғылыми жобаларға негіз бола алады.

Түйін сөздер: кітапхана, Міржақып Дулатұлы, кітаптану, библиография, кітаптар көрсеткіші, қазақ тілі, кітап.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы ширегі – қазақ руханияты мен ұлттық сананың дамуында айрықша кезең ретінде ерекшеленеді. Бұл кезең қазақ халқының отарлық бұғаудан арылып, ішкі және сыртқы «тәуелсіздікке» ұмтылуының бастауы болды. Алаш қозғалысының жетекші өкілдері елдің саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми салаларында елеулі істер атқарып, халық санасындағы ұлттық танымды оятуға күш салды. Аталған кезеңде қазақ баспасөзі кең қанат жайып, «Қазақ», «Айқап», «Сарыарқа», «Абай», «Сана» және т.б. басылымдарда қоғам өмірінің

өзекті мәселелері көтерілді. Жазба әдебиетте роман, повесть, драма жанрлары қалыптасып, алаш санаткерлері көркем прозаның негізін салды. Аударма саласы да өркендеп, әлемдік классиканың үздік үлгілері қазақ оқырманына қолжетімді болды. Театр өнерінің дамуына да осы кезеңдегі ағартушылық қызмет пен ұлттық идеялар ықпал етті. Сонымен қатар, усул-жәдидтік бағыттағы жаңа оқу орындары ашылып, заманауи білім беру мазмұнына сай мұғалімдер даярланды. Қазақ зиялылары жаратылыстану, тіл білімі, әдебиет, тарих, математика сияқты түрлі салада оқу құралдарын ана тілінде әзірлеп, ғылым тілі ретіндегі қазақ тілінің әлеуетін арттырды. Нәтижесінде, қазақ ағартушылығының жаңа парадигмасы қалыптасып, ұлттық білім беру жүйесінің негізі қаланды.

Филология ғылымдарының докторы, әдебиетші ғалым Б. Кенжебаевтың «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» еңбегінде: «Қазақ тілінде кітап бастыру ісі бұрынғыға қарағанда XX ғасырдың басында едәуір дами түсті. Егер 1970-1980 жылдар бойы 70 шамалы ғана кітап басылса, XX ғасыр басында, 1900-1917 жылдар арасында қазақ тілінде 200 кітап басылды» (Кенжебаев, 1976) деген мәлімет берсе, библиограф ғалымдар: Ү. Субханбердина, С. Есова, Д. Сейфуллина, Н. Сабитов (Сабитов, 1948), Ә. Жиреншин (Жиреншин, 1971), М. Бөжеев, Д. Қазбекова, К. Бегімбаева (Бөжеев и др., 1978), Ж. Кари (Кари, 1998), Ж. Шалғынбай, Г. Илиясовалардың (Шалғынбай, 2014) еңбектерінде 1879 жыл мен 1922 жылдар аралығында 40-тан аса қазақ тілді оқулықтардың жарық көргені жазылады.

Сурет 1. Алғашқы қазақ оқу құралдарының аймақтық шығу картасы

Алаш қайраткері М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінде: «Төңкерістен бұрын қазақша шыққан кітап аз еді. Енді өмір астананың қазанындай қайнап тұрған төңкеріс дәуірінде. Қазақ даласының ұшы-қыйыры жоқ кеңдігі, елінің тараулығы, қатынас жолдарының нашарлығы, қалалы жерлерде қазақтың аздығы бәріне де бірдей кітап дүкендерінің бола бермеуі бұл күнге шейін қазақша шыққан кітаптардың ел арасына дұрыс тарауына үлкен кедергі болып келді. Оның үстіне елдің көбі қандай кітаптар басылып жатқанын олардың мазмұнын, басын, қайдан аларын, қалай алдырарын біле алмай келді» (Указатель книг, 1926), – деп төңкерістен кейінгі қазақ кітаптарының көптеп басылғанын, соның салдарынан біршама еңбектердің жүйеленбей жатқанына тоқталады. Бұл жағдай қазақ кітаптарының мазмұны мен таралуы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне алып келді.

Бұл тұрғыдан алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінің кітаптану

саласындағы маңызы зор. Әсіресе, ағартушының библиографтық қызметін саралай отырып, аталмыш еңбектегі библиографиялық құрылымды анықтау зерттеудің мақсаты болып есептелінеді.

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі М. Дулатұлының 1927 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы алғашқы жүйелі көрсеткіш ретінде бағаланады. Бұл еңбектің авторлығын алғаш анықтап, М. Дулатұлын библиограф ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші М. Мамажанов еді. Ғалым 1993 жылы жарық көрген «Асыл мұра: Кітап – дананың қазынасы» атты еңбегінде «Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы» атты мақала жариялап, көрсеткіштің тарихи құндылығын, библиографиялық құрылымын, қамтылған әдеби мұраның танымдық-тағылымдық маңызын терең талдайды (Мамажанов, 1993: 4).

Зерттеуші М. Мамажановқа дейінгі кезеңде аталмыш библиографиялық еңбекке қатысты деректер шектеулі болып, «Жаңа мектеп» журналының қосымшасы ретінде жарық көргені айтылғанымен оның құрастырушысы ретінде М. Дулатұлының аты атала қоймағанды. Бұл – кеңестік идеология шеңберінде алаш қайраткерлерінің ғылыми-шығармашылық мұрасын тасада қалдыру саясатының салдары екені даусыз.

Осы бағыттағы зерттеуді кәсіби библиографиялық тұрғыдан жалғастырған – ҚР Ұлттық кітапханасының ардагер библиографы А. Байбосынова еді. 1998 жылы жарық көрген «Қазақ библиографиясының ардагерлері» атты еңбегінде «Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы» атты мақаласын жариялап, көрсеткіштің ішкі құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты шолу жасайды (Байбосынова, 1998: 6). Оның еңбегі М. Дулатұлы библиографиясының ғылыми тұрғыда жүйеленуіне, әрі тұлғаның тек ағартушылық, әдебиетші, публицистік болмысымен қатар, кәсіби библиографиялық бейнесін де тануға жол ашты.

Ал 1996 жылы белгілі алаштанушы ғалымдар Ғ. Әнес пен А. Мектеп алғаш рет «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» библиографиялық еңбегін қазіргі қаріпке түсіріп, «Жұлдыз» журналына жариялайды (Указатель книг, 1996). Бұл – отандық кітаптану мен библиография тарихы тұрғысынан аса құнды бастама болып саналады.

М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» – тек библиографиялық дереккөз ғана емес, XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің, әдебиеті мен ғылымының бағыт-бағдарын танытатын тарихи құжат саналады. Бұл көрсеткішті бүгінгі библиографиялық және деректану ғылымы тұрғысынан қайта зерделеу – ұлттық рухани мұраны толық тану мен бағалаудың маңызды бір тетігі болары сөзсіз.

Зерттеу сұрақтары:

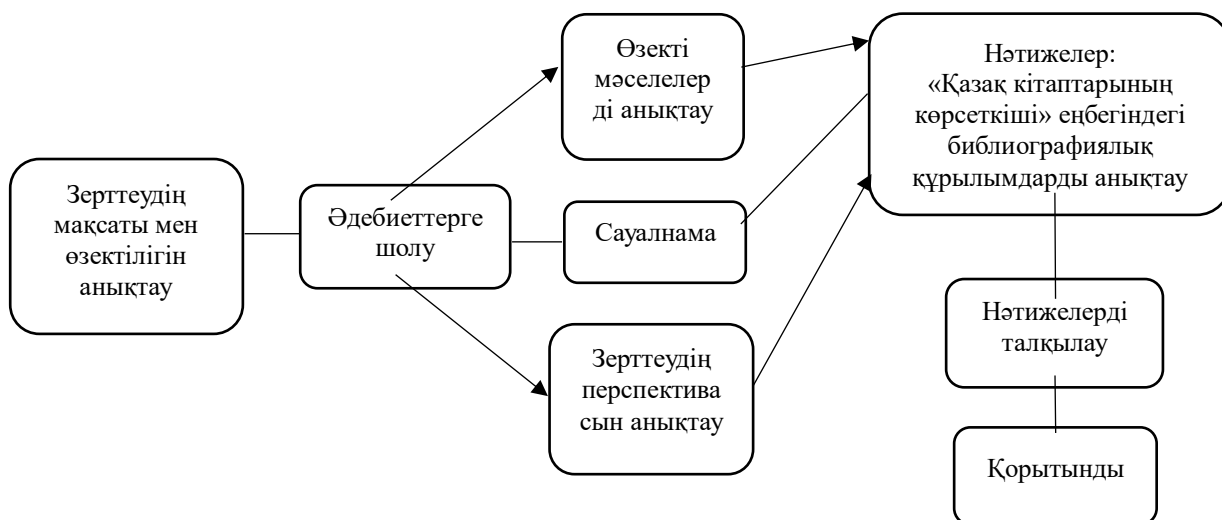
1. Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегіндегі библиографиялық құрылымы мен библио-тәсілдер қандай?

2. «Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар?

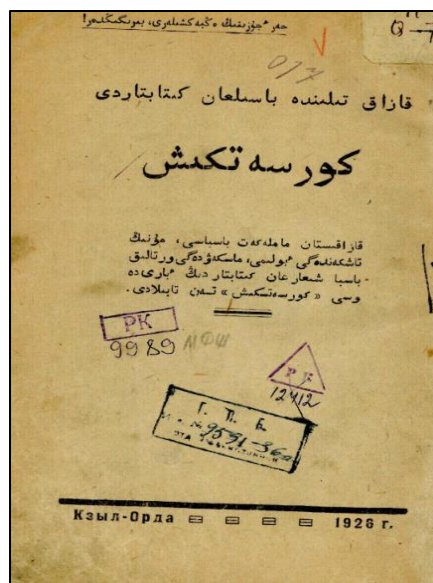
Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері қолданылды. Дерекнамалық мәлімет жинақтауда жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері, ал ғылыми-зерттеу материалдары үшін дереккөз ретінде «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі түпнұсқасы пайдаланылды.

Зерттеудің блок-схемасы

Сурет 2. 1926 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің мұқабаcы

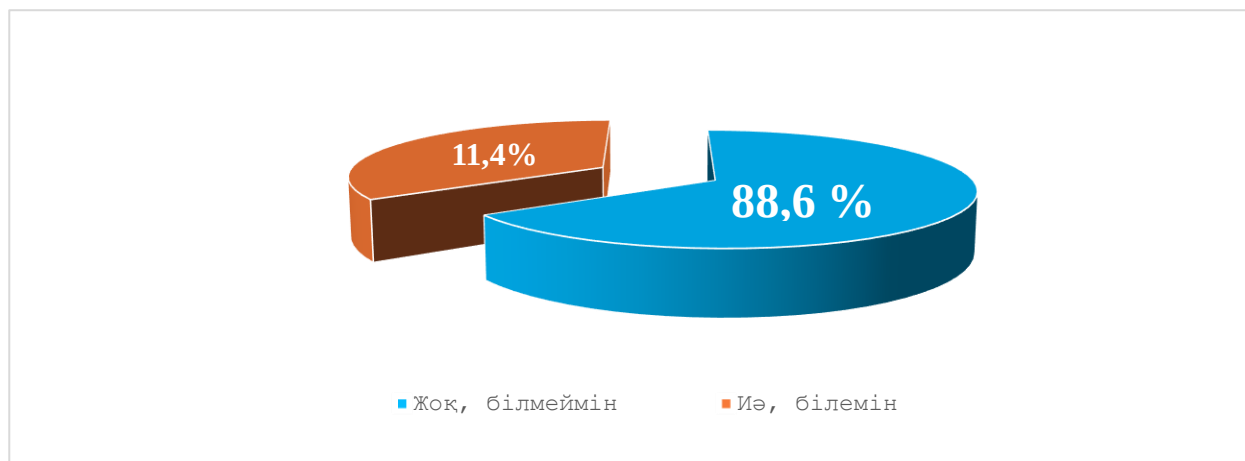
Сонымен қатар, М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің библиографиялық құрылымын зерттеу барысында онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 35 респодент мамыр-маусым айларында ерікті түрде қатысты. Олардың 60%-ы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚызҰПУ-дың «Кітапхана ісі» мамандығында оқитын студенттер (21), 40%-ы ҚР Ұлттық кітапханасының «Ұлттық библиография» бөлімінің тәжірбиелі мамандары (14) болды.

Сауалнамаға «Google Forms» – деректерді жинау, онлайн тестілеуге мүмкіндік беретін онлайн құрал қолданылды. Сұрақтар сипатына қарай 3 бөлімнен, 10 сауалдан тұрды.

Нәтижелер

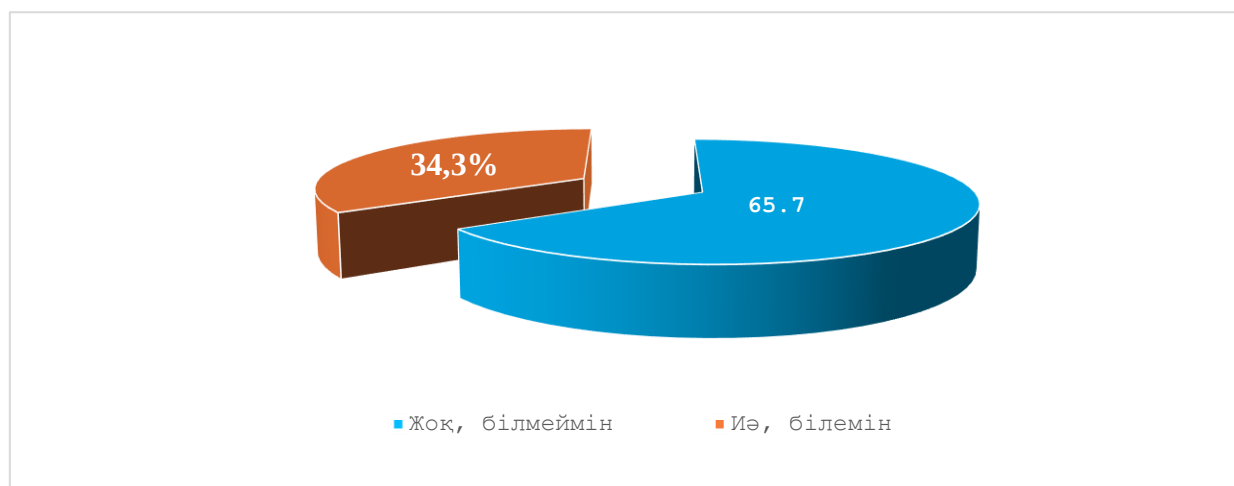
«Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбек туралы бұрын соңды естідіңіз бе?» деген сауалға респоденттердің 88,6%-ы (31) «жоқ» деп жауап берсе, 11,4%-ы (4) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет 3. Респоденттердің «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбегін білу деңгейі

«Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының құрастыруымен жарық көрген ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасымен таныссыз ба?» деген сауалға респоденттердің 65,7%-ы (23) «жоқ» деп жауап берсе, 34,3%-ы (12) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет 4. Респоденттердің М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» библиографиялық еңбегін білу деңгейі

№1. «Міржақып Дулатұлының Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі алғысөзінде: «Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, кім аударғаны, көлемі, басы көрсетілді. Баспасөз жүзінде сыналғандары болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары да жазылды. Кей кітаптардың қысқаша мазмұны көрсетілді. Бәрінің бірдей мазмұнын баяндауға «көрсеткіш» аса үлкейіп кететін болды. Содан тартындық» деген тұжырымына көзқарасыңыз қандай?» деген сауалға респоденттерден төмендегідей жауаптарды алдық (Респоденттер №1,2,3... нумерациямен шифрланды).

№	ПІКІР
1	«Өте жақсы тұжырым».
2	«Дұрыс айтылған. Бұл библиографтарға үлкен көмек»
3	«Ол (М.Дулатұлы – авт.) «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде тек кітаптың атауы мен авторын ғана емес, оның қайда, қашан шыққанын, кім шығарғанын, тіпті сын пікірлер мен қысқаша мазмұнын көрсетуге тырысқан».
4	«Бұл тұжырым алаш қайраткерінің көрсеткіш құрастырудағы өзіндік әдісі деп ойлаймын».
5	«Міржақып Дулатовтың бұл тұжырымы өте орынды. Ол кітап көрсеткішінде негізгі деректерді қамтып, артық мәлімет беруден саналы түрде бас тартқан. Бұл – ғылыми жүйелілік пен қысқалықты сақтауға бағытталған дұрыс шешім».
6	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымы библиографиялық еңбекке қойылатын талаптарды терең түсінгендігін көрсетеді. Ол көрсеткішті құрастырғанда мәліметтердің толық болуын мақсат еткен. Кітаптың шыққан жері мен жылы, авторы, аудармашысы, көлемі мен басы көрсетілуі – библиографиялық сипаттаманың негізгі элементтері. Сонымен қатар, сын-пікірлер мен қысқаша мазмұнды қосуы еңбектің ғылыми және танымдық құндылығын арттырған».
7	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымына оң көзқараспен қарауға болады. Себебі: ғылыми жүйелілік пен практикалық тиімділікті ұштастырған. Ол өзінің «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегін құрастырғанда деректердің дәлдігіне, толықтығына және пайдалануға ыңғайлы болуына ерекше мән берген».

№ 2. «Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың сипаттамасы туралы қандай пікірдесіз?

Кітап сипаттамасы:

«Дулатұлы Міржақып. «Оқу құралы». Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы. Орынбор 1924 жыл. 5-ші басылуы. 126 бет. Бәсі 45 тиын».

№	ПІКІР
1	артушының ұсынған кітаптардың сипаттамасы кітапты оқырман іздеуде нақты ақпараттарды көрсеткен. Бұл – оқырмандар үшін қолайлы болуы ықтимал».
2	«Бұл сипаттама өте нақты әрі жүйелі. Міржақып Дулатұлы кітап туралы барлық маңызды мәліметтерді – авторы, атауы, мақсаты, шыққан жері, жылы, басылым реті, бет саны мен бағасын қамтып, ғылыми библиографияға қойылатын талаптарды толық орындаған».
3	«Меніңше бұлай жазылған өте дұрыс кітап жайлы қысқаша мазмұн болғанын құптаймын».
4	«Қазіргі сипаттамадан онша алшақ кетпеген. Анық қандай еңбекке сүйеніп осы анықтаманы таңдағанын білсек жақсы болар еді».

5	«Міржақып Дулатұлының кітап сипаттамасы нақты, жүйелі және библиографиялық талаптарға сай берілген. Мұндай үлгі оқырманға кітап жайлы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді және көрсеткіштің ғылыми құндылығын арттырады».
---	--

№ 3. Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі журналдың сипаттамасы туралы қандай пікірдесіз?

Сурет 5. «Қызыл Қазақстан» журналының сипаттамасы түпнұсқадан мысал

ҚЫЗЫЛ ҚАЗАҚСТАН Айлық журнал
Қазақстан Өлкелік партия комитетінің тілі
Жылдық бәсі.5 сом
Жарты жылдығы.3 сом
Жеке саны 50 тиын
Адресі: Қызылорда қаласы. «Қызыл Қазақстан» жур. ред.

№	ПІКІР
1	«Ол журналдың шыққан уақыты, редакторы, мазмұны мен маңызы туралы қысқаша, бірақ мәнді ақпарат береді. Бұл – қазақ баспасөзінің дамуы мен қоғамдық ой-санаға ықпалын түсінуге мүмкіндік беретін құнды дереккөзі».
2	«Бұл жерде журнал сипаттамасы толық ашылмаған сияқты. Сол кезеңдегі әдіспен жасалған болуы керек. Ал бүгінде қолданатын болса әлі де толықтырулар енгізу керек сияқты».
3	«Міржақып Дулатұлы журнал сипаттамасын да нақты әрі жүйелі түрде берген. Онда журналдың атауы, сипаты, бағыныстылығы, бағасы мен шыққан орны көрсетілген. Бұл – басылымдарды ғылыми тіркеу мен зерттеу үшін өте құнды тәсіл».
4	«Бұл журнал сипаттамасы Міржақып Дулатұлының библиографиялық мәдениетінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Ол тек кітаптарды емес, мерзімді басылымдарды да дәл әрі құрылымды сипаттап, кейінгі ұрпаққа нақты дерек қалдырған. Бұл оның ұлт руханиятына сіңірген зор еңбегінің бір көрінісі».
5	«Журналға жазылуға, сатып алуға оқырманды тарту ретінде беріліпті».

№ 4. «Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сынға көзқарасыңыз қандай? Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы шарт па? Көрсеткіштің құрылым жүйесіне мұндай сын қалай әсер етеді?»

№	ПІКІР
1	«Сол кезде шыққан кітаптардың көбісіне сын жазу нормалардың бірі болды. Басты орында тілі, өйткені көбісі Қазан Уфа, Ташкент қалаларында білім алып, тілдері татар, өзбек, араб тілдерге бұрмалап кететін».

2	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни көзқарасы – еңбектің ғылыми құндылығын арттырып, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы міндетті емес, бірақ оның болуы көрсеткішті жай тізімнен көтеріп, мазмұндық тұрғыдан байытады».
3	«Сынның болуы шарт деп есептеймін. Сол арқылы көбірек жетістікке, одан да жақсы деңгейге жетуге болады».
4	«Көрсеткіште сынның болуы орынды. Қазіргі заманғы көрсеткіштерде сын беріледі».
5	«Міржақып Дулатұлының пікірлері жақсы сипаттама береді. Мұндай сынның болуы шарт деп ойламасам да, оның болғаны оқырманға бағдар беруге немесе шешім қабылдауға көмегін тигізеді».
6	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни бағасы – өте орынды әрі маңызды тәсіл. Бұл пікірлер тек сипаттап қана қоймай, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай қысқа сындар болуы шарт емес, бірақ болса еңбектің ғылыми, танымдық құндылығын арттырады. Мұндай сын көрсеткіш құрылымына қалай әсер етеді? Көрсеткіш мазмұндырақ болады; Оқырман мен зерттеушіге нақты бағалау мүмкіндігін береді. Бірақ тым көп болса, көлемі артып, негізгі мақсаттан дерек беру функциясынан алшақтап кетуі мүмкін. Демек, Міржақып бұл тәсілді орынды әрі шектеулі түрде қолданған».
7	«Библиографиялық көрсеткіште сын жазу шарт емес».
8	«Библиографтардың мақсаты жалпы қысқаша кітап туралы толық мәлімет беру, сын болуы дұрыс месе деп ойлаймын. Кітапқа сында сол саланың маман ғалымдары берсе дұрыс болар».
9	«Міржақыптың кітаптарға сын беруі – көрсеткіштің ғылыми-аналитикалық мазмұнын күшейткен ерекше әдіс. Бұл библиографияны жай тізім емес, рухани-мәдени әрі педагогикалық кеңістіктің көрінісі ретінде ұсынған жаңашыл тәсіл».
10	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни пікірлері тек сипаттама емес, сонымен қатар библиографиялық еңбекке бағалау мен бағыт-бағдар беруші қызмет те жүктейтінін көрсетеді. Мұндай сын библиографияда міндетті емес, бірақ көрсеткіштің сыни деңгейін арттырып, оқырманға кітаптың сапасын бағалауға көмектеседі».

№ 5. Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі библиографиялық құрылымдар туралы бөліскіңіз келетін қосымша пікіріңіз немесе ойыңыз бар ма?

№	ПІКІР
1	«Қосымша айтатын болсам, Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар жүйелі және ғылыми талаптарға сай құрылған. Әр кітаптың атауы, авторы, шыққан жылы, орны, аудармашысы, көлемі, кейде мазмұны мен сыны қамтылған».
2	«Қосымша пікір ретінде мынаны айтуға болады: Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар – өз дәуірі үшін жаңашыл әрі ғылыми жүйеленген үлгі болды. Ол автор, атау, мазмұн, шыққан жері мен жылы, көлемі, бағасы сияқты маңызды мәліметтерді нақты әрі бірізді форматта беріп, қазақ библиографиясының негізін қалады деуге болады».

3	«Иә, Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы тұңғыш кәсіби жүйеленген және құрылымды еңбек деп бағалануға толық лайық. Ол тек Алаш қозғалысының ағартушы идеяларын емес, библиография мәдениетінің негізін де қалдырған тұлға екенін дәлелдеді».
4	«Міржақып Дулатұлы еңбегіндегі библиографиялық құрылым жүйелі, нақты әрі ғылыми талаптарға сай құрылған. Ол тек мәлімет беріп қана қоймай, кітаптың мазмұны мен сапасына қатысты бағалау енгізу арқылы көрсеткіштің танымдық құндылығын арттырған».

Талқылау

М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегі қайраткердің Қызылорда қаласындағы Мемлекет баспасының қазақ бөлімін басқарушы қызметін атқарған уақытындағы құрастырған библиографиялық кітабы. Аталмыш еңбек «Жаңа мектеп» журналының 3-санына қосымша ретінде басылған.

Көрсеткіш – 10 бөлім және Қосымша, мерзімді әдебиет тарауынан тұрады. Соңғы бетінде «Қазақстан Мемлекеттік баспасы әдебиеттің неше түрлісін басып, таратады» деген атаумен аталмыш баспа туралы шағын жарнама берілген.

Құрылымдық сипаттамасы:

- Жалпы кітаптың түпнұсқадағы көлемі – 112 бет (ені – 16, ұзындығы – 23,5 см).
- 2000 данамен жарық көрген. Төте қаріпте басылған.
- 111 беттен тұрады.
- Бастырушы – Қызылорда қаласындағы «Казгосиздат» баспасы. Көрсеткіштің түпнұсқасы ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған.
- Сирек қордағы шифр номері – 016.Қ 17.
- «Қорды толықтыру» қызметіндегі инвентарь кітапшадағы мәліметтер бойынша аталмыш еңбек ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына 1961 жылдың 29-желтоқсанда түскен.
- Көрсеткіште барлығы 272 кітап. 14 мерзімді әдебиеттің (3-журнал, 11-газет) библиографиясы берілген.

Кесте 1. Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің құрылымдық сипаты

№	ТАРАУ АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	«Оқу кітаптары, құралдары»	31	11,4%
2.	«Тәрбие оқыту әдістері»	16	5,8%
3.	«Саяси-ағарту әдебиеті»	43	15,8%
4.	«Ленин кітапханасы»	13	8,5%
5.	«Жастар, әйелдер қозғалысы»	17	6,3%
6.	«Қара шаруа әдебиеті»	32	11,8%
7.	«Білім әдебиеті»	17	6,3%
8.	«Халық әдебиеті, кестелі әдебиеті»	44	16,2%
9.	«Заң әдебиеті»	12	4,4%
10.	«Програм, ереже, қаулы-қарарлар»	31	11,4%
11.	«Қосымша кітаптар»	6	2,2%
	ЖИЫНЫ:	272	100%

Кесте 2. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың қай қалада басылғандығы туралы ақпарат

№	ҚАЛА АТАУЫ	КІТАП САНЫ	ПАЙЫЗДЫҚ ҮЛЕСІ
1.	Орынбор	78	47,5%
2.	Ташкент	36	22%
3.	Қызылорда	25	15,2%
4.	Мәскеу	22	13,4%
6.	Қазан	1	0,6%
7.	Қостанай	1	0,6%
8.	Семей	1	0,6%

Көрсеткіште 272 кітаптың 40-на (14,7%) сын (сипаттама) берілген. Ал сынның басым көпшілігі сол уақыттағы мерзімді әдебиеттерден (19) алынған.

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде берілген сындарды жүйелесек негізгі критерийлер көбіне кітаптың төмендегі сипаттарына байланысты сыналған:

1. Ішкі құрылымы: аударма сапасы, сөйлем құрылысы, ой жүйелілігі (қазақ танымына сайлылығы), тіл түсініктілігі, мазмұндылығы, қызықтылығы, оқытуға қолайлылығы (егер оқулық болса);

2. Сыртқы құрылымы: кітаптың сыртқы сапасы (мұқабасы, суреттерінің тартымдылығы), қолжетімділігі (қайта басылатындығы, таусылғандығы туралы ақпараттың берілуі).

Кесте 3. «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сын сипаттамасы

№	МЕРЗІМДІ ӘДЕБИЕТТЕР АТАУЫ	КІТАП АТАУЫ	СЫН
1	2	3	4
1	«Еңбекші қазақ»	А.Богданов. «Тұрмыс жүйесі білімнің қысқаша курсы». Қазақшаға аударушы Шонанұлы Телжан. Кітаптың аяғында осы кітапта ұшырайтын Қазақстан білім-әдебиет кеңесі қабыл етіп алған пән сөздерінің мәнісі бірге басылған. 1-ші басылуы. Орынбор. 1924 жыл. 316 бет. Бәсі 1 сом 55 тиын.	«Бұл кітаптың сөзі түсінікті. Телжан орыс кітабын қазақшаға аударуға шебер. Бұл кітаптың сыры біздің қазақтың ойына жат. Мұндағы ойды қазақ ойлаған емес. Кітаптың қиын көрініп тұрғаны кітаптан емес, кітаптың қазаққа негізі, сыры жаттығынан». «Еңбекші қазақ» газеті. №336, 1925 жыл

1	2	3	4
2	«Қызыл Қазақстан»	Коваленко. «Саяси кітапша». Аударушы У. Орынбор. 1923 жыл. 81 бет. Бәсі 30 тиын.	«Қазақшасының тілі түсінікті, қазаққа түсінікті, миына сіңімді қылып аударылған. Қазақшасының ішінде оқыған қазақ түгіл оқымаған жай қазақ түсінбестей я сөз, я ой жоқ. Қазақшасы ұғымды. «Қызыл Қазақстан» журналы. №17-18, 1923 жыл.
3	«Книга ночи»	Садуақасұлы Смағұл. «Кооперация әм қазақ шаруасы». Орынбор. 1924 жыл. 25 бет. Бәсі 35 тиын.	«Кооперацияның соңғы бабтары қазақ арасында кооперация істерін жүргізу жайында сөйлейді. Кітапша қызғылықты, жатық, жеңіл, тілмен жазылған. Хат білетн қазақтың бәріне де түсінікті ...». «Книга ночи» журналы. № 8. 1925 жыл.
4	«Сана»	«Күн күркіреуі мен найзағай». Орысшадан аударушы Басықара ұлы Жүсіпбек. Ташкент. 1923 жыл. 45 бет. Бәсі 20 тиын.	«Кітап ұғымды тілмен жазылған. Найзағайдың әлденеше түрде, түсте болатыны, электрдің қандай нәрселерден шығатыны, найзағайдың электрден пайда болатындығы, найзағайды тексерген білімпаздардың, тәжірибесі, күн күркіреудің себебі, найзағайдың, қандай зиян келтіретіні, найзағайдан сақтану жолы толық жазылған...». «Сана» журналы. №2-3, 1924 жыл.

Қорытынды

Зерттеуімізді қорытындылай келе, алаш қайраткері М. Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» кітабының қазақ кітаптану (библиография) саласының қалыптасуындағы алғашқы еңбектердің бірі екендігіне көзіміз жетті. Нәтижелер «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық мәліметтердің қазіргі кітаптану саласындағы маңызы бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі тұжырымдар мен библиографиялық тәсілдерді қолданудың маңызы жоғары. Десек те, осы орайда бірқатар ұсыныс білдіруге болады.

Біріншіден, зерттеуіміздің нәтижесі көрсеткендей, ағартушының осы еңбегіне алдағы уақыттарда кешенді библиографиялық талдау қажет;

Екіншіден, «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі мәліметтерді әлемдік библиография саласының контекстінде қарастыру керек;

Үшіншіден, ЖОО-да оқытылатын «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінің ХХ ғасырдағы кезеңіне әдіснамалық негіз етуге болады. Өйткені М. Дулатұлының еңбегіндегі библиографиялық тәсілдер мен тұжырымдардың ЖОО-да оқытылуы білім алушылардың салалық тәжірбесін байытуы мүмкін.

Пайдалған әдебиеттер тізімі

- Байбосынова А. Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері. – Алматы, 1998. – 6-11 б.
- Бөжеев М., Қазбекова Д., Бегімбаева К. Революцияға дейінгі қазақ тілінде шыққан әдеби кітаптар. – Алматы, 1978. – 170 б.
- Есова, С., Субханбердина, Ү., Сейфуллина, Д. Қазақ кітаптары (библ.көрсеткіш 1807-1917). – Алматы, 1986. – 285 б.
- Жиреншин, Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. Қазақстан. – Алматы, 1971. – 178 б.
- Кәрі Ж.Н. Жиынтық каталог (1806-1917). – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. – 177 б.
- Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976. – 265 б.
- Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш: – Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы, 1926. – 112 б.
- Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш. Дайынд: Ғ.Әнес, А.Мектеп //Жұлдыз. – 1996. №4. – 122-144 б.
- Мамажанов М. Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы //Асыл мұра: Кітап дананың қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 81-89 б.
- Сәбитов, Н. Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші (1862-1917). – Алматы, 1948. – 186 б.
- Шалғынбай Ж., Ильясова Г. Казахская книга в собрании библиотек, архивов и музеев Казахстана и России (XIX начало XX вв): историко-источниковедческие исследования. – Алматы: 2014. – 398 с.

Біләл Е.Н.¹, Абилова Г.М.^{2*}

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)*

² *Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)*

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И М. ДУЛАТУЛЫ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «УКАЗАТЕЛЯ КНИГ, ИЗДАННЫХ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»

Аннотация. Статья посвящена исследованию библиографической структуры труда деятеля Алаш Мыржакыпа Дулатұлы «Указателя книг, изданных на казахском языке», опубликованного в 1926 году. Цель исследования заключается в выявлении вклада указанного показателя в развитие казахской книговедческой науки и обосновании его научно-практической значимости. В качестве исследовательского материала использованы оригинал труда, а также работы, посвященные истории казахской книги, формированию и развитию библиографии. Актуальность темы заключается в том, что особенности и значимость библиографической структуры данного труда до настоящего времени не подвергались всестороннему исследованию. В ходе анализа применялись методы систематизации, сравнительного анализа, обобщения, классификации и оценки. В результате были выявлены структурные элементы показателя и использованные библиографические методы, что позволило определить его как один из первых научных образцов казахской библиографии. Кроме того, установлено, что содержательно-тематическая классификация изданий,

включённых в показатель, отражает уровень развития казахского издательского дела исследуемого периода. Данная работа является важным источником для изучения истории национальной книжной культуры и занимает особое место в сохранении и популяризации казахского книжного наследия. Результаты исследования могут применяться при преподавании дисциплин «История библиотечного дела», «Библиотечноеведение», «Библиотечный каталог», «Казахстанская и зарубежная библиография» в образовательной программе 6B03205 – «Библиотечно-информационные системы», а также в совершенствовании методологических основ миражакыповедения. Полученные выводы могут послужить основой для дальнейших научных проектов, направленных на развитие национальной библиографии.

Ключевые слова: библиотека, Мыржакып Дулатулы, книговедение, библиография, указатель книг, казахский язык, книга.

Bilal E.N.¹, Abikova G.M.^{2*}

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)*

² *Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

NATIONAL BIBLIOGRAPHY AND M. DULATULY: THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF “A CATALOGUE OF BOOKS PUBLISHED IN THE KAZAKH LANGUAGE”

Abstract. This article examines the bibliographic structure of the work “A Catalogue of Books Published in the Kazakh Language,” authored by Alash figure M. Dulatuly and published in 1926. The aim of the study is to identify the contribution of this catalogue to the development of Kazakh book studies and to substantiate its scientific and practical significance. The research materials include the original version of the catalogue, as well as scholarly studies related to the history of Kazakh books and the formation and evolution of national bibliography. The relevance of the topic lies in the fact that the bibliographic structure and value of this work have not yet been comprehensively investigated in modern research. The study employed methods of systematization, comparative analysis, synthesis, classification, and evaluation. As a result, the structural components and bibliographic techniques used in the catalogue were identified, demonstrating that it represents one of the earliest scientific models of Kazakh bibliography. Furthermore, the thematic and content-based classification of the books included in the catalogue clearly reflects the level of development of Kazakh publishing during that historical period. This work serves as an important source for studying the history of national book culture and plays a significant role in preserving and promoting Kazakh book heritage. The research findings may be applied in teaching such academic subjects as “History of Librarianship,” “Library Science,” “Library Catalog,” and “Kazakh and Foreign Bibliography” within the educational program 6B03205 – “Library and Information Systems,” as well as in strengthening the methodological foundations of Dulatuly studies. The results may also serve as a basis for further scientific projects aimed at advancing national bibliography.

Keywords: library, Mirzhakyp Dulatuly, book studies, bibliography, book catalogue, Kazakh language, book.

References

- Baibosynova, A. Mirzhakyp Dulatov – the First Kazakh Bibliographer. In: *Figures of Kazakh Bibliography*. – Almaty, 1998. – pp. 6–11.
- Bozheev, M., Kazbekova, D., Begimbayeva, K. *Literary Books Published in the Kazakh Language Before the Revolution*. – Almaty, 1978. – 170 p.
- Index of Books Published in the Kazakh Language*. – Kyzylorda: State Publishing House of Kazakhstan, 1926. – 112 p.
- Index of Books Published in the Kazakh Language*. Prepared by G. Änes, A. Mektep // *Zhuldyz*. – 1996. №4. – pp. 122–144.

- Kari, Zh.N. Union Catalogue (1806–1917). – Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 177 p.
- Kenzhebayev, B. Kazakh Literature of the Early 20th Century. – Almaty: Mektep, 1976. – 265 p.
- Mamazhanov, M. Mirzhakyp Dulatuly – the First Kazakh Bibliographer // Asyl mura: The Book is the Treasure of Wisdom. – Almaty: Kazakhstan, 1993. – pp. 81–89.
- Sabitov, N. Bibliographic Index of Kazakh Literature (1862–1917). – Almaty, 1948. – 186 p.
- Shalgynbay, Zh., Ilyasova, G. Kazakh Books in the Collections of Libraries, Archives, and Museums of Kazakhstan and Russia (19th – Early 20th Century): Historical and Source Studies. – Almaty, 2014. – 398 p.
- Yesova, S., Subkhanberdina, U., Seyfullina, D. Kazakh Books (Bibliographic Index 1807–1917). – Almaty, 1986. – 285 p.
- Zhirensin, A. From the History of Kazakh Books. – Almaty: Kazakhstan, 1971. – 178 p.

Авторлар туралы мәлімет

Ертай Нұрбекұлы. Біләл - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінің қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Гульшат Масалимовна Абиқова - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінің PhD докторанты, ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қызметінің жетекшісі (Алматы, Қазақстан)

Сведения об авторах

Біләл Ертай Нұрбекұлы – PhD-докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, сотрудник отдела редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК (Казахстан, Алматы).

Абиқова Гульшат Масалимовна - PhD-докторант исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы).

Information about authors

Bilal Ertai Nurbekovich – PhD student of the Faculty of History Al-Farabi Kazakh National University, National Library of the Republic of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan, Almaty)

Gulshat Masalimovna Abikova - PhD student of the Abai Kazakh National Pedagogical University, staff member of the Rare Books and Manuscripts Department of the National Library of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan, Almaty)

Авторлардың үлесі

Біләл Ертай Нұрбекұлы – мақаланың мәтінін дайындады, зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін, мақсаты мен міндеттерін айқындады. Тақырып бойынша тарихнамалық және тарихи деректерді талдап, жинақтаушы қорытындылар жасады.

Абиқова Гульшат Масалимовна – зерттеу тақырыбына қатысты тарихи және тарихнамалық материалдарды жинақтауға қатысты, мәселенің зерттелу деңгейін нақтылауда жекелеген толықтырулар енгізді. Мақала мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеуге және библиографиялық тізімді жүйелеуге көмектесті.

Вклад авторов

Білал Ертай Нұрбекұлы – подготовил текст статьи, определил теоретико-методологические основы, цели и задачи исследования. Проанализировал историографические и исторические источники по теме и сформулировал обобщающие выводы.

Абикова Гульшат Масалимовна – участвовал в сборе исторических и историографических материалов, внес отдельные дополнения при определении уровня изученности проблемы. Содействовал оформлению текста статьи и систематизации библиографического списка в соответствии с требованиями журнала.

Authors' contributions

Bilal Ertai Nurbekovich – prepared the manuscript and defined the theoretical and methodological framework, as well as the goals and objectives of the study. Analyzed historiographical and historical sources relevant to the topic and formulated the overall conclusions.

Gulshat Masalimovna Abikova – contributed to collecting historical and historiographical materials and made specific additions when assessing the state of research on the problem. Assisted in formatting the manuscript and organizing the reference list in accordance with the journal's requirements.

Редакцияға түсті 30.09.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 12.12.2025

Жариялауға қабылданды 25.12.2025

Басуға жіберілген күні 25.12.2025ж. Пішімі 60x84 1/8
Шартты баспа табағы 5,8
Таралымы 100 дана. Бағасы келісімді

Техникалық редакторы: Д.Ж. Увалиханов, М.Е. Турлыбаев
Безендіруші: С.Т. Мырзабеков

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
Куәлік № KZ58VPY00124794 2025 жылғы 24 шілдеде қайта есепке қою туралы

Жылына 4 рет шығады

Құрылтайшысы: «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Шәкәрім университетінің баспаханасында басылды

Редакцияның мекен-жайы: 071412, Абай облысы,
Семей қаласы, ул. Глинки, 20 А
Тел.: +7 (7222) 31-32-49, эл.почта: history.vestnik@shakarim.kz